

**МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 РОКІВ»**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

**ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ**

Випуск № 2 (8)

**м. Київ
2015**

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 2 (8) / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2015. – 136 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцєвіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),

С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

Згідно рішення Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», протокол № 6 від 23 червня 2015 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 6 від 25 червня 2015 р.

© Меморіальний комплекс «Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»

© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	5
Віталій ГЕДЗ ОКУПАЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ ТА ЛИСТІВКИ КИЄВА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО (1941 – 1943 рр.)	5
Володимир РУГАЛЬ ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ ВОЄННОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ	22
УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	32
Андрій ЛИСЕНКО ДЕЯКІ ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ У ХОДІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1918 – 1919 рр.	32
ДО ЛІТОПІСУ БОЙОВИХ ДІЙ	43
Петр ТОКАРЬ УЧАСТИЕ КАЗАХСТАНЦЕВ В БОЯХ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ УКРАИНЫ	43
Володимир ТРЕТЯК ВОЄННА КАМПАНІЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ТА ДОЛЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (НА МАТЕРІАЛАХ ПРЕСИ 1-го УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ) (1944 – 1945 рр.)	66
ГРАНІ ВІЙНИ	77
Оксана ХОМ'ЯК «ГАРМАТНЕ М'ЯСО»: ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ПРОПАГАНДИ ПРОТИ СТВОРЕННЯ 14-ї ДИВІЗІЇ ВАФФЕН СС «ГАЛИЧИНА»	77
РЕАЛІЇ ПОВОЄННОЇ ДОБИ	86
Марина ДУБИК «ВІДМОВНИКИ» – ЖЕРТВИ НАЦИСТСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ ПОЗА ПРОЦЕСОМ КОМПЕНСАЦІЙНИХ ВИПЛАТ	86

ТЕОРІЯ МУЗЕЄЗНАВСТВА ТА МУЗЕЙНА ПРАКТИКА	106
Володимир МАЛЮГА МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА: ВИКОРИСТАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ЗАСОБІВ У НАУКОВО-ОСВІТНІЙ РОБОТІ	106
ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ	116
Віктор КАРПОВ УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ВІЙСЬКОВА СИМВОЛІКА	116
ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНИХ ВІНАХОДІВ	124
Олександр КАЛІНІЧЕНКО СВІТОВЕ НАДБАННЯ 120-РІЧНОГО ВІНАХОДУ ОДЕСИТА	124
НАШІ АВТОРИ	135

УДК [94+930.253](477)

© *Віталій ГЕДЗ*

ОКУПАЦІЙНІ ДОКУМЕНТИ ТА ЛИСТІВКИ КИЄВА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО (1941 – 1943 рр.)

Досліджено окупаційні документи та листівки Києва, які зберігаються у фондозбірні Меморіального комплексу. Проаналізовано їх як історичне джерело періоду Другої світової війни.

Ключові слова: *окупаційні документи та листівки, окупований Київ, Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років.*

Світові геополітичні зміни останніх десятиліть вимагають переосмислення суспільством багатьох сторінок історії. Для українського наукового загалу такими є гітлерівська окупація українських земель і, зокрема, Києва.

Нині відбувається зміщення акцентів у дослідженні цього періоду з проблем суто воєнних і політичних до проблем, що висвітлюють соціально-економічне життя людини в екстремальних умовах, протиборство жорстокості і гуманності.

Одним із вирішальних факторів реалізації такого підходу має стати значне розширення джерельної бази дослідження.

У сучасних умовах для широкого загалу доступним став значний масив документів, які розповідають про життя в столиці України в 1941 – 1943 рр. Уже видано десятки збірників цих матеріалів.

Уперше документи періоду гітлерівської окупації були надруковані в 60-х рр. ХХ ст., коли в усіх областях УРСР були підготовлені документальні збірники з історії Великої Вітчизняної війни. Саме в цей час світ побачив збірник матеріалів по Києву та Київщині [1]. Певною мірою ці видання заклали підґрунтя для подальшого оприлюднення окупаційних документів періоду нацистського господарювання [2].

В 2005 р. у науковому обігу з'явилися збірники документів «Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб», «Історія Києва: від княжих часів до сучасності», які становлять неабияку цінність для наукового загалу [3]. Їхньою особливістю є те, що вони представляють офіційну інформацію, вміщену в документах того часу. Опубліковані матеріали дають можливість

охарактеризувати соціально-економічне та культурне становище населення міста, що дає підстави стверджувати про значний рівень довіри до цих матеріалів.

Якщо акцентувати увагу на нещодавно опублікованих документах періоду гітлерівської окупації Києва, то одне з провідних місць серед них належить книзі «Київ очима ворога», підготовленій музеологами Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» та науковими співробітниками Інституту історії України НАН України. Видання базується на фотографіях та документах окупованого Києва, більшість з яких віднайдені у фондах Меморіального комплексу, сховищах Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного [4]. У другій частині розділу «Документи» вміщено низку наративів з окупованого Києва, що зберігаються у фондах музею. Цікавість для дослідників має той факт, що завдяки виданню можна не лише ознайомитися зі змістом документа, а й побачити його зовнішній вигляд. Запропоновані науково-документальні матеріали, безумовно, стануть важливим джерелом для подальших досліджень.

У червні 2014 р. світ побачило науково-документальне видання «Київ: війна, влада, суспільство» [5]. До книги увійшли документи з галузевих державних архівів Служби безпеки та Міністерства внутрішніх справ України, Центрального державного архіву громадських об'єднань та Державного архіву Київської області, більшість з яких оприлюднені вперше. Ці матеріали дають можливість цілісно відтворити життя столиці в період нацистської окупації. У розділі про Київ періоду нацистського господарювання вміщено понад 20 документів органів влади окупованої столиці [6].

Наведений короткий перелік публікацій останнього часу свідчить про оприлюднення значної кількості документів періоду нацистської окупації Києва. Провідні документальні матеріали фондозбірні Меморіального комплексу (газети, фотографії, листи, щоденники) уже були досліджені раніше, однак і досі немає жодної праці, у якій матеріали органів окупаційної влади були б проаналізовані як історичне джерело [7]. Тому метою пропонованого дослідження є студіювання історичних джерел із фондозбірні музею – документів органів влади Києва, здебільшого наказів, оголошень, розпоряджень, і персональних документів киян періоду гітлерівського панування. У фондах Меморіалу зберігається понад 50 одиниць таких документів.

У цьому дослідженні буде проведено короткий огляд окупаційних документів та листівок Києва, що зберігаються у фондах Меморіального комплексу. Передовсім досліджуватимуться документи органів влади, до створення яких долучалися українці, а також матеріали німецької влади. Персональні документи розглядатимуться у процесі дослідження комплексів особистостей.

Відповідно до хронології першими документами періоду окупації столиці України слід вважати матеріали Київської міської управи (далі КМУ). Управа була створена наприкінці вересня 1941 р., а в жовтні її очолив В.П. Багазій. За його

участю формувалися департаменти муніципалітету, був створений Український Червоний Хрест, функціонувала Українська національна рада. На керівні посади в КМУ очільник намагався призначати національно свідомі кадри, головним чином з ОУН (м). Володимир Пантелеймонович Багазій прагнув усунути від керівництва містом окупаційну військову адміністрацію, а також підтримував національно орієнтованих публіцистів – Івана Рогача, Олену Телігу та багатьох інших.

За націоналістичну діяльність та саботаж розпоряджень окупаційної влади В.П. Багазій був заарештований німецькою службою безпеки. Розстріляний 1942 р. у Бабиному Яру разом з іншими діячами українського національного визвольного руху.

У фондозбірні музею зберігається листівка-звернення В.П. Багазія до українців, видана 2 листопада 1941 р. Дата засвідчує, що це один з перших документів, підготовлений В.П. Багазієм на новій посаді. Листівка містить звернення голови КМУ до українців спрямувати свої зусилля на відновлення нормального життя в Києві [8].

В експозиції 7-го залу музею розміщено документ «Розподіл мешканців Києва за національністю та статтю на I квартал 1942 р. (за даними переаявки населення)». Це джерело підготовлене статистичним відділом КМУ, який очолював Л. Малюженко [9]. У документі зазначено загальну кількість населення міста та перелічено представників усіх національностей, які проживали в окупованій столиці (з вказуванням кількості осіб на I квартал 1942 р.). Цей статистичний звіт складений на основі проведеного на початку 1942 р. перепису населення Києва. Саме про нього у своїх спогадах «Київ під ворожими окупаціями» згадує тодішній голова КМУ Л.І. Форостівський. Зокрема, він вказує, що згідно зі статистичними даними на 1 квітня 1942 р. у місті проживало 352 139 мешканців (на початку війни населення становило 846 300 осіб). Уміщені цифри засвідчують, що у Києві на квітень 1942 р. мешкали представники понад 50 національностей [10].

На основі зібраної інформації Л. Малюженком була підготовлена книжка «Київ за 1942 рік». За свідченням К.В. Лисюка, вийшло друком 5 примірників цього видання німецькою та 5 українською мовами. Доля німецькомовних книг невідома. З україномовних уцілів лише один примірник. Саме на його основі в часописі «Наше минуле» С. Білоконем була підготовлена стаття «Київ за 1942 р.» [11]. У розділі про населення міста автори вмістили таку саму таблицю, яка й експонується в 7-му залі Меморіалу [12].

Також у зазначеному залі представлено Наказ коменданта української поліції Києва А. Орлика керівникам будинків міста про надання відомостей щодо євреїв, працівників НКВС та членів ВКП (б). Згідно з цим документом керівники будинків зобов'язані були подавати інформацію про ці категорії мешканців в їхніх будівлях. За приховування цих відомостей на керівників будинків чекала смертна кара [13]. На документі дата не зазначена. Проте відомо, що «Команда Української поліції» Києва під керівництвом поручика А. Орлика почала свою

роботу 29 вересня без будь-якої участі окупантів. Штаб розміщувався в частині будівлі міліції НКВС на Короленка, 15 [14]. А на початку листопада А. Орлика на посаді коменданта замінив Г. Захвалинський [15]. Якщо брати до уваги той факт, що на посаді коменданта А. Орлик перебував лише в жовтні 1941 р., то саме цим місяцем слід датувати документ [16].

Перше оголошення німецької окупаційної адміністрації, що з'явилося в Києві в дні окупації, а нині зберігається у фондах музею, датується 22 вересня 1941 р. Воно містить звернення командувача 6-ї армії групи армій «Південь» В. фон Райхенау до киян із проханням повідомляти про вибухові речовини та міни [17].

Решта документів із фондів музею мають безпосередній стосунок до органів окупаційної адміністрації Києва. Генеральний округ «Київ» очолив бригаденфюрер СА Х. Квітцрау, у лютому 1942 р. його змінив оберфюрер В. Магунія. Генерал-комісар уособлював окупаційну владу і здійснював адміністративне керівництво всіма цивільними організаціями на окупованій території.

Прізвище Х. Квітцрау стоїть під розпорядженням, яке зберігається у фондах Меморіалу. У документі, який датується 6 січня 1942 р., йдеться про те, що всі організації промислового та господарського характеру повинні зареєструватися. Тут також подається список усіх, хто підлягає обов'язковому обліку [18].

В експозиції музею за підписом В. Магунії представлено оголошення такого змісту: «У 1942 р. було розстріляно трьох мешканців Вишгорода за саботаж» [19]. У фондах Меморіалу зберігається оголошення «Занято»¹, яким опечатувалися приміщення, конфісковані німецькими окупантами, за підписом генерал-комісара Києва. Проте встановити час появи цього документа неможливо, а тому складно стверджувати про те, за правління якого посадовця він розповсюджувався [20].

У підпорядкуванні генерал-комісару перебував штадткомісаріат (міський комісаріат) Києва. Спочатку на його чолі перебував Марве, згодом – Ф. Рогауш і Берндт.

Оголошення, пересторога від травня 1943 р., відозва, наказ та оголошення від жовтня 1943 р., під якими свій підпис поставив штадткомісар Берндт, представлені в експозиції та зберігаються у фондозбірні музею.

В оголошенні Київської біржі праці від травня 1943 р. за підписом міського комісара Києва йдеться про обов'язкову реєстрацію на Біржі праці всіх киян 1922 – 1925 р. н., а далі розписано дні прийому залежно від району проживання [21]. У пересторозі від 29 травня 1943 р., яка представлена в експозиції 7-го залу Меморіалу, повідомляється про смертну кару для тих, хто «буде застигнутий при розклеюванні провокаційного характеру листівок або прокламацій» [22].

У відозві від 11 жовтня 1943 р. міський комісар закликає всіх безробітних киян відправлятися на роботу до Третього райху. Тут також зазначено розклад, згідно з яким мешканці столиці мають з'являтися на вокзалі. А далі Берндт додає, що тих, хто не поїде і буде впійманий, – жорстоко каратимуть. Відповідно до

¹ Згідно з оригіналом.

відозви, звільнення від відправлення до Німеччини серед безробітних мали лише окремі представники родин працюючих, а також власники білих нарукавних пов'язок.

Крім того, на роботу до Німеччини планувалося відправляти науковців, лікарів, інженерів та всіх інших працівників із вищою освітою. Також передбачався, згідно з документом, від'їзд до Райху фольксдойче [23].

У фондах Меморіалу зберігається також оголошення «Зайнято» такого ж зразка, як і оголошення генерал-комісара Києва. У документі не зазначена дата виходу у світ. Проте на зразку оголошення, що зберігається у фондозбірні, рукописно зазначено дату «14.10.1943», що дає підстави стверджувати про розповсюдження цього документа за часів Берндта [24]. Цікавим видається той факт, що на оголошенні міського комісара, на відміну від документа генерал-комісара, слово «зайнято» написано без помилок.

26 вересня 1943 р. у газеті «Нове Українське Слово» повідомлялося про створення так званої «забороненої зони», до якої належали всі райони Києва, розміщені поблизу Дніпра [25]. У наказі від 19 жовтня 1943 р. за підписом Берндта зазначалося, хто має право входити до «забороненої зони». Це, зокрема, «...лише особи з дійсними на сьогодні пов'язками на рукаві» [26]. Два зразки таких пов'язок представлені в експозиції: перший – сірого кольору, другий – червоного [27]. Спочатку окупанти планували видати 50 тис. сірих пов'язок, але після масової підробки їх було замінено на 15 тис. червоних [28]. Наприкінці жовтня 1943 р. «заборонена зона» була поширена на всю територію Києва. В оголошенні Берндта від 30 жовтня 1943 р. містяться правила, відповідно до яких можна потрапити до міста: «Починаючи з 10 листопада, входити до міста Києва та виходити за його межі можна лише з дозволу Київського бюро перепусток. Заявки для дозволу на вхід до Києва, включаючи Святошино та Белічі, подавати до Київської міської управи, Театральна вул., 51 (Бюро перепусток) та до Святошинської районної управи (Бюро перепусток)» [29].

Одночасно з цивільною в столиці діяла військова адміністрація (Stadtkommandant). Першим комендантом Києва 26 вересня 1941 р. було призначено Курта Ебергарда. У липні 1942 р. його змінив на посаді М. фон Ремер, якого у серпні 1943 р. заступив В. Віров. Побутує думка про те, що саме К. Ебергард підписував наказ від 28 вересня 1941 р. про збір євреїв Києва на околицях Бабиного Яру та їхній розстріл [30]. Цей документ, представлений в експозиції Меморіального комплексу, не містить підпису [31]. В експозиції та у фондах музею налічується п'ять оголошень за підписом К. Ебергарда. Серед них – заборона виходити на вулиці Києва з 18.00 до 5.00 [32]. На документі, представленому в експозиції 7-го залу, не зазначено дати. Однак на підставі дублювання цього документа в газеті «Українське Слово» можна стверджувати, що датою його розповсюдження слід вважати жовтень 1941 р. [33]. Ще два оголошення за підписом коменданта міста датуються 22 жовтня 1941 р. У першому з них розповідається про розстріл

100 мешканців Києва «з приводу акту саботажу» та міститься застереження для всіх громадян міста [34].

Відповідно до змісту другого документа, від 22 жовтня 1941 р. у Києві заборонялося тримати голубів [35]. Це оголошення К. Ебергарда було продубльоване на шпальтах газети «Українське Слово» 25 жовтня 1941 р. [36].

Розстріли місцевого населення Києва також відбувалися в рамках боротьби окупаційної влади проти терористичних акцій київських підпільників. Так, 2 листопада 1941 р. на вулицях Києва з'явилося оголошення за підписом К. Ебергарда про розстріл 300 киян столиці через підпал та саботаж. Цього разу було знищено 300 киян [37]. На цьому гітлерівці зупинятися не збиралися. Про розстріл 400 громадян Києва з причин «зловмисного пошкодження засобів зв'язку» дізнаємося з оголошення К. Ебергарда від 29 листопада 1941 р. [38].

Фонди Меморіального комплексу містять зразок однієї з 9 афіш футбольного матчу за участю команди «Старт» [39]. Зрозуміло, що без відома гітлерівців така афіша не могла з'явитися на вулицях міста. Проте назвати представника окупаційної влади, який відповідав за їхнє виготовлення, досить проблематично.

Отже, з числа 20 документів окупаційної влади, що зберігаються у фондах Меморіального комплексу, найбільше тих, на яких є підписи штадткомісара Берндта (6 одиниць) та коменданта міста К. Ебергарда (6 одиниць). Два документи без вказування прізвища. По одному документу з підписом В. фон Райхенау, Х. Квіцрау й В. Магунії, В. Багазія, Л. Форостівського та А. Орлика. Якщо брати до уваги посаду, то картина матиме такий вигляд: у фондах зберігається по одному документу командувача 6-ї армії Вермахту та коменданта української поліції м. Києва, по два – голів КМУ, по три – генерал-комісара, по шість – штадткомісара й штадткоменданта, один – не вказано. Відповідно до хронології: 9 одиниць за 1941 р., 4 – за 1942 р., 6 – за 1943 р. 1 – без зазначення дати.

Друга група документів – персональні матеріали киян періоду гітлерівського панування. У фондах музею зберігається 15 комплексів, у яких налічується 31 документ. Серед них – робочі картки, аусвайси (посвідчення), довідки, трудові книжки тощо.

Загальне уявлення про персональні документи киян періоду окупації подає таблиця.

П.І.Б.	Документ	Інвентарний номер
Хорошунова І.О. (у період окупації – співробітниця Центральної бібліотеки. Активний учасник міського патріотичного підпілля)	Довідка № 32. 1943 р.	КН-59999. – Д-12772
Герасимова Н.В. (у період окупації – робітниця гребінково- гудзикової фабрики)	Аусвайс (посвідчення) № 22 про роботу на гребінково-гудзиковій фабриці Вукоопспілки. 09.04.1942 р. Робоча картка № 81092. 10.07.1943 р. Розпорядження директора гребінцево-гудзикової фабрики. 04.03.1943 р. Довідка № 140. 13.04.1942 р. Заява №146 уповноваженому Біржі праці. 13.03.1943 р.	КН-207920. – Д-33405 КН-207922. – Д-33407 КН-207923. – Д-33408 КН-207924. – Д-33409 КН-207929. – Д-33414
Литанва М.О. (у період окупації – співробітниця Свято- Успенської Києво-Печерської лаври)	Робочі картки. 1942 – 1943 рр.	КН-65699. – Д-13659 КН-36858. – Д-8353
Поліщук П.М. (в окупованому Києві працював шевцем)	Свідоцтво про реєстрацію ремісників. 18.06.1942 р.	КН-228200. – Д-40854
Коваленко Т.О. (у період окупації працювала на прядильно- трикотажній фабриці, у залізничній друкарні)	Робоча картка № 27265. 1943 р. Аусвайс (посвідчення) № 6105. 1943 р.	КН-196096. – Д-29300 КН-196097. – Д-29301

П.І.Б.	Документ	Інвентарний номер
Відейко Ю.О. (у період окупації – студент Київського водного технікуму)	Картка успішності. 1942 р. Аусвайс (посвідчення). 1942 р. Довідка про звільнення від роботи. 1943 р. Тимчасова перепустка № 552. 1942 р.	КН-187829. – Д-27210 КН-187833. – Д-27214 КН-187839. – Д-27220 КН-187838. – Д-27219
Мандровський К.Г. (у період окупації – слюсар контори з опалення на ТЕЦ. Активний учасник міського патріотичного підпілля)	Аусвайс (посвідчення). 18.03.1943 р. Талон VIII-R № 1519 про звільнення від робіт у Німеччині. 12.05.1943 р. Свідоцтво про працездатність. 12.05.1943 р. Робоча картка № 37966. 11.06.1943 р. Довідка № 6 з місця роботи. 15.12.1942 р. Довідка № 6. 28.08.1942 р. Довідка № 70. 24.01.1942 р. Талон IV-Н. 12.07.1942 р.	КН-36863. – Д-8358 КН-36867. – Д-8361 КН-36857. – Д-8352 КН-36858. – Д-8353 КН-36860. – Д-8355 КН-36861. – Д-8356 КН-36862. – Д-8357 КН-36866. – Д-8360
Кочура О.Й. (у період окупації – студент фармацевтичного факультету Київського медичного інституту. У листопаді 1942 р. зник безвісти)	Квиток студентський № 816. 1942 р.	КН-225332. – Д-39315
Андрейченко Н. (примусова робітниця з Києва)	Трудова книжка № 221/08745. 1942 р.	КН-218645/9. – Д-36629/9
Маламуш М. (примусовий робітник із Києва)	Трудова книжка № 234/4087. 1942 р.	КН-218645/12. – Д-36629/12
Бондаренко А. (примусова робітниця з Києва)	Робоча картка № XIII/296. 1942 р.	КН-218651. – Д-36635

П.І.Б.	Документ	Інвентарний номер
Григоренко А. (примусовий робітник із Києва)	Робоча картка № XIII/296. 1942 р.	КН-218650. – Д-36634
Березовський В.Д. (у період окупації – помічник електрика на водоканалі)	Метрична довідка № 236 про хрещення. 1942 р.	КН-227796. – Д-40566
Шреєр-Ткаченко А.Я. (у період окупації – бібліотекар Київської консерваторії. Активний учасник міського патріотичного підпілля)	Робоча картка № 6/399. 1942 р.	КН-60000. – Д-12773
Зубков Ф.Д. (активний учасник міського патріотичного підпілля)	Посвідчення КМУ. 27.01.1943 р.	КН-16852. – Д-3557

Таким чином, з таблиці видно, що серед жінок найвагомим за кількістю матеріалів є комплекс Н.В. Герасимової (5 одиниць), а серед чоловіків – К.Г. Мандровського (8 одиниць).

Ніна Володимирівна Герасимова з матір'ю залишилася в окупованій столиці у своїй комунальній квартирі на Володимирській, 64. У ніч проти 27 вересня гітлерівці почали виганяти з будинків громадян, які мешкали на вул. Володимирській. У натовпі Ніна познайомилася з подружжям Грінбергів – Пилипом Гнатовичем та Марією Федорівною, які мешкали напроти Оперного театру. З ними жила й матір чоловіка. Цієї ж ночі Герасимови повернулися додому й запросили переночувати до себе Грінбергів.

Коли на вулицях міста з'явилося оголошення про збір євреїв поблизу Лук'янівського кладовища, Грінберги вирішили відправити на пункт Параску Іванівну, матір Пилипа Гнатовича. Вірили, що це неабиякий шанс виїхати з окупованого міста.

Уранці 29 вересня Ніна провела Параску Іванівну до Золотоворітського скверу. Про трагедію, що трапилася в Бабиному Яру, почули увечері. До 10 жовтня 1941 р. Грінберги переховувалися в Герасимових. Це не викликало підозри в сусідів – Грінберги не були схожі на євреїв. Коли 3 жовтня 1941 р. у місті було оголошено про обов'язкову реєстрацію чоловіків віком від 15 до 60 років, П.Г. Грінберг представив замість паспорта профспілковий квиток, оскільки на той час він із дружиною втратили паспорти в метушні, коли відселялися. Н. Грінберг подала оголошення в газету, і невдовзі обидва паспорти Грінбергам повернули

(у графі «національність» значилися записи – «росіянин» і «росіянка»). 10 жовтня 1941 р. подружжя Гринбергів повернулося в свою квартиру поблизу Оперного театру.

Н. Герасимовій судилося пережити тривалу зиму в холодній кімнаті, у якій температура повітря ледь сягала 5 градусів тепла. Зазнавала щоденних недоїдань, тяжко працювала у гребінковій майстерні, ходила пішки за 60 км до Трипілля, щоб виміняти речі на продукти. «Смак хліба за два роки забула, картоплю лише у сні бачила. Адже буханка хліба коштувала 200 крб, а я працювала в гребінцевій майстерні й отримувала лише 400 крб. Про те, як я дивом не потрапила в Німеччину, можна цілу книгу написати. Серед київських лікарів зустріла багато добрих людей, які всіляко допомагали мені уникнути відправки в гітлерівське пекло», – згадує Ніна Володимирівна.

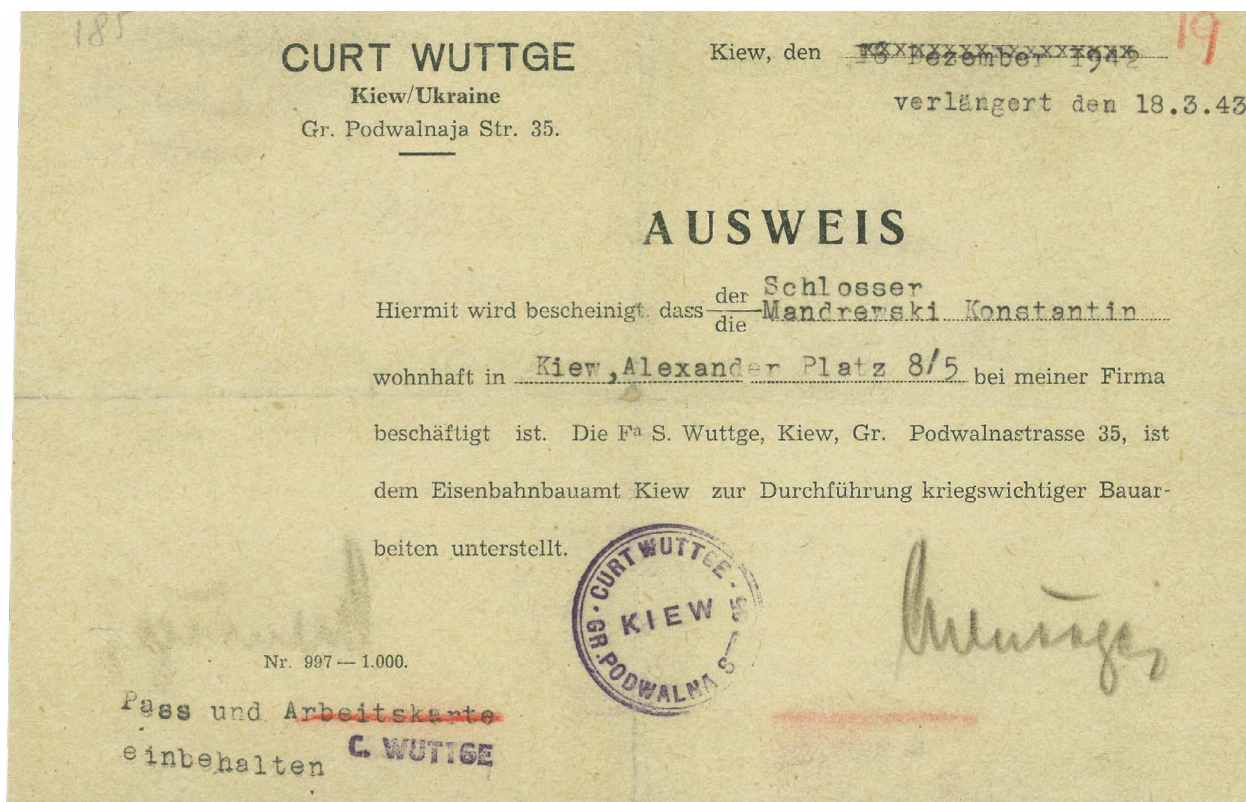
Н. Герасимова розділила з рідним містом всі біди й негаразди. Коли йшли бої за визволення Києва, мати з дочкою Герасимови жили в селі, а коли повернулися у звільнене місто, то помітили, що від будинку на Володимирській залишилося лише згарище. 22 лютого 1998 р. постановою Фонду «Пам'ять Бабиного Яру» Ніні Герасимовій та її матері надано звання «Праведник Бабиного Яру» [40].

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ	Дійсне по <u>1.VI.1942р.</u>	Ukrainischer Verband der Konsumkooperation	Gültig bis <u>1.VI.1942р.</u>
№ <u>22</u> <u>9.IV</u> 1942 р.	Пред'явник цього	№ <u>22</u> <u>9.VI</u> 1942р	Vorzeiger dieses
п. <u>Герасимова Н.В.</u>	працює на посаді <u>табельника -</u> <u>комірника Гребінково-Гудзикової</u> <u>фабрики</u> Вукоопспілки.	arbeitet als <u>Tabellenleiter - Kam-</u> <u>merverwalter der Kam-</u> <u>knöpf-fabrik der „Wukoospilka“</u>	eigenhändige Unterschrift.
Власноручний підпис <u>Н.В. Герасимова</u> Голова оргбіло Вукоопспілки	<u>Врацик</u> Керсправ	Direktor d. <u>„Wukoospilka“</u> von <u>Врацик</u> Sekretär	<u>Врацик</u> Sekretär
Продовжено..... Керсправ.....	Продовжено..... Керсправ.....	Gültig bis..... Sekretär.....	Gültig bis..... Sekretär.....
Продовжено..... Керсправ.....	Продовжено..... Керсправ.....	Gültig bis..... Sekretär.....	Gültig bis..... Sekretär.....

Варті уваги в комплексі Н.В. Герасимової аусвайс (посвідчення) Всеукраїнського союзу споживчої кооперації від 9 квітня 1942 р., у якому відзначається, що Ніна Володимирівна працювала табельником-комірником на гребінково-гудзиковій фабриці [41]. Також у комплексі Н.В. Герасимової зберігається довідка № 140 охоронної поліції Богданівського району м. Києва від

13 квітня 1942 р. Згідно з документом Ніна Володимирівна тимчасово звільнялася від примусового вивезення на роботи до Райху, оскільки в неї на утриманні знаходилася хвора мати [42].

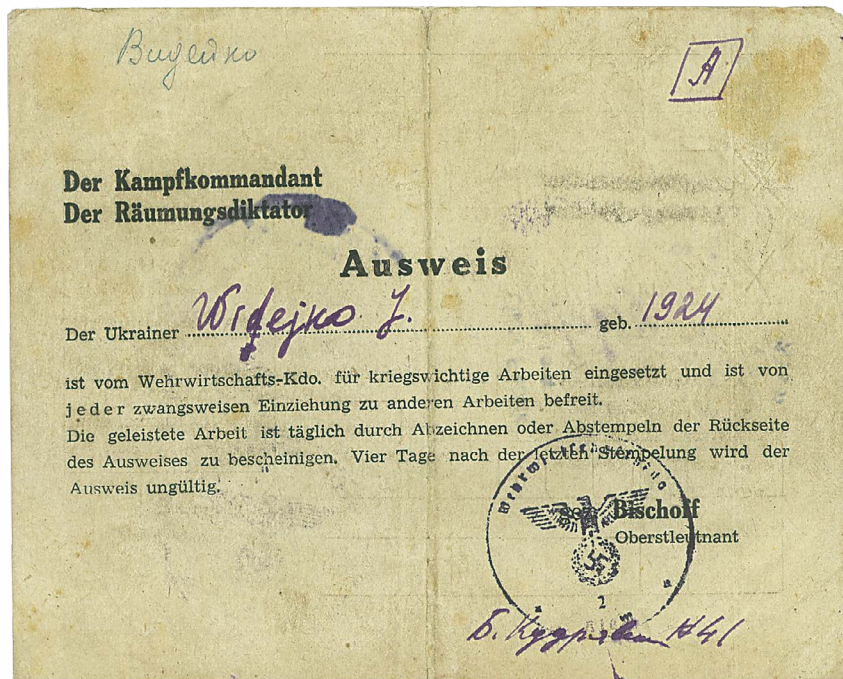
Ще один цікавий для дослідників є комплекс *Костянтина Григоровича Мандровського*. У 1939 р. він закінчив середню школу № 7 у Києві. Навчання в Київському інженерно-будівельному інституті перервалося ще на другому курсі через початок Великої Вітчизняної війни. Військовій мобілізації не підлягав, оскільки мав уроджений дефект піднебіння. Залишився в окупованій столиці. Працював слюсарем у конторі з опалення на ТЕЦ. Крім того, був зв'язковим міжрайонної підпільної організації «Смерть німецьким окупантам» (керівник – Г.С. Кочубей). Його матір М.С. Ольшанська була господаркою конспіративної квартири, що належала цій організації та розміщувалася за адресою: Червона площа, 8, кв. 5. Виконував доручення П.О. Загорного, який мешкав на вул. Братській, 4. Під час багатьох зустрічей в умовному місці підпільники швидко впізнавали зв'язкового по характерній «заячій» губі. По закінченні війни жив і працював у Києві [43].

У комплексі Костянтина Григоровича привертає увагу аусвайс (посвідчення) від 18 березня 1943, у якому власник фірми «Wuttge» К. Вутге повідомляв, що К. Мандровський, який проживав за адресою пл. Олександра, 8/5, працює у них на фірмі [44].

Також в експозиції Меморіалу демонструється свідоцтво Костянтина Григоровича від 12 травня 1943 р., у якому повідомляється, що він пройшов медичну комісію й допускається «до виконання почесного обов'язку трудової повинності» [45].

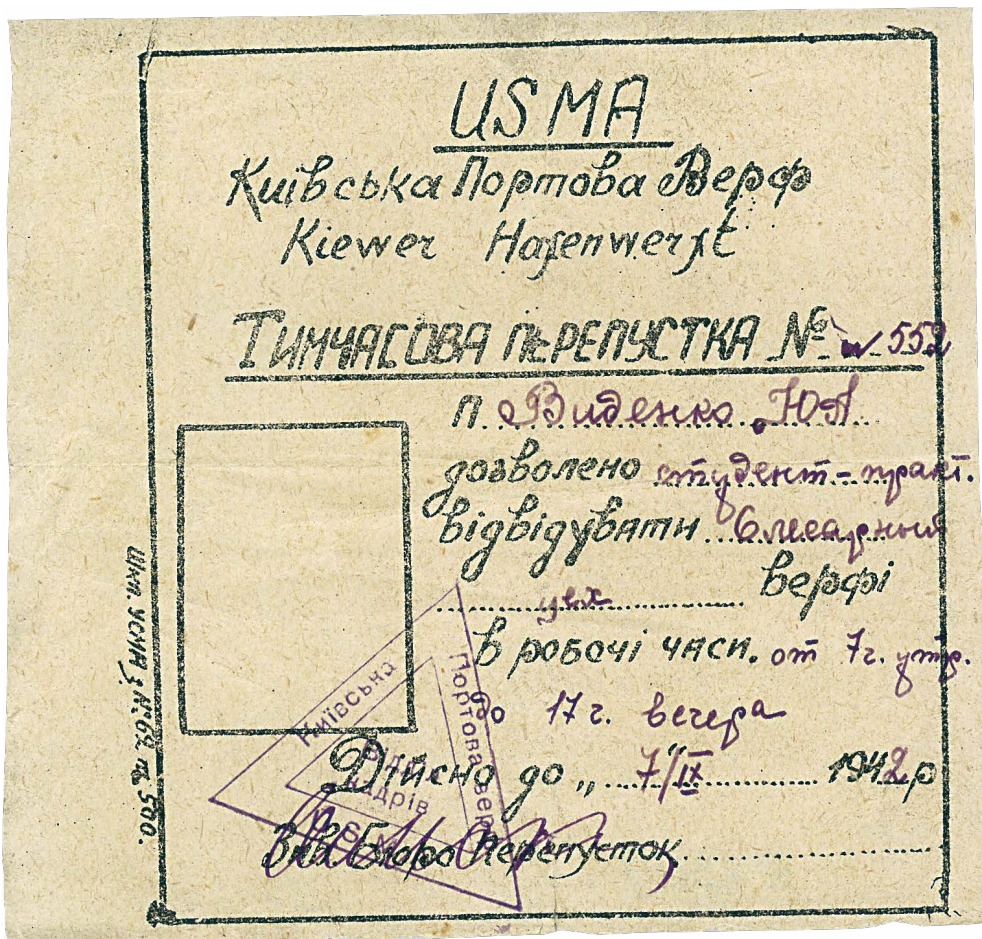

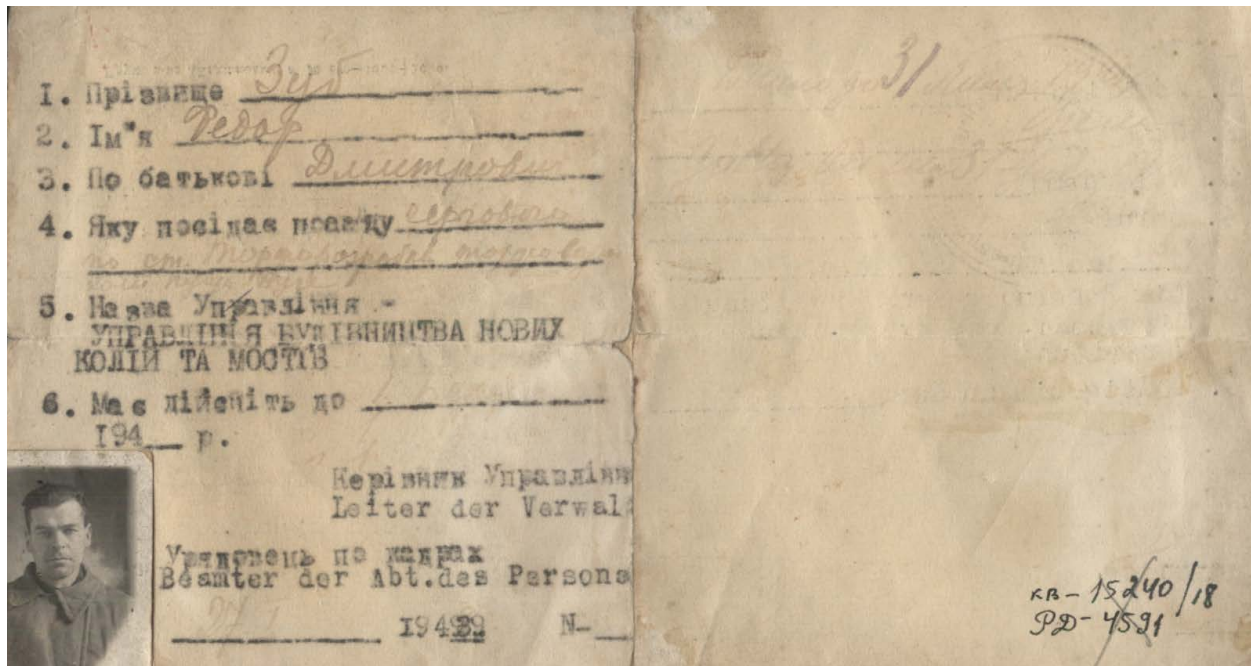
Також у фондах музею зберігається аусвайс (посвідчення) Ю.О. Відейка, видане в Київській міській комендатурі Господарського штабу «Схід», яка розташовувалася за адресою Бульварно-Кудрявська, 41 (нині Воровського). У документі зазначено, що Ю. Відейко працює на військових роботах при Господарському штабі «Схід» і звільняється від іншої праці.

Юрій Олександрович Відейко – розвідник розвідвідділу Південно-Західного фронту. Учасник оборони Києва. Наприкінці вересня 1941 р. зв'язок із розвідвідділом був втрачений. Розвідники повернулися до столиці, Ю.О. Відейко залишився в окупованому місті. Щоб не потрапити до Німеччини, у лютому 1942 р. вступив до водного технікуму.

Як студенту-практиканту йому було дозволено відвідувати слюсарний цех Київської портової верфі. Тимчасова перепустка до цеху Ю.О. Відейка зберігається у фондах музею [46].

Серед масиву персональних документів киян, виписаних німецькими органами влади, не можна залишити поза увагою єдиний документ (зберігається у фондах музею), виданий Київською міською управою – органом української влади в окупованій столиці. Цей документ міститься в комплексі Ф.Д. Зубкова.

Федір Дмитрович Зубков у жовтні 1941 р. увійшов до складу бюро Київського підпільного обкому партії. З літа 1942 р. до листопада 1943 р. – керівник підпільної групи. Перебуваючи на посаді чергового по станції Торфорозробка поблизу Бучі в управлінні будівництва нових колій та мостів Київської міської управи (ця посада зазначена у документі з фондозбірні музею), організував та взяв участь у диверсійних акціях на шосе в районі Пуці-Водиці, збройних нападах на Гостомельську поліцейську дільницю [47].

Отже, з 31 персонального документа киян у фондах зберігається:

- за типом: 8 робочих карток, 4 аусвайси (посвідчення), 6 довідок, 2 трудові книжки, 1 метрична довідка про хрещення, 1 розпорядження, 1 заява, 1 свідоцтво, 1 картка успішності, 1 тимчасова перепустка, 1 свідоцтво про реєстрацію ремісників, 2 талони, 1 посвідчення КМУ й 1 студентський квиток;
- за хронологією: немає жодного документа за 1941 р., 19 – за 1942 р., 12 – за 1943 р.

З 51 опрацьованого документа, досліджуваної в даній розвідці категорії, 21 експонується в залах музею. Дослідження цих джерел підтверджує правильність стратегії комплектування фондів музею і можливість їхнього використання не лише для експозиційної роботи, а й для проведення серйозних наукових досліджень.

Уважне ставлення до цих документів, їхнє детальне вивчення й зіставлення з іншими інформаційними масивами дає можливість якнайточніше відтворити соціально-економічне життя в окупованому Києві.

Джерела та література:

1. Києвщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Сборник документов. Киев, 1963. – 463 с.
2. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / Упор. А.А. Батюк, І.Л. Бутич, П.М. Кострита та ін. – К.: Держполітвидав, 1963. – 488 с.
3. Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб / НАН України; Інститут історії України; Київська міська держ. адміністрація; Державний архів Служби безпеки України / О.Є. Лисенко (відп. ред.), Т.В. Вронська (упоряд.). – К.; Л., 2003. – 528 с.; Історія Києва: від княжої доби до сучасності: Зб. док. і матеріалів: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Історичний факультет / В.Ф. Колесник (заг. ред.), В.І. Червінський (упоряд.). – К.: Книги-XXI, 2005. – 772 с.
4. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – 504 с.
5. Київ: війна, влада, суспільство. 1939 – 1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). – К.: Темпора, 2014. – 864 с.
6. Там само. – С. 380 – 592.
7. Смірнова В.І. «На згадку про Київ»: колекція фотографій з армійських альбомів солдатів Вермахту як джерело з історії столиці України. – К., 2013.; Гедз В.А. Окупаційна преса Києва (на основі фондової колекції Меморіалу). – К., 2013.; Шевченко М.Ю., Гедз В.А. Жіноцтво в окупованому Києві (за матеріалами фондів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»). – К., 2014.
8. Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (далі МКНМІВВВ). – КН-220926. – Л-8320.
9. Тематико-експозиційний план залу № 7 «Нацистський окупаційний режим в Україні». – К., 2013. – С. 5.
10. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. П-197. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 1 – 8.
11. Малюженко Л. Київ за 1942 р. // Наше минуле. – 1993. – Ч. 1. – С. 151 – 182.
12. Малюженко Л. Київ за 1942 р. // Наше минуле. – 1993. – Ч. 1. – С. 159 – 161.
13. Там само.
14. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – С. 21.
15. Там само. – С. 24.
16. Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб / НАН України; Інститут історії України; Київська міська держ. адміністрація; Державний архів Служби безпеки України / О.Є. Лисенко (відп.ред.), Т.В. Вронська (упоряд.). – К.; Л., 2003. – С. 208.
17. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – С. 429.
18. Там само. – С. 462.
19. Тематико-експозиційний план залу № 7 «Нацистський окупаційний режим в Україні». – К., 2013. – С. 5.; Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення /

- Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – С. 443.*
20. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – С. 428.*
  21. *Тематико-експозиційний план залу № 7 «Нацистський окупаційний режим в Україні». – К., 2013. – С. 12.*
  22. *Там само. – С. 45.*
  23. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – С. 479.*
  24. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – С. 482.*
  25. *Малаков Д.В. Кияни. Війна. Німці. – К: Амадей, 2008. – С. 142.*
  26. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – С. 480.*
  27. *Тематико-експозиційний план залу № 7 «Нацистський окупаційний режим в Україні». – К., 2013. – С. 6.*
  28. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – С. 480.*
  29. *Там само. – С. 479.*
  30. *Круглов А. Трагедія Баб'єго Яра в німецьких документах. – Днепропетровск, 2011. – С. 16 – 17.*
  31. *Тематико-експозиційний план залу № 7 «Нацистський окупаційний режим в Україні». – К., 2013. – С. 26.; Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – С. 438.*
  32. *Тематико-експозиційний план залу № 7 «Нацистський окупаційний режим в Україні». – К., 2013. – С. 4 – 5.*
  33. *Українське Слово. – 1941. – 16 жовтня. – № 32. – С. 4.*
  34. *Тематико-експозиційний план залу № 7 «Нацистський окупаційний режим в Україні». – К., 2013. – С. 5.*
  35. *Там само. – С. 45.*
  36. *Українське Слово. – 1941. – 25 жовтня. – № 40. – С. 4.*
  37. *Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – С. 441.*
  38. *Там само. – С. 448.*
  39. *Там само. – С. 473.*

40. Смірнова В.І. Інформаційно-довідковий покажчик «Бабин Яр. м. Київ. 1941 – 1943 рр.: колекція матеріалів у фондозбірні Меморіального комплексу». – К., 2013. – С. 52 – 53.
41. Фонди МКНМІВВВ. – КН-207920. – Д-33405.
42. Фонди МКНМІВВВ. – КН-207924. – Д-33409.
43. Науково-довідковий матеріал на К.Г. Мандровського // Фонди МКНМІВВВ.
44. Фонди МКНМІВВВ. – КН-36863. – Д-8358.
45. Фонди МКНМІВВВ. – КН-36857. – Д-8352.
46. Фонди МКНМІВВВ. – КН-187838. – Д-27219.
47. Фонди МКНМІВВВ. – КН-16852. – Д-3557.

© **Виталий ГЕДЗ**

ОККУПАЦИОННЫЕ ДОКУМЕНТЫ И ОТКРЫТКИ КИЕВА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (1941 – 1943 гг.)

Исследованы оккупационные документы и открытки Киева, которые хранятся в фондохранилище Мемориального комплекса. Проанализированы как исторический источник периода Второй мировой войны.

Ключевые слова: оккупационные документы и открытки, оккупированный Киев, Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов.

© **Vitalij GEDZ**

OCCUPATION DOCUMENTS AND CARDS IN KIEV AS A HISTORICAL SOURCE (1941 – 1943)

Investigated the occupation documents and cards in Kyiv which stored in storage of Memorial. Analyzed them as a historical source of the Second World War.

Keywords: occupation documents and cards, occupied Kyiv, National Museum of the Great Patriotic War 1941 – 1945.

УДК 726.84(477)«1939/1945»(093.2)

© *Володимир РУГАЛЬ*

ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ ВОЄННОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Розкривається джерелознавчий аспект військових поховань на території України періоду Другої світової війни, називаються джерела нині вільно доступні в Інтернеті та документальні свідчення, що зберігаються в архівних та дослідницьких установах України.

Ключові слова: *військові поховання, братські могили, Друга світова війна, паспорти військових поховань.*

Війна завжди має трагічні наслідки, найболючіші з яких – людські втрати. Найтрагічнішою війною в історії людства в ХХ ст. є Друга світова війна 1939 – 1945 рр. та її складник – німецько-радянський конфлікт, у результаті яких загинуло понад 60 млн осіб у всьому світі. Однією з найбільш постраждалих країн у цій війні є Україна, втрати якої й донині визначити не вдається. За підрахунками різних дослідників, під час війни демографічні втрати України сягають майже 13,5 млн осіб [1, 561]. На території України відбувалися запеклі битви під час оборонних 1941 – 1942 рр. та визвольних 1942 – 1944 рр. боїв, у ході яких загинули мільйони воїнів Червоної армії, майже в кожному населеному пункті були військові поховання.

На сьогодні питання військових некрополів періоду війни на території України залишається недослідженим. З'являються поодинокі публікації в пресі, переважно це повідомлення пошуковців, та роботи в науково-популярних виданнях у окремих регіонах України [61; 62]. Утім, комплексного студіювання немає.

У пропонованій роботі зроблено спробу висвітлити та схарактеризувати джерельну базу для дослідження військових поховань періоду Другої світової війни на території України. Умовно їх можна згрупувати за видами: документальні, усні та речові.

Серед документальних джерел насамперед потрібно вирізнити загальні закони, які регламентували процедуру поховань загиблих воїнів Червоної армії. У період 1941 – 1944 рр. поховання бійців мали відбуватися згідно з наказом

народного комісара оборони СРСР № 138, в якому розділ 5 присвячений порядку поховань загиблих у боях [65, 17 – 24]. У наказі чітко розписувалася процедура поховання загиблих воїнів, однак досить часто наказ не виконувався, особливо під час оборонних боїв, оскільки похоронити загиблих червоноармійців згідно з наказом не було можливості. 2 лютого 1944 р. згідно з наказом № 023 заступника Народного комісаріату оборони були внесені зміни щодо поховань, зокрема мав складатися список похоронених [60].

На основі зазначеного документа кожна частина видавала свої розпорядження для створення спеціальних команд, які займалися захороненням солдатів. Так, командування 344-го гвардійського стрілецького полку 199-ї гвардійської стрілецької дивізії від 12 липня 1944 р. для своєчасного захоронення загиблих воїнів у боях за Батьківщину видало наказ № 133, у якому йдеться про причини невстановлення значної кількості невідомих імен у братських могилах. Зокрема, у наказі зазначалося: «На могилах, у яких поховали більше 8 – 10 чоловік, надписи робити тільки на 4 – 5 чоловік з додаванням «та інші» [57]. Звісно, при військовій частині складався список загиблих та похоронених за спеціальною формою, який мав передаватися місцевій владі, де була могила. Однак, як виявилось, не всі частини встигали підготувати такий документ або ж список не залишався в органах місцевої влади чи військкомату, що і призвело до значної кількості невідомих на меморіальних плитах братських поховань. Немало імен солдатів зникало в повоєнні роки під час неодноразових перепоховань.

На сьогодні в дослідженні військових поховань періоду німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. одним із важливих документальних джерел є паспорти військових поховань, які містять фото могили, легенду та списки похованих у могилі. Однак довіряти зазначеному джерелу повною мірою не можна. По-перше, цей документ створений наприкінці 80 – початку 90-х рр. ХХ ст., коли частина відомостей уже була втрачена; по-друге, документ здебільшого створювався досить швидко, без перевірки даних. Працівники військкоматів формували документи в двох примірниках, один передавався до Центрального архіву Міністерства оборони СРСР (нині Російська Федерація), другий залишався на місці. Нині, на жаль, немає єдиного центру, де зберігалися б ці документи. Вони містяться в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації в м. Подольськ Московської області, частково в місцевих військкоматах України, а також у Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». Значна частина паспортів військових поховань, зафіксованих на території України, розміщена в мережі Інтернет – Узагальнений банк даних «Меморіал», база поховань Всеукраїнської громадської організації «Союз «Народна Пам'ять»», електронна база даних «Книга Пам'яті України» [28; 58; 64]. На жаль, усі вони не мають вичерпної інформації. На базі Меморіального комплексу, крім Всеукраїнської бази загиблих, розпочалася робота зі створення Всеукраїнської бази військових поховань періоду Другої світової війни.

Також проливають світло на встановлення відомостей про військові поховання документи, що зберігаються в обласних та міських державних архівах України. Звісно, переважно це документи повоєнного періоду. Також у фондах державного архіву Волинської області зберігаються списки братських могил в області станом на 1975 р. та список партизанів, похованих у них [4]. Слід також зазначити, що архів містить документи про поховання воїнів у окремих містах області, зокрема список загиблих і похоронених у роки Другої світової війни на території м. Ковеля, датований 1944 р. [5]. Фонди Донецького обласного архіву зберігають Книгу обліку могил, кладовищ полеглих воїнів Збройних сил СРСР, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. (Сталінська область, 1950 р.) [6]. На жаль, на сьогодні у зв'язку з бойовими діями в м. Донецьк доля цих документів невідома, це стосується й документів, які зберігалися в Луганському обласному архіві [11; 12; 13; 14, 15].

Такі документи зберігаються й в інших обласних архівах України. Списки радянських воїнів, загиблих у період війни, зберігаються в Запорізькому, Львівському та Одеському архівах [7; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 22; 23; 24; 25]. У Сумському архіві містяться відомості про місцезнаходження могил воїнів Червоної армії на території м. Охтирка та в усіх сільських радах Охтирського району за 1944 р., подібні дані є й в інших районах області [26, 1 – 1 зв.; 27, 14].

Списки похованих військовослужбовців на території Печерського району, зокрема в Маріїнському парку та на Аскольдовій могилі, а також список померлих військовополонених у Дарниці зберігаються в державному архіві м. Києва [9, 14 – 14 зв.; 10, 3 – 18]. Хоча воїнів із Маріїнського парку та Аскольдової могили вже давно перепоховали, та ці документи допоможуть з'ясувати, чи всі імена внесені в сучасні списки.

Крім списків поховань та похоронених на території областей, в архівах зберігаються документи про благоустрій могил. Наприклад, в архівах Івано-Франківської, Одеської та Львівської областей зберігаються постанови засідань обласного виконавчого комітету й міського військкомату з благоустрою могил радянських воїнів, загиблих у роки війни 1941 – 1945 рр., завдяки чому можна простежити історію догляду могил та з'ясувати причини зникнення деяких імен загиблих воїнів [8; 17; 23].

Упродовж останніх декількох років значний масив документів про поховання вдалося зібрати співробітникам Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». Із 2006 р. після виходу наказу міністра оборони України співробітники музею розпочали збір документів на загиблих (призваних із території України) в період Другої світової війни, зокрема похоронок, листів, списків на загиблих воїнів. У процесі роботи з'ясувалося, що невід'ємною частиною цього фонду є документи про поховання. Відтоді почалися пошуки, на сьогодні вдалося зібрати відомості в більшості областях України.

У деяких регіонах – це паспорти військових поховань. Так, повністю вдалося зібрати паспорти по Кіровоградській, Запорізькій, Волинській областях

України [70; 71; 72; 73]. На відміну від паспортів, які зберігаються в ЦАМО РФ, у списки цих паспортів внесені імена воїнів, які вдалося встановити після складання документа. В інших військкоматах збереглися книги обліку похованих у братських та індивідуальних могилах. Якщо зіставити відомості даних книжок із сучасними паспортами військових поховань, можна виявити, що деякі імена загиблих не внесені до списків паспортів.

Наприклад, на сьогодні на території Черкаського району зареєстровано 66 поховань, а на 1946 р., згідно з надісланими Черкаським міським військкоматом до Київського облвійськкомату в лютому 1946 р. свідченнями, перебувало на обліку 99 братських та 125 індивідуальних поховань [64; 68, 102]. Ці розбіжності пов'язані з перепохованнями, які відбувалися в повоєнний час. Саме під час роботи з увічнення пам'яті загиблих – як місцевих громадян, так і воїнів-визволителів – у 50 – 60-х рр. ХХ ст. у всіх населених пунктах Черкащини встановлювали обеліски й пам'ятники, на плитах яких викарбовували імена загиблих воїнів [69, 116 – 116 зв.]. Однак при цьому втрачалися відомості про первинні поховання, що призводило до зростання кількості невідомих. Наприклад, в с. Степанки Черкаського району на сьогодні зареєстровані дві братські могили, у яких поховано 84 невідомих воїни [64]. Після роботи з документами військкомату вдалося встановити, що на 1946 р. були відомі імена 21 воїна, який загинув у цьому населеному пункті [68, 24 – 25].

Під час пошукової роботи доводиться стикатися з тим, що документи розпорошені по різних установах. Зокрема, частина інформації зберігається у відомчих організаціях. Наприклад, у Військово-історичному музеї Південного оперативного командування в м. Одеса зберігаються карти-схеми військових поховань у декількох регіонах України – Запорізькій, Миколаївській та Херсонській областях та Автономній Республіці Крим [66]. Цей документ засвідчує розташування військових поховань. Електронні копії карт-схем зберігаються в електронній базі Меморіального комплексу [3]. З електронними копіями фотоальбомів військових поховань німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. на території Вінницької, Волинської, Житомирської, Рівненської та Хмельницької областей 1947 – 1965 рр. можна ознайомитися й на сайті Військово-історичного музею Прикарпатського військового округу – Західного оперативного командування в м. Львів [67].

Великий обсяг робіт здійснили обласні редакції Книг Пам'яті України, які, крім імен загиблих співвітчизників, розмістили списки всіх загиблих воїнів на території областей. Звісно, ці списки не можуть вважатися вичерпними та остаточними, однак полегшують пошукову роботу для пересічних громадян. На жаль, під час видання Книг Пам'яті не було єдиних вимог щодо структури публікації списків похованих. Так, списки загиблих і похоронених на території Дніпропетровської, Івано-Франківської, по деяких районах Миколаївської, Полтавської, Сумської, Черкаської та Чернівецької областей опубліковані наприкінці кожного району [30; 34; 37; 38; 41; 42; 46; 50; 51]. Редакційні групи

інших видань списки похованих на території області опублікували окремими томами: Закарпатської, Запорізької, Київської, Луганської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Харківської та Хмельницької областей [31; 32; 35; 36; 39, 40; 43; 44; 46; 48]. Після завершення видання Книг Пам'яті робочі групи розпочали роботу над створенням нових проектів – Книг Скорботи України: публікувалися імена загиблих, закатованих мирних жителів, а також списки похоронених. Такі списки були опубліковані в Книгах Скорботи Дніпропетровської, Донецької, Одеської, Полтавської, Сумської, Херсонської, Чернівецької та Черкаської областей [51, 210 – 487; 52, 535 – 619; 53, 836 – 970; 54; 55].

Неоціниме значення мають видання, присвячені власне похованням. На жаль, їх досить мало, та й виходили вони малим тиражем. У 1993 р. завдяки зусиллям В.Д. Драгунова світ побачила серія «Их помнит Черниговщина». На сторінках п'яти томів опубліковані імена загиблих на Чернігівщині червоноармійців. Відомості про воїнів розміщені відповідно до країни, з якої вони призвані [29].

Неабияку роль у встановленні й дослідженні військових поховань періоду війни відіграють усні джерела, які потрібно збирати конкретно у тих місцях, про які проводиться дослідження. У кожному населеному пункті ще мешкають старожили, які пам'ятають про місця жорстоких боїв та розташування військових поховань, які з часом з різних причин зникли. Записавши спогади таких людей, роботу зі встановлення та дослідження військового поховання на певній території буде полегшено, адже не все документувалося й не всі документи збереглися.

Так, у с. Роздольне Носівського району Чернігівської області зареєстрована одна братська могила, яка знаходиться в центрі села. Зі слів людей старшого віку, на території кладовища було ще одне братське поховання. На жаль, імена похованих там воїнів невідомі, та й сама могила на сьогодні вже зникла. Утім, ще є люди, які пам'ятають приблизне місце розташування могили. Подібні випадки трапляються в кожному регіоні України.

Нині, коли з часу війни минуло багато років, встановити місця поховань можливо не лише завдяки документальним та усним джерелам, а й у комплексі з археологічними, точніше, пошуковими загонами. Пошукову роботу проводять організації, які здебільшого організовуються на добровільній основі. Вони вивчають документи, а потім переходять до практичної роботи – пошуку, розкопок та перепоховань нині вже забутих могил воїнів, що загинули за нашу землю, чи поодиноких поховань, які тривалий час не були відомими.

У 2008 р. пошуковці загону імені генерала Ватутіна знайшли під час однієї з польових експедицій у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області останки Петра Даниловича Мовчана. Встановити особу небіжчика допомогла судова повістка, яка вціліла в кишені полеглого. Загиблий був одягнутий у цивільний одяг. Серед документів Переяслав-Хмельницького РВК, що зберігаються в Меморіальному комплексі, знайдено сповіщення про загибель

розшукуваного. За ним встановлено місце проживання Петра Даниловича Мовчана – с. Строкова Переяслав-Хмельницького району Київської області. Як з'ясувалося, у селі донині мешкають два його сини. Вони нічого не знали про місце та обставини загибелі батька, адже у виданій військкоматом «похоронці» зазначалося, що воїн «зник безвісти» [2]. Дружина П.Д. Мовчана до останнього дня вірила, що її могила буде поруч із чоловіковою. Померла жінка в 2001 р. Поховали її в рідному селі, поруч із власноруч насипаною нею могилою для чоловіка. Рештки коханого заповнили могилу через 65 років після його загибелі.

Старожили села також розповіли, що П.Д. Мовчан був призваний на початку війни, потрапив у оточення, повернувся додому, жив на окупованій території. Удруге був мобілізований одразу після визволення села. На той час радянське командування часто застосовувало злочинну практику: ненавчених, неозброєних, необмундированих, без документального оформлення кидати щойно мобілізоване з визволених територій нове поповнення в бій, аби новобранці спокутували вину свого перебування в окупації. Таких «визволителів» називали «чорною піхотою», бо гинули вони на околицях своїх рідних міст чи сіл, у цивільному одязі, не залишаючи жодних документальних підтверджень про участь у боях. Коли нащадки розшукують відомості про них, знайти, у кращому випадку, вдається лише повоєнні списки, у яких розшукувані значаться як зниклі безвісти. Одним із «чорних піхотинців» був і Петро Мовчан [56].

Отже, з наведеного випливає, що джерельна база для дослідження військових поховань на території України досить обширна і дає змогу детально вивчати та встановлювати імена похованих воїнів на території України.

Джерела та література:

1. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945.* / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов та ін. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
2. *Всеукраїнська база даних загиблих у роки Другої світової війни Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (далі МКНМІВВВ).* – Кв-70168 (сповіщення на Мовчана П.Д.).
3. *Всеукраїнська база даних загиблих у роки Другої світової війни МКНМІВВВ – Поховання.*
4. *Державний архів Волинської обл. (далі ДАВО).* – Ф. Р-597. – Оп. 1. – Спр. 319. – 79 арк.
5. *ДАВО.* – Ф. Р-294. – Оп. 1. – Спр. 2а. – 190 арк.
6. *Державний архів Донецької обл.* – Ф. Р-6338. – Оп. 1. – Спр. 7. – 190 арк.
7. *Державний архів Запорізької обл. (далі ДАЗО).* – Ф. Р-2510. – Оп. 1. – Спр. 47. – 215 арк.
8. *Державний архів Івано-Франківської обл.* – Ф. Р-753с. – Оп. 2с. – Спр. 3. – 156 арк.
9. *Державний архів м. Київ.* – Ф. Р-986. – Оп. 1. – Спр. 4. – 78 арк.
10. *Державний архів м. Київ.* – Ф. Р-1265. – Оп. 1. – Спр. 3. – 89 арк.
11. *Державний архів Луганської обл.* – Р-1068. – Оп. 2. – Спр. 557. – 120 арк.
12. *Державний архів Луганської обл.* – Р-1068. – Оп. 4. – Спр. 5. – 194 арк.
13. *Державний архів Луганської обл.* – Р-1068. – Оп. 4. – Спр. 6. – 97 арк.
14. *Державний архів Луганської обл.* – Р-2585. – Оп. 1. – Спр. 6. – 239 арк.
15. *Державний архів Луганської обл.* – Р-2585. – Оп. 1. – Спр. 15. – 194 арк.

16. Державний архів Львівської обл. (далі ДАЛО). – Ф. Р-2086. – Оп. 1. – Спр. 22. – 184 арк.
17. ДАЛО. – Ф. Р-2095. – Оп. 1. – Спр. 16. – 153 арк.
18. ДАЛО. – Ф. Р-2149. – Оп. 1. – Спр. 79. – 124 арк.
19. ДАЛО. – Ф. Р-3152. – Оп. 1. – Спр. 55. – 83 арк.
20. Державний архів Одеської обл. (далі ДАОО). – Ф. Р-8487. – Оп. 1. – Спр. 14. – 70 арк.
21. ДАОО. – Ф. Р-8487. – Оп. 1. – Спр. 32. – 350 арк.
22. ДАОО. – Ф. Р-8487. – Оп. 1. – Спр. 36. – 92 арк.
23. ДАОО. – Ф. Р-8487. – Оп. 1. – Спр. 37. – 64 арк.
24. ДАОО. – Ф. Р-8487. – Оп. 1. – Спр. 38. – 80 арк.
25. ДАОО. – Ф. Р-8487. – Оп. 1. – Спр. 39. – 243 арк.
26. Державний архів Сумської обл. – Ф. Р-2310. – Оп. 1. – Спр. 16. – 210 арк.
27. Державний архів Сумської обл. – Ф. П-37. – Оп. 1. – Спр. 71. – 84 арк.
28. Електронна база даних «Книга Пам'яті України 1941 – 1945» // Режим доступу www.tetory-book.com.ua.
29. Их помни Черниговщина / В.Д. Драгунов. В 5-ти томах. Т. 1 – 5. – Чернігів: «Десна», 1993.
30. Книга Пам'яті України. Дніпропетровська область: У 12-ти т. (14 кн.) / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.; обл. ред. кол.: О.С. Федосєєв (керівник). – Дніпропетровськ: «Січ», 1993 – 1997.
31. Книга Пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х т. Т. 2. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол.: В.М. Керечанин (голова). – Ужгород: Карпати, 1998. – 426 с. (С. 155).
32. Книга Пам'яті України. Запорізька область: У 21-му т. Т. 11 (у 2-х кн.) Кн. 1 – 2. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.; обл. ред. кол.: В.І. Воловик (керівник). – Дніпропетровськ: «Січ», 1996.
33. Книга Пам'яті України. Запорізька область: У 21-му т. Т. 14 – 21. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.; обл. ред. кол.: В.П. Сльота (керівник). – Запоріжжя: Дике Поле, 2003 – 2009.
34. Книга Пам'яті України. Івано-Франківська область. У 3-х т. Т. 1 – 2. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол.: В.М. Скрипчук (голова). – Львів: Каменяр, 1998 – 2001.
35. Книга Пам'яті України. Київська обл.: В 8-ми т. Т. 8. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (гол. редкол.) та ін.; обл. ред. кол.: О.П. Смирнов та ін. – К.: «Молодь», 2000. – 815 с.
36. Книга Памяти Украины. Луганская обл.: В 18-ти т. Т. 15 – 18. / Главная ред. кол.: И.А. Герасимов (рук.) и др. – Луганск, 1998 – 2004.
37. Книга Памяти Украины. Николаевская область. В 12-ти т. Т. 1. / Главн. ред. кол.: И.А. Герасимов (председатель) и др., обл. ред. кол.: А.Д. Коваль (председатель) и др. – Одесса: Маяк, 1995. – 728 с.
38. Книга Памяти Украины. Николаевская область. В 12-ти т. Т. 5. / Главн. ред. кол.: И.А. Герасимов (председатель) и др., обл. ред. кол.: Я.И. Журецкий (председатель) и др. – Николаев: УГМТУ, 1998. – 715 с.
39. Книга Памяти Украины. Николаевская область. В 12-ти т. Т. 11 – 12. / Главн. ред. кол.: И.А. Герасимов (председатель) и др., обл. ред. кол.: С.Н. Карцев (председатель) и др. – Николаев, 2006 – 2007.
40. Книга Памяти Украины. Одесская область. В 10-ти т. Т. 10. / Главн. ред. кол.: И.А. Герасимов (председатель) и др., обл. ред. кол.: Ю.А. Петренко (председатель) и др. – Одесса: «Аспект», 1995. – 512 с.
41. Книга Пам'яті України. Полтавська область. В 12-ти т. Т. 1. / Головна ред. кол.: (голова ред. кол.) І.О. Герасимов та ін.; обласна ред. кол.: П.Г. Шемет (голова) та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 1995. – 468 с.

42. Книга Пам'яті України. Полтавська область. В 12-ти т. Т. 6. / Головна ред. кол.: (голова редкол.) І.О. Герасимов та ін.; обласна ред. кол.: П.Г. Шемет (голова) та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 1998. – 562 с.
43. Книга Пам'яті України. Полтавська область. В 12-ти т. Т. 12. / Головна ред. кол.: (голова редкол.) І.О. Герасимов та ін.; обласна ред. кол.: О.О. Нестуля (голова) та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 1999. – 390 с.
44. Книга Пам'яті України. Рівненська область. В 4-х т. Т. 4. / Головна ред. кол.: (голова ред. кол.) І.О. Герасимов та ін.; обласна ред. кол.: І.В. Дем'янчук (голова) та ін. – Львів: Каменяр, 1998. – 162 с.
45. Книга Пам'яті України. Сумська область. В 14-ти т. Т. 1 – 14. / Головна ред. кол.: (голова ред. кол.) І.О. Герасимов та ін.; обласна ред. кол.: – Суми, 1994 – 1998.
46. Книга Пам'яті України. Харківська область. В 20-ти т. Т. 14 – 20. / Головна ред. кол.: (голова ред. кол.) І.О. Герасимов та ін.; обласна ред. кол.: – Харків: Обласна пошуково-видавнича наукова редакція Книги Пам'яті України, 1999 – 2003.
47. Книга Памяти Украины. Херсонская область. В 11-ти т. Т. 9 – 11. / Главн. ред. кол.: И.А. Герасимов (председатель) и др. – Симферополь: «Таврида», 2000 – 2001.
48. Книга Пам'яті України. Хмельницька область. У 10 т. Т. 10. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.; обласна ред. кол.: М.М. Дарманський (голова) та ін. – Хмельницький: «Поділля», 1997. – 704 с. Книга Пам'яті України. Черкаська область. У 8-ми т. Т. 1 – 8. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.; обласна ред. кол.: А.І. Кузьмінський (голова) та ін. – К., 1995 – 1998.
49. Книга Пам'яті України. Чернівецька область. В 3-х т. Т. 1 – 3. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін.; обласна ред. кол.: – Чернівці, 1994 – 1999.
50. Книга Скорботи України. Дніпропетровська область. Т. 4. / Голов. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін., обласна ред. кол.: Т.М. Кравченко (керівник) та ін. – Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра ЛТД», 2005. – 500 с.
51. Книга Скорботи України. Донецька обл. Т. 1. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін., обласна ред. кол.: О.М. Гурбич та ін. – Донецьк: Донбас, 2000. – 640 с.
52. Книга Скорби Украины. Одесская обл. Т. 3. / Главная ред. кол.: И.А. Герасимов (председатель) и др., обл. ред. кол.: Ю.А. Петренко (председатель) и др. – Одеса: ВА «Аспект», 2005. – 976 с.
53. Книги Скорботи України. Полтавська область. Т. 3. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін., обласна ред. кол.: В.А. Іноземцев (голова) та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 2005. – 824 с.
54. Книга Скорботи України. Сумська область. Т. 1 – 2. / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін., обласна ред. кол.: Л.С. Латишева та ін. – Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2003.
55. МКНМІВВВ. – Генеральний каталог. – Довідкова картка Мовчана П.Д.
56. Музейне досьє 119 гв сд // МКНМІВВВ.
57. Обобщенный банк данных о защитниках Отечества, погибших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны и послевоенный период «Мемориал» [электронный ресурс] // Режим доступа www.obd-memorial.ru
58. Положення з пошукових та ексгумаційних робіт / Є.Г. Трушенко, В.В. Олещенко, Я.О. Жилкін. – К.: ВГО «Союз «Народна Пам'ять»», 2012. – 46 с.
59. Приказ № 023 от 4 февраля 1944 г. заместителя Народного комиссара обороны СССР [электронный ресурс] // Режим доступа <http://www.soldat.ru/doc/nko/1944s.html>
60. Ругаль В. Військові поховання періоду Другої світової війни на території Миколаївщини / В. Ругаль // Аркасівські читання: Україна в контексті історичного розвитку Східної Європи: матеріали V Міжнародної науково-практичної

- конференції (17 – 18 квітня 2015 р.). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2015. – С. 177 – 179
61. Ругаль В. З історії військових поховань Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. на Черкащині / В. Ругаль // Восьмі богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції: Зб. Наук. Пр. / Ред. кол.: О. Драч, К. Івангородський, А. Котиченко та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2014. – С. 86 – 90.
  62. Світло безсмертного подвигу. Книга Пам'яті України. Книга Скорботи України. Черкаська область. 3 том (Підсумкове видання) – К., 2005. – 616с.
  63. «Союз «Народна Пам'ять»». Всеукраїнське громадське об'єднання пошукових організацій України [електронний ресурс] // Режим доступу <http://unm.org.ua> (<http://graves.code.ua>)
  64. Увековечение памяти защитников Отечества и жертв войн в Беларуси 1941 – 2008 гг.: док. и материалы / сост.: В.И. Адамушко [и др.]. – Минск: НАРБ, 2008. – 304 с.
  65. Фонди Військово-історичного музею Південного оперативного командування Міністерства оборони України в м. Одеса.
  66. Фонди Військово-історичного музею Прикарпатського військового округу – Західного оперативного командування в м. Львів // Режим доступу <http://prukvo.ru/>.
  67. Фонди МКНМІВВВ. – Тимчасовий фонд (далі Тф) -5558/26 (Черкаська обл.).
  68. Фонди МКНМІВВВ. – Тф-5558/27 (Черкаська обл.).
  69. Фонди МКНМІВВВ. – Тф-5208 (Волинська обл.).
  70. Фонди МКНМІВВВ. – Тф-5271-5278 (Кіровоградська обл.).
  71. Фонди МКНМІВВВ. – Тф-5360-5366 (Кіровоградська обл.).
  72. Фонди МКНМІВВВ. – Тф-5149-5163 (Запорізька обл.).

© **Владимир РУГАЛЬ**

ВОЕННЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ ВОЕННОГО ПЕРИОДА В УКРАИНЕ: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Раскрывается источниковедческий аспект военных захоронений на территории Украины периода Второй мировой войны, показано источники, которые на сегодня доступны в свободном доступе в Интернете, и документальные источники, хранящиеся в архивных и исследовательских учреждениях Украины.

Ключевые слова: *военные захоронения, братские могилы, Вторая мировая война, паспорта воинских захоронений.*

© Volodymyr RUHAL

MILITARY BURIAL OF WARTIME IN UKRAIN: HISTORICAL SOURCES

Ukraine was one of the most affected countries during the Second World War as the entire territory of our country was occupied by the enemy in one year. During 1941 – 1942 there were fierce defensive battles in Ukraine in which millions of Soviet soldiers were killed; unfortunately data on the burial of the soldiers is very small because the locals patronized the most burial places and no one kept records.

During the liberation fights of 1942 – 1944 in our homeland there were thousands of mass and individual graves of Red Army soldiers who gave their lives for the win.

World War II ended 70 years ago, but unfortunately we can not name all the places of military burials during the war, a lot of reasons for this: first of all it is human negligence, bad accounting. Now when in Ukraine there are fighting again, the military burial are appearing and to explore the burial places of the Great Patriotic War is our duty.

To identify the most military burial places and the names of military prohibited soldiers it is necessary to involve all available and accessible sources. These sources as well as in most historical studies are divided into documentary, oral and archaeological.

Documental sources are basically the lists of graves and soldiers buried in them and which are stored in the central and regional archives, educational institutions and archives of military commissariats. It should be noted that at present a large number of documents are in the Internet. Today are still available oral sources and there are still living witnesses of those terrible events.

Today in Ukraine there are a large number of search organizations that establish military burial sites of the war and are engaged in the reburial and determine the names of the soldiers.

Only by combining all these sources it is possible to study military graves sites in Ukraine.

Keywords: *military burial sites, mass graves, Second World War, passports of war graves.*

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК: 94:3554(477)«1918/1919»

© *Андрій ЛИСЕНКО*

ДЕЯКІ ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ У ХОДІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1918 – 1919 рр. (Закінчення)

Здійснена спроба дослідити та проаналізувати частину методів і принципів, які використовували під час громадянської війни в Україні ватажки повстанських формувань у боротьбі як проти агресії з боку комуністичного уряду в Росії, так і проти прихильників відновлення єдиної та неподільної імперії, що об'єдналися навколо Добровольчої армії. Зазвичай територіальний спосіб формування, відсутність централізації керівництва та управління, різноманітні уявлення про майбутню Українську державу, боротьба за вплив та інші фактори значно ускладнювали організацію відсічі регулярним частинам як Червоної, так і Білої армій. Проте, маючи підтримку більшості населення у своїх регіонах, ватажки повстанських формувань мали й низку переваг перед своїми противниками, які вони повністю використовували в ході збройної боротьби – до них ми можемо зарахувати фактично невичерпну базу поповнень особового складу, розвідувальну діяльність, тилове забезпечення, рятування бійців або їхнє розосередження в разі необхідності тощо. Такий стан речей робив (для противної сторони) неможливим підрахунок сил і засобів, якими могли скористатися українські повстанці, отже, і унеможлилював правильне планування та проведення бойових операцій.

Ключові слова: *збройні формування, військові підрозділи, кавалерійські частини, піхота, обоз, білогвардійці, червоноармійці, розвідка, підпілля, командування.*

Складною була й ситуація, пов'язана з поповненням своїх лав частинами регулярних армій. В умовах громадянської війни, коли в першій чверті ХХ ст. бойові дії розгорнулися на українських землях, їхнім основним театром стали крупні промислові й населені пункти та шляхи сполучення. Таким чином, виникли значні труднощі в забезпеченні військових частин поповненням,

адже часто залізниці, як найбільш надійний вид сполучення, виявлялися під контролем іншої сторони або були захоплені отаманськими військовими формуваннями. Тоді і представники Добровольчої армії, і командування Червоної армії, а в певних умовах і найвпливовіші отамани оголошували мобілізації. Про їхні результати можна сперечатися, але наслідки, практично завжди, були очевидними: зворотний ефект.

Зокрема, знаковим було швидке кількісне зростання радянських військ на початку 1919 р. Проте ця відносно легка перемога для більшовиків виявилася пірровою. Їхні війська досить зросли кількісно та почали контролювати значні території, але настільки ж швидко почали втрачати якісно. У Росії це теж помічали. М. Кольцов у роботі «Петлюровщина» дає чітку картину процесів, які відбувалися в ті часи: «Розгром петлюрівського війська більшовиками і дезертирство величезної більшості загонів примушують Петлюру перейти від регулярної війни на партизанську... Петлюрівці проникають в українську червону армію, партизанський і регулярний характер та непостійний склад якої допускав проникнення в ряди значного петлюрівського, бандитського і просто білогвардійського елементу. Цілі українські радянські полки переходили до Петлюри, отамана Григор'єва та «незалежних» банд. Такі повітвоєнками ловили зручний момент і зникали разом із службовим персоналом, зброєю та грошовим ящиком в ліси, переховуючись у бандитів або куркулів...» [3, 25 – 26].

В архівах зберігається достатня кількість матеріалів, які свідчать, що вже з січня 1919 р. у нової влади розпочинаються проблеми, пов'язані з поведінкою та політичними симпатіями у частинах Червоної армії: Шліхтер і П'ятаков отримали повідомлення про самовільні реквізиції, які проводив Сумський повстанський батальйон на Благодатненському заводі [13, 2]. У лютому в одному з повідомлень йшлося про захоплення м. Лебедина 16 лютого бандою Фролова в 60 осіб, які розгромили партком, знищили всю документацію, зірвали роботу профкому, розгромили особливий відділ. До Фролова приєднався гарнізон, міліція та звільнені його загоном в'язні [14, 13]. 7 лютого представники Вищої Військової Інспекції телеграфували Х. Раковському про безчинства в м. Суми, які були вчинені штабом по формуванню українських військ на чолі з Беленковичем [12, 9].

Можна додати й ті фактори, що сприяли посиленню повстанського руху на українських землях у досліджуваний період, які містяться у витягу з доповіді начальнику відділу в боротьбі з бандитизмом ВУЧК Михайлову від уповноваженого у боротьбі з бандитизмом Катеринославської губ ЧК Г.С. Петрова від 15 червня 1921 р. У документі автор, аналізуючи характер попередньої боротьби з бандитизмом, вказує на її хибність та примітивні методи: в повіти відряджались каральні загони, котрі займалися не стільки боротьбою з бандитизмом, скільки проводили незаконні обшуки, привласнюючи майно обшукуваних, спалюючи будинки, забираючи в заручники ні в чому не повинних людей (часто з числа найостанніших бідняків). Результати така боротьба давала лише негативні й провокувала розвиток бандитизму, а випадки масових убивств

відповідальних радянських та партійних працівників набули епідемічного характеру. Наводячи характеристику командирів та рядових повстанців, які перейшли на бік радянської влади, автор звертає увагу, що більшість із них походять із малоземельних селян – мали від 5 сажнів до 3 десятин землі максимум. Майже всі вони брали участь у збройній боротьбі проти гетьмана П. Скоропадського та Головного отамана УНР С. Петлюри. Потім воювали в Червоній армії, а деякі посідали там командні посади: Мирний – командир 6-го полку Задніпровської дивізії під командуванням П. Дибенка; Глущенко – помічник командира полку; Пушкарьов – командир батальйону на Царицинському фронті і так далі. Отаманами були майже всі колишні члени Комуністичної партії. Основною причиною їхньої участі в повстанському русі Г. Петров називає неправильний підхід радянської влади до українського селянства на місцях [8, 35].

Під час формування повстанських загонів майже всі дослідники та сучасники зазначають значну кількість організаційних труднощів. Зразки подібного стану речей трапляються у звіті за результатами перевірки військ отамана Н. Григор'єва представниками Вищої Військової Інспекції Червоної армії. На початку березня 1919 р. частини отамана підійшли до Херсона: захищали місто 3 тис. грецьких та майже 2 тис. французьких солдатів, але території навколо великих південних міст України були під повним контролем повсталих селян. 3 березня 1919 р. повстанці Н. Григор'єва розпочали обстріл Херсона трьома гарматами, і лише в перший день випустили по 800 снарядів. Кількаденний штурм закінчився взяттям міста. Бригада Н. Григор'єва захопила значні трофеї: 6 важких гармат, 100 кулеметів, понад 700 гвинтівок, а також 300 мулів [7]. Ця перемога багато значила для повстанців, адже однією з найгостріших проблем того часу було саме забезпечення військ усім необхідним. Таке становище суперечило обіцянкам радянського керівництва поліпшити забезпечення військових частин отамана Н. Григор'єва. На підтвердження цієї тези можна навести текст телеграми одного з підлеглих Н. Григор'єву командирів – отамана П. Ткаченка до голови Раднаркому УСРР Х. Раковського: «Я 3 місяці веду боротьбу, ні від кого не отримуючи навіть зброї для цієї боротьби... Мої партизани голими руками відстоюють Помощну, тому що гвинтівок у половини загону немає, окрім того, люди босі та голі...» [6, 185].

Таким чином, можна припустити, що стан військового забезпечення в Червоній армії змушував значну кількість військових частин, особливо сформованих за територіальним принципом, займатися самозабезпеченням і, відповідно, такий стан речей зменшував їхню залежність від централізованого командування та робив їх нестійкими й ненадійними. Загострював ситуацію й швидкий характер зміни театру військових дій, що призводило до небажання колишніх повстанців або мобілізованих покидати свої райони проживання.

Загалом, ми можемо з впевненістю стверджувати, що і червоне, і білогвардійське командування чудово розуміло важливість такого фактору, як

українське повстанство, й робило все можливе, щоб поставити ці сили під свій контроль або принаймні залучити на свій бік.

У цілому, тактикою повстанців є використання певних аспектів у становищі ворожої сили, їхнє вчасне виявлення та здійснення активного тиску на одну із складових, не звертаючи уваги на всю ситуацію загалом. Специфічними ознаками тактичних прийомів українських повстанців є перешкоджання реалізації зовнішніх тактичних прийомів ворога, максимальне розчленування його сил, порушення існуючої системи управління, організації, маршрутів, за якими відбувається тилове забезпечення тощо.

Користуючись підтримкою місцевого населення та маючи значний рівень мотивацій, повстанці протиставляють існуючій системі комплекс несподіванок та чудово підготовлених «випадковостей». Саме таким чином створюється обстановка, коли втрачаються переваги регулярної армії, яка виявляється обмеженою в цілому ряді своїх дій і поведінці взагалі.

Зокрема, у доповіді Ради Оборони до ЦВК, де аналізується становище на півдні України під час виступу григор'євських частин, зазначається, що сили отамана є досить значними, війська добре озброєні, мають чудову кавалерію. Вони утримують досить зручні місця для розташування своїх частин і в будь-який зручний момент мають реальну можливість завдавати відчутні удари по тилах Червоної армії. Цей виступ призвів до фактичного паралічу політичних працівників, які змушені працювати понад силу в надзвичайних умовах – усі волості та села на контрольованій григор'євцями території стали недоступними для роботи. Спостерігачі констатували, що навколо великих міст активно формуються нові повстанські підрозділи, озброєнню яких активно сприяє місцеве населення. Ці загони мають змогу вільно пересуватися від одного населеного пункту до другого, здійснюють напади, руйнують державний апарат, знищують майно, розстрілюють політичних працівників [9, 163].

У значно гіршому становищі опинилася денікінська влада, яка за досить короткий час захопила всю Південну та Лівобережну Україну. У зведенні для членів ЦК КПУ від 16 вересня 1919 р. надрукована доповідь одного з емісарів Комуністичної партії, який перебував у тилу Добровольчої армії для організації повстанського руху. За його твердженням, на нелегальні збори прибуло понад 180 осіб, які одноголосно висловилися за початок повстання. Біля наступного населеного пункту на збори з'явилося більше 2 тис. місцевих жителів. Пізніше було організоване населення 27 сіл. Для випробування сил був учинений напад на Єлизаветград, гарнізон якого налічував 200 – 300 бійців. Напад відбувся 7 жовтня, його результатом стало захоплення 7 кулеметів, 6 гармат, близько 50 кулеметних стрічок та значної кількості снарядів. Втрати атакуючих обмежилися одним пораненням [10, 78].

У зведенні № 32 від 3 листопада 1919 р. повідомлялося, що в районі Переяслава, Воронькова та Золотоноші з'явилася велика кількість повстанців, які активізуються та намагаються координувати свої дії. У самому Воронькові

загін із 50 денікінців здійснив спробу заарештувати місцевого отамана Шкурбу, але через страх увійти до будинку, де той перебував, відправили туди групу місцевих селян. Вони повідомили отамана про небезпеку й дали йому можливість зникнути. І в цьому ж повідомленні аналізується ситуація, що склалася на залізницях у денікінському тилу на початок жовтня 1919 р. унаслідок дій місцевих повстанських формувань: йшлося про зупинений рух по лінії Гребінка – Золотоноша – Черкаси; близько двох тижнів не діяло сполучення по лінії Апостолове – Долгінцево – Долинська; район по лінії Вознесенськ – Одеса – Добринська – Знам'янка зайнятий повстанцями; за містом Шпола розібрані рейки та не йдуть потяги; схоже становище й біля станції Фундуклівка. Констатовалося, що деякими лініями потяги ще курсують, але за умови наявності охорони в кількості не менш ніж 30 осіб та 4 кулеметів, але й цей запобіжний захід усе рідше виступав гарантом безпечного руху [11, 83 – 85].

Загалом тактичні прийоми повстанців вирізнялися надзвичайною різноманітністю. Про застосування деяких із них у своїх спогадах згадував Н. Махно: це і видавання свого загону за каральний підрозділ гетьманської варти та переодягання самого Н. Махна в селянку для проведення розвідки [5, 51 – 54; 1, 53].

Звичайним прийомом для повстанців, у випадку появи переважаючих сил противника, було зникнення з поля бою або уникнення оточення шляхом розділення на дрібні групи з попередньою домовленістю про місце та час майбутньої зустрічі. Такий тактичний прийом змушував і ворога роздрібнювати свої сили для переслідування. Натомість повстанці, досягнувши поставленої мети, знову об'єднувалися та завдавали нових несподіваних ударів.

Широко використовувалася організація засідок і практика заманювання противника загалом. Тому часто регулярні військові частини, що мали необхідний досвід і можливості для знищення напіввійськових формувань, зупинялися, не виявивши перед собою ворога. Натомість українські отамани, зібравши необхідні сили або перегруповувавши їх, здійснювали напади в найзручніший для себе момент. Як правило, наслідки застосування повстанцями такої тактики для регулярних частин були фатальними.

Ще одним із прийомів, що ускладнював боротьбу з повстанством, було відкрите небажання отаманів добиватися стабілізації кількості свого особового складу. Виключенням була лише наявність постійного ядра того чи іншого формування. В архівно-слідчій справі архіву СБУ № 10771 збереглися протоколи допитів селян Борзненського повіту Чернігівської губернії, що брали участь у збройних виступах проти Радянської влади в загонах отамана Шекери. У скоєнні цих злочинів звинувачувалися Є. Семенець, А. Шульга, З. Половко, М. Кузьменко, Д. Фадеев. На допитах усі вони визнали факт своєї участі в діях загону отамана Шекери, а пізніше – у формуваннях під командуванням Ангела. Кожен із них з'являвся до отамана перед тим, як розпочиналися серйозні бойові дії, а потім, після закінчення боїв, повертався додому. Таким чином вела себе більшість

повстанців, що робило неможливим будь-який, навіть приблизний, підрахунок кількісного складу того чи іншого повстанського формування [2].

За спогадами одного з активних учасників повстанського руху І. Лантуха, наприкінці вересня 1919 р. в одному з наказів Голови Реввійськради повстанських військ Лівобережної України вказувалося на тяжке становище Червоної армії в умовах наступу військ Добровольчої армії. Тому від усіх повстанських загонів, підконтрольних КП (б) У або її союзникам, вимагалось негайно виділити зі свого складу особливі ударні терористичні групи в кількості від 5 до 25 осіб [4, 344 – 345].

Про подібні прийоми та методи боротьби розповідав також І. Остапенко, командир Ніжинського партизанського загону, у своїй доповіді від 22 жовтня 1919 р. Коли денікінські війська вийшли на рубіж р. Остер і стало зрозуміло, що припиняти наступ вони не збираються, повстанський загін під командуванням Кошми, під містечком Носівкою, зайшов у тил білогвардійцям. Повстанцям удалося активізувати панічні настрої, завдяки чому вони знищили половину офіцерської роти Кексгольмського полку. Було захоплено кулемет і півсотні стрічок із набоями до нього, 2 тачанки та 4 осідланих коней. Потім загін обстрілював дорогу Носівка – Мрин, фактично зірвавши наступ білогвардійців, а пізніше організовано відступив до лісу [15, 122].

Характеризуючи стан повстанського загону в умовах бойової обстановки, ми можемо визначити кілька його характерних складників: активний рух, часті зміни місця дислокації та об'єктів для нанесення ударів, посилена охорона та розвідка, проведення безпосередніх бойових дій, дії після бою та поведінка в час відпочинку.

Стосовно першого положення, то це не просто маневрування або пересування загону. Фактично це, по можливості, максимально прихований перехід з однієї місцевості до іншої, зміна свого місця в просторі, зміна точки та вектора застосування сили. Для досягнення максимального ефекту від маскування керівництво повстансько-партизанських формувань обирало відповідні маршрути та здійснювало все для досягнення максимальної швидкості маневрування. Зіткнення з ворогом під час переходу або вже на підході до місця проведення чергової операції було не просто не бажаним, а вкрай небезпечним для повстанців. Таким чином відбувається розкриття частини планів і ставиться під загрозу проведення всієї запланованої операції. Тому для повстанських формувань є досить важливим забезпечення можливості ухилятися від участі у відкритих бойових діях, а при виникненні небезпеки швидко змінювати напрям руху. У таких умовах і похідний порядок мав досить гнучкі форми, що дозволяло не пов'язувати напрям руху колони з певним напрямом. У разі, коли повстанці виділяли авангардну групу, вона, як правило, володіла достатньою часткою самостійності й не була підрозділом, тісно пов'язаним із головними силами. Основним призначенням повстанського авангарду була розвідка. Випадків, коли б авангард прикривав розгортання основних сил, в історії громадянської війни

можна знайти небагато. Зазвичай, при зіткненні з ворогом авангард попереджував основну частину загону й або спільно з головними силами атакував його, або в разі виникнення необхідності прикривав зміну напрямку руху. Для виконання завдання прикриття активно використовувалися фальшиві пересування. Потім авангард самостійно відходив, приєднуючись до головних сил у раніше обумовленому місці.

Алеколи необхідність або вигідність ситуації змушували повстанців прийняти бій, то і в цьому випадку дії авангардної групи узгоджуються з діями головних сил, але не обов'язково в тому ж напрямі. За таких умов головним завданням для повстанців було не дозволити ворогові приготуватися до ведення бойових дій, а навпаки, використати його скутість власним похідним порядком. Щоб уникнути небезпеки зіткнення з переважаючими силами противника, повстанці часто застосовували старий, але досить надійний метод – вони розділялися на невеликі групи, що самостійно пересуваються до раніше визначених пунктів чи рубежів. Саме такий метод часто застосовував Н. Махно, Д. Зелений та інші повстанські отамани.

Кожен повстанський підрозділ мав своє ядро – особливу групу повстанців, яка була основною бойовою та життєвою силою загону. Саме керівництво цього ядра спільно з отаманом визначало форми та методи всієї роботи, одночасно це був і головний орієнтир у будь-яких випадках. У цьому ядрі суміщалися і поняття резерву, і, у разі необхідності, головної ударної сили всього формування.

Відхід повстанців від переслідування ворога змушував їх формувати ар'єгарди. Але, на відміну від регулярних частин, їхня роль у отаманських загонах була короткочасною. Під час першого сходу головних сил з основного напрямку руху повстанський ар'єгард теж зникав. Часто застосовувалося його повне розпорошення, яке мало на меті прикрити дійсний шлях відходу основного загону. Коли повстанці здійснювали флангові рухи, то, зазвичай, обмежувалися спостереженням за небезпечним напрямом.

Головну увагу керівництво повстанських загонів приділяло швидкості та непомітності пересування. Щоб не розкрити передчасно своїх задумів, вони висилали невеликі групи, які чинили напади та диверсії в стороні від основного напрямку пересування. Таким чином у ворога створювалося відчуття непевності, піднімався моральний дух місцевого населення, ширилися паніка та хаос у лавах противника.

Поняття охоронних засобів та розвідки в умовах використання партизанських методів боротьби, що їх дотримувалися загонами українських отаманів, практично зливалися в одне ціле. Те розуміння, що ми вкладаємо в поняття сторожових сил стосовно регулярної армії як формування, яке здійснює прикриття головних сил, у нашому випадку трапляється нечасто. Перші ознаки небезпеки, які подала сторожова охорона, є сигналом або до атаки на ворога всіма силами повстанського загону, або до його зникнення. Як правило, сторожова охорона в повстанців займалася спостереженням за можливими шляхами підходу до місця

знаходження загону. Таким чином, сама по собі сторожа повстанців реальної сили не мала.

Значення розвідки для повстанців було важко переоцінити. Саме вона була попередньою дією перед кожним кроком повстанських загонів. Розвідка – це безперервне стеження за противником, реєстрація певних моментів у його становищі. Вона була тим фактором, який обумовлював хід дій повстанських формувань, тому що вони рідко мають можливість створювати потрібні моменти й лише використовували наявні, користуючись даними розвідки. Величезне значення мав таємний характер розвідки, і вона була настільки різноманітною в своїх проявах, формах і прийомах, що часто було тяжко вирізнити її від інших дій. Користуючись підтримкою місцевого населення, повстанці залучали до проведення розвідки велику кількість співчуваючих їм місцевих жителів. Для ворога становище складалося зовсім не певним. Адже розвідником могла виявитися дитина, підліток, юнак або дівчина, чоловік або жінка з немовлям, немічна бабуся або рибалка дід. Вони могли перебувати скрізь: на кухні, де готують їжу солдатам або офіцерам, на весіллі або в похоронній процесії.

В якості іншого характерного моменту є зближення розвідки та дій у тих випадках, коли повстанці активізують свою діяльність. Оскільки їм доводилося користуватися ситуаціями та змінами в обстановці, вони були змушені постійно тримати себе у формі та бути готовими завдати удар у будь-який зручний момент. Адже недопрацювання, халатність, втрата пильності було простим випадком або збігом обставин, а не чимось постійним. Тому всі випадки несподіваних і неочікуваних ударів, завданих повстанцями по ворогу, були результатом суміщення розвідки та удару. Що стосується проведення бойових дій, то, вочевидь, в тактиці повстанців бій визначався як напад.

Зрозуміло, що для повстанців практично не було можливості готувати свої напади постійними та планомірними бойовими ходами, адже відкрите наближення до ворога, за зразком регулярних військ, повністю унеможлиблювало фактор несподіванки, і повстанці втрачали свої головні шанси на успіх. Але за всіх умов бою, до відкритих нападів включно, будь-який противник володіє певною силою опору. У разі, коли відкритого бою уникнути не вдавалося, то повстанці були змушені його прийняти, але намагалися провести за максимально короткий проміжок часу. Адже чим більше бій набирив форм, характерних для регулярної армії, тим важчим він ставав для повстанців. Вони були найбільш небезпечними для противника своєю швидкістю, рухливістю, неможливістю прорахувати свої дії. Небезпека полягала в тому, що ворог не міг встигнути повною мірою обрати та використати всі засоби протидії. У разі сковування повстанців боєм, регулярні війська починають отримувати більшу свободу у своїх діях і мають реальну можливість поступово оволодіти обстановкою бою. Саме тому примушення повстанців втягуватися в безперервні бої з регулярними частинами було основним методом боротьби з українським повстанством.

Повстанці, розуміючи небезпеку такого становища у випадках, коли не вдавалося досягнути поставленої мети під час перших ударів, намагалися негайно вийти з бою. Досить часто цей вихід здійснювався так само несподівано, як і напад. Загін розпилювався, уникаючи, таким чином, переслідування. Хоча в окремих випадках момент розсіювання для повстанців був лише початком бойових дій, вдалим маневром. Пізніше партизани збиралися в умовному місці й повторювали удар у несподіваному напрямі, часто з'являючись зовсім не очікувано та досягаючи успіху.

Таким чином, у разі збереження повстанцями за собою вільного вибору місця, часу, швидкості, пряму напад – регулярні війська втрачали зв'язок, командування починало допускати помилки, до цих чинників додавався брак ініціативи та ряд інших об'єктивних причин. Для досягнення цієї мети повстанці часто використовували своє знання того, що регулярні частини залежать від своїх систем і порядків.

Історія дає нам безліч прикладів, коли повстанці маскувалися під регулярні частини і створювали для них умови несподіваного нападу.

Характеризуючи дії повстанців після закінчення бою, можна говорити про них як про одну зі слабких сторін партизанської тактики. Адже повстанці майже ніколи не намагалися розвинути успіх. Коли ж ми й фіксували таку поведінку, то з упевненістю можна було стверджувати про те, що повстанські формування за своєю організацією наближаються до регулярних військ або ж діями партизанських загонів керують кадрові військові. Адже всупереч настановам військової тактики повстанські отамани, навіть після перемоги в бою, намагалися уникнути подальшої участі в бойових діях. Даючи своїм бійцям час для відпочинку, отамани, таким чином, дозволяли противнику порівняно легко виправити становище. Ми можемо пояснити таку поведінку лише ослабленням повстанських сил, навіть після переможного бою, та острахом перед діями противника у відповідь при відсутності нових відомостей розвідки.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що в ході збройної боротьби українським повстанським отаманам удалося розробити основні тактичні прийоми ведення бою з використанням природних, соціальних та політичних факторів. Це сприяло успішному протистоянню повстанських формувань регулярним арміям різних політичних режимів.

Джерела та література:

1. Волковинський В. Нестор Махно. / В. Волковинський. – К.: Перліт Продакшн, ЛТД, 1994. – 256 с.
2. Державний архів СБУ. – Архівно-слідча справа. – № 10771. – Арк. 1 – 57.
3. Кольцов М. Петлюровщина. / М. Кольцов. – Петербург: Госиздат, 1926. – 43 с.
4. Лантух І. Повстанці Лівобережної України. // Против Деникина. Воспоминания. // Сост. Алексащенко А.П. – М.:Воениздат, 1969. – 408 с.
5. Махно Н. Воспоминания. / Н. Махно. – К.: Україна, 1991. – Т. 2 – 3. – 334 с.

6. Рубач М. К истории гражданской войны на Украине // *Летопись революции* (Харьков). – 1924. – № 3. – С. 185.
7. *Социал-демократ* (Николаев. – 1919. – 14 марта).
8. Центральный державный архив вищих органів влади України. – Ф. Р-3204. – Оп. 1. – Спр. 83.
9. Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 20.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 269.
15. *Черниговщина в годы гражданской войны (1919 – 1920 гг.)*. Сборник документов и материалов. // Сост. Кудряшова В.И., Кудряшов П.Я., Петрова Г.П. – К.: Наукова думка, 1975. – 456 с.

© Андрей ЛЫСЕНКО

НЕКОТОРЫЕ ТАКТИЧЕСКИЕ ПРИЁМЫ ВООРУЖЁННОЙ БОРЬБЫ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЧЕСКИХ ФОРМИРОВАНИЙ В ХОДЕ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ 1918 – 1919 гг.

В статье предпринята попытка исследовать и проанализировать часть методов и принципов, которые использовали во время гражданской войны в Украине руководители повстанческих формирований в борьбе как против агрессии со стороны коммунистического правительства в России, так и против сторонников реставрации единой и неделимой империи, которые объединились вокруг Добровольческой армии. Обычно территориальный способ формирования, отсутствие централизации руководства и управления, разные представления о будущем украинском государстве, борьба за влияние и другие факторы значительно усложняли организацию отпора регулярным частям как Красной, так и Белой армий. Но, владея поддержкой большинства населения в своих регионах, главари повстанческих формирований имели и ряд преимуществ перед своими противниками, которые они полностью использовали в ходе вооружённой борьбы. К их числу мы можем отнести фактически безграничную базу пополнений личного состава, разведывательную деятельность, тыловое обеспечение, спасение бойцов или их рассредоточение в случае необходимости и т. д. Такое положение вещей делало, для противной стороны, невозможным подсчёт сил и средств, которыми могли воспользоваться украинские повстанцы, а следовательно, и делало невозможным правильное планирование и проведение боевых операций.

Ключевые слова: вооружённые формирования, военные подразделения, кавалерийские части, пехота, обоз, белогвардейцы, красноармейцы, разведка, подполье, командование.

© **Andriy LYSENKO**

SOME TACTICAL TECHNIQUES OF ARMED STRUGGLE OF UKRAINIAN REBEL GROUPS DURING THE CIVIL WAR OF 1918 – 1919

The author attempts to explore and analyze the methods and principles used by the leaders of rebel groups during the civil war in Ukraine against aggression of communist government in Russia and against supporters of a united and indivisible empire which rallied around the Volunteer Army. Usually territorial method of forming, lack of centralized management and control, dissimilar ideas about the future of the Ukrainian state, the struggle for influence and other factors considerably complicated organizing resistance to regular units of the Red and the White Armies. But having the support of the majority of the population in their regions leaders of the rebel groups had a number of advantages over their opponents, which they have fully used during the armed struggle – among them we can include actually unlimited reinforcements of personnel, intelligence activities, logistical support, the salvation of fighters or their dispersal if necessary etc. For the opposing side this made impossible to count the forces and means, which the Ukrainian rebels could use, and, consequently, made impossible proper planning and conduct of military operations.

Although for the representatives of the rebel movement close ties of fighters with their living areas had their obvious disadvantages. Much too active participation in combat actions entailed a real danger to personal safety and the safety of their families. Therefore the rebels were forced to conduct their activities with extreme caution. But the representatives of a particular occupation regime had similar problems – without their own personnel for the operation of rear bases and safe operation of railways the occupation authorities have been forced to engage the representatives from this area. People who cooperate with the regime that is not supported by the majority of the local population, get into difficult situation and as well as the representatives of the rebel movement are under constant risk to their safety and the safety of their families. Consequently, they were forced due to the current objective circumstances to cooperate with forces dissatisfied with the current authority, and in some cases provide direct assistance in the ongoing armed struggle.

Thus, for the fighting army conditions are created that greatly complicate its straight duty. Having problems with the ensuring of its own rear normal operation, political and military leadership is forced to weaken the front, sending military units to guard the most important logistical and communications institutions, slowing down the development of successful actions at the front. The rebel forces, without having their continuous front and conducting successful operations, attract new forces, capturing rear zone of the combat army, paralyzing its actions and facilitating the enemy the task of smashing the existing political regime.

Keywords: *armed formations, military units, cavalry, infantry, baggage, whiteguards, Red Army men, intelligence support, underground resistance, command.*

ДО ЛІТОПІСУ БОЙОВИХ ДІЙ

УДК [355.432.3+355.134-057.36(574)](477)«1943/1944»+069.51

© *Петр ТОКАРЬ*

УЧАСТИЕ КАЗАХСТАНЦЕВ В БОЯХ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ УКРАИНЫ

На основании архивных документов из фондов Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов» и Центрального государственного архива Украины освещается участие казахстанцев в боях за освобождение Украины. Описываются исторические перипетии войны на территории Украины с акцентом внимания на биографические данные участников боев.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Великая Отечественная война, казахстанцы, Украина, стратегические операции, Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов».*

Почти 70 лет прошло после окончания Второй мировой и Великой Отечественной войн, сменилось несколько поколений, однако о войне мы знаем не больше, чем наши предшественники. Одна из субъективных причин состоит в том, что общество не владеет объективной и полной информацией и о Великой Отечественной, и о Второй мировой войнах в целом. К нам эта правда в полном объеме ещё не пришла по причине закрытости большей части информации о войне в СССР и дозированного доступа ныне к архивам, которые хранятся в РФ.

После провозглашения Украиной независимости открылись все ее архивы, однако требуется время для их изучения, систематизации материалов, осмысления и переосмысления. Предлагаемый материал, отдельные фрагменты которого использованы в изданной недавно в Казахстане к 70-летию Победы книге «Честь и долг» (об участии казахстанцев во Второй мировой и Отечественной войнах), существенно пополнен благодаря максимально возможному содействию коллективов Мемориального комплекса «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов» и Центрального государственного архива Украины в поиске и предоставлении новых архивных документов об участии казахстанцев в боях за Украину.

Объективная причина того, что общество недостаточно информировано об участии казахстанцев (например, в боях за защиту и освобождение Украины, других территорий СССР, стран Европы и Азии) состоит в том, что историки описывали войну сквозь призму крупных сражений, по итогам которых в сводках

назывались в основном командиры и руководящий состав. Но очень редко, только в случаях беспримерного подвига, назывались имена отличившихся при выполнении отдельных спецзаданий или операций бойцов. Однако, даже в этом случае не всегда указывалась их национальность, в лучшем случае (при награждении или гибели) называлось место, откуда был призван боец. Например, «...по докладу командира 52-й дивизии в боях севернее Белгорода особенно отличились командир 153-го полка подполковник П.С. Бабич, начальник политического отдела дивизии подполковник И.С. Воронов, командир 151-го стрелкового полка И.Ф. Юдич. Многим воинам дивизии 20 марта (1943 г. – Авт.) я вручил боевые награды», – писал Г. Жуков. Это была принятая форма доклада [5, 11].

Никаких сведений о национальной принадлежности отличившихся героев, за редким исключением, не приводилось. Нынешним исследователям необходимо искать в архивах данные на всех, кому, к примеру, 20 марта были вручены боевые награды, и выяснить, кто они? Поэтому не много можно сказать с позиции прошедших 75 лет от начала войны о величайшей роли братьев-казахов или других казахстанцев в освобождении Украины и это относится почти ко всем представителям наций и народностей бывшего Советского Союза. Хотя не в одинаковой степени, потому что, например, количество Героев Советского Союза – критерий массового героизма – в исчислении на среднюю величину населения казахи, как и украинцы, были в числе первых. Мы же намерены показать всю правду о войне. Есть очень много фактов в истории Второй мировой войны, на которых лежит пятно тенденциозных штампов бывшего советского политического режима, от которых нужно избавляться. Да, время изменилось, идеологемы устарели, однако и сегодня многие интересуются историей войны. Нынешнее поколение тоже пытается открыть историческую правду и «белые пятна» тяжелейших периодов до и после войны.

Историческая правда и сегодняшнее восприятие событий того времени в украинском и казахстанском обществе существенно отличаются от прежней, искусственной модели исторической памяти о войне, которая была сформирована в условиях СССР. За последние два десятилетия общественное сознание и научное изучение событий Второй мировой войны свидетельствуют, что в наших странах эта тема приобрела ярко выраженную социальную окраску. Социальная история, освободившись от идеологического диктата, стала приоритетным направлением научного поиска в отечественной науке Украины и Казахстана, предметом которой стал конкретный человек, участник войны. Под таким углом мы сможем увидеть и показать участие и роль казахов в освобождении Украины. Это усилившееся направление на изучение судеб рядовых граждан Казахстана способствует процессу антропологизации истории войны, выявления и глубокого исследования проблемы участия не только казахстанцев в боевых действиях и операциях времен войны, но и судьбы военнопленных, оstarбайтеров, крестьян, тружеников тыла, детей

войны, пропавших без вести и т. д. В совокупности такой дифференцированный подход позволяет осмыслить судьбы отдельных людей и на этом фоне увидеть общую тенденцию войны, а также без патетики осознать все реалии, выяснить место человека во Второй мировой войне и её последствия.

Только после этого можно с уверенностью говорить об отличившихся в сражениях представителях тех или иных регионов и национальностей, что часто не совпадает.

Г. Жуков так описал начало крупного сражения: «Особенно мужественно дрались воины 13-й армии, в том числе 81-я дивизия генерала А.Б. Баринова, 15-я дивизия полковника В.Н. Джанджгавы, 307-я дивизия генерала М.А. Еншина и 3-я истребительная противотанковая артиллерийская бригада полковника В.Н. Рукосуева. Сильный удар приняла на себя батарея капитана Г.Т. Игишева, которая за один день уничтожила 19 танков противника. Все воины этой батареи героически погибли в бою, но врага не пропустили. Смело дралась 70-я армия генерала И.В. Галанина, сформированная из хорошо подготовленных пограничников Дальнего Востока, Забайкалья и Средней Азии» [5, 47]. В этом сообщении Жукова для исследователей есть конкретная «зацепка» по Азии.

Сегодня мы продолжаем с новых позиций вести отсчет и по-новому подходить к оценке героики войны и вклада казахстанцев в достижения на фронтах войны и тыла, в устранении её ран и последствий, к оценке её героики и трагедии. Наша задача, используя современные подходы в анализе участия казахстанцев в советско-финляндской войне, боях за освобождение Украины и Халхин-Гола, эти документы представить. Ни у кого нет сомнения в том, что казахи бесстрашно и с большой самоотдачей сражались в боях за освобождение Украины. Об этом свидетельствуют и военачальники, и сами фронтовики, а также факты документов. Есть ещё одна проблема, о которой нужно сказать: среди украинских историков лишь немногие занимаются исследованиями участия казахстанцев в освобождении Украины, несмотря на то, что воины-казахи в этом плане заслуживают большего внимания со стороны украинцев. Скоро эту проблему не решить, но обозначить ее контуры можно.

Украина в годы Второй мировой и Отечественной войн. Украина вследствие своего геополитического и геостратегического положения являлась одной из главных арен войны на Восточном фронте. Последствия этого противостояния ощутимы и сегодня, они существенно влияют на общественно-политические процессы в современной Украине.

Для большинства украинцев война началась 22 июня 1941 г., когда войска Вермахта, согласно плану «Барбаросса», пересекли границу Советского Союза. Она не прекращалась на территории Украины 1 225 дней и ночей. 40 месяцев продолжались ожесточённые бои, в которых было задействовано до 60 % дивизий противника и почти 50 % частей Красной армии. На территории Украины было проведено почти половину стратегических операций, осуществлённых за годы Великой Отечественной войны на советско-германском фронте.

Больше года Украина пылала в огне оборонительных боёв. Её защитники оказали достойное сопротивление врагу. Около 2,5 месяцев оборонялись Киев и Одесса, 250 дней – Севастополь, в результате ожесточённых сражений врагу несколько раз приходилось завоевывать Харьков и другие города Украины. Отчаянное сопротивление советской армии на украинских землях привело к фактическому срыву планов «молниеносной войны» Германии против СССР. На северо-востоке Украины проходили кровопролитные бои с участием 38-й стрелковой и 106-й кавалерийской дивизий, вошедшие в историю как Харьковский «котёл». Десятилетиями трагическая участь казахстанских кавалеристов скрывалась советской историографией. О 38-й стрелковой дивизии, которая с честью выполнила боевую задачу, наголову разбив немецкий гарнизон в с. Терново, до конца удерживала рубеж, отбивая многие атаки противника, информации о её трагической гибели нет.

О 106-й кавалерийской дивизии, сформированной в Акмоле (ныне столица Астана), известно было ещё меньше. Но благодаря усилиям Харьковской поисковой группы Макки Каражановой, Татьяны Круппа и Леонида Карцева, с помощью профессора Евразийского университета им. Л.Н. Гумилёва Майдана Кусаинова и других поисковиков, имена и места гибели большинства отважных участников боёв 106-й кавалерийской дивизии, прошедших с 12 по 30 мая 1942 г. под Харьковом, после 2010 г. мы смогли узнать многие героические и трагические факты из судеб воинов этого бесстрашного подразделения. Дивизия дошла до Харькова и вошла в состав 6-го кавалерийского корпуса – 4 175 чел., в т. ч. комначсостава – 356, младшего комначсостава – 528, рядового состава – 3 291 чел. По национальности 90 % всего состава – казахи. В состав 106-й кавалерийской (Акмолинской) дивизии призывались новобранцы из десяти областей Казахстана. Перед началом боёв на всю полную 106-ю кавалерийскую дивизию было 100 винтовок, а остальные шли в бой на немецкие танки, вооружившись саблями и кнутами. Эта тактика «пушечного мяса», пренебрежение тысячами жизней собственных солдат присуща многим командирам тогдашней Красной армии. Героической стойкостью эти кавалеристы удивляли даже немцев. Погибших было очень много, часто похоронок не доходили до родного дома. Главной причиной трагических событий под Харьковом, как и гибели большей части 106-й кавалерийской (Акмолинской) дивизии, является прежде всего преступная безответственность командования фронта в лице маршала С. Тимошенко, генерала И. Баграмяна и члена военного совета Н. Хрущёва. Сталин в поражении уже почти наполовину выигранной Харьковской операции также обвинил руководство Юго-Западного фронта – названных выше военачальников, потерявших около 18 – 20 дивизий. Изюмско-Барвенковская операция в мае 1942 г. на Харьковщине – один из крупнейших просчётов Генерального штаба в годы войны. Результатом этого сражения стало окружение и уничтожение большой группы советских войск. По немецким данным, Красная армия понесла невосполнимые потери – около 270 тыс. человек. Поэтому очень долго эту тему

просто замалчивали, а документальные свидетельства стали особо секретными. Часть документов была уничтожена.

Сегодня мы знаем: 106-я (Акмолинская) кавалерийская дивизия пополнила 6-й кавалерийский корпус, который состоял из трёх дивизий: 49-й, 26-й и 28-й. Именно они пополнились за счёт трёх полков 106-й казахской кавалерийской дивизии: 269-го, 288-го и 307-го полков, состоявших на 90 % из казахов. 12 мая 1942 г. 6-й кавалерийский корпус и 7-я танковая бригада на 130 – 170 км прорвались в тыл противника и окружили г. Красноград. Корпус 9 дней вёл упорные бои, из них 5 дней на окраине города, но оторвавшись на 190 км от тыловых баз, оставшись без боеприпасов и продовольствия, вынужден был отступить, затем попал в заготовленное противником окружение, из которого командир 49-й кавалерийской дивизии вывел тысячу кавалеристов, но сам попал в плен и был гитлеровцами расстрелян. Трагическая судьба постигла все соединения, оказавшиеся в этом «котле» 26 мая 1942 г. Очень много бойцов оказались в плену и прошли через немецкий концлагерь ГУЛАГ 205, располагавшийся на месте карьера кирпичного завода на окраине Краснограда. Мало кто вернулся оттуда живым. В материалах и статьях Майдана Кусаинова, ХГНООК «Бирлик» под руководством Макки Каражановой есть списки погибших казахов в Харьковском «котле», вносятся всё новые имена в музеях войны, на обелисках славы и монументах погибших защитников Украины, прах которых и память о которых хранит благодарная украинская земля.

К концу июля 1942 г. вся территория Украины была оккупирована немецкими войсками и их союзниками. В период оккупации Украина понесла огромные потери и разрушения. Ни одна европейская страна не пострадала больше от глубоких ран, нанесённых городам, промышленности, сельскому хозяйству, человеческой силе, чем Украина.

В соответствии с планом «Ост», рассчитанным на 30 лет, славянские народы, населяющие европейскую часть СССР, предполагалось подвергнуть массовому уничтожению и отселению на другие территории. Их землю должны были колонизировать 8 – 9 млн немцев. Украина в планах Вермахта занимала особое место. План «Ост» предусматривал её превращение в колониальную страну, аграрно-сырьевой придаток Райха.

На оккупированной территории Украины нацисты установили режим нещадного террора и грабежа. Жертвами оккупантов стали 4,5 млн мирных граждан. Известно не менее 250 мест массовых расстрелов населения Украины. Олицетворением Холокоста в Украине стал Бабий Яр в Киеве – место, где в течение двух лет были уничтожены более 100 тыс. чел., преимущественно евреев, а также цыган, военнопленных, участников подполья, мирных граждан.

Во время боевых действий в республике было разрушено 714 городов и поселков городского типа, более 28 тыс. сел, свыше 2 млн домов. Под видом борьбы с партизанами нацисты частично или полностью сожгли 670 украинских сёл. Общая сумма ущерба, нанесенного Украине во время Второй мировой

Фото. 2012 г. Во время захоронения. Киевская область 2012 г.
Книга регистрации корреспонденции МКНМИВОВ – В/х № 263 от 18 мая 2012 г.

Красноармеец, стрелок 560-го стрелкового полка 175-й стрелковой дивизии Юго-Западного фронта значится пропавшим без вести в 1941 г. В октябре 2011 г. недалеко от с. Перевоз Васильковского района Киевской области поисковой группой «Вертикаль» Украинского благотворительного фонда «Память» найдены останки десяти воинов, погибших во время обороны Киева в 1941 г. По запискам из солдатских медальонов удалось установить имена шести погибших. Среди них – Ж. Дасаев. 9 мая 2012 г. останки воинов были перезахоронены на сельском кладбище.

войны, составляла более 40 % национального богатства СССР. 2,4 млн украинцев вывезено на принудительные работы в Германию. Около 200 тыс. из них так и не вернулись на родину. По украинской земле вал войны прокатился дважды.

На территории Украины насчитывалось около 180 нацистских лагерей, в которых погибло почти 2 млн советских военнопленных. Только через один «Гросслазарет» за время его существования прошло более 150 тыс. чел. В составленных пленными трех книгах, которые хранятся в Национальном музее истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов в Киеве, идентифицированы 19 053 фамилии, из них – 629 казахстанцев.

В составе Красной армии казахи сражались в 1941 – 1942 гг., испытывая всю горечь и трагедию отступлений. Они вместе с участниками украинского движения Сопротивления вписали славную страницу в летопись борьбы с нацистами. Народные мстители действовали на коммуникациях противника, уничтожали промышленные объекты, дезорганизовывали вражеский тыл, выполняли разведывательные задания. Касым Кайсенов – один из наиболее известных партизан-казахов из числа тех 1,5 тыс. казахстанцев (по другим 3,5 тыс.), которые воевали в Украине в составе советских партизанских отрядов в 1941 – 1945 гг.

Большой вклад Украины и её народа в создание материально-технической базы достижения Победы. В ходе непростой эвакуации до декабря 1941 г. в тыл страны были вывезены 550 крупных предприятий и около 3,5 млн чел. (10 % населения республики), треть проживавших в Украине инженерно-технических специалистов, представителей науки и культуры. Значительная часть – на территорию Казахстана. Все это сыграло значительную роль в наращивании производственных мощностей военно-промышленного комплекса в восточных регионах СССР, бесперебойном выпуске военной продукции и обеспечении фронта всем необходимым.

После побед Красной армии в Сталинградской и Курской битвах были созданы условия для освобождения украинских земель. В 1943 – 1944 гг. на территории Украины наблюдалась наибольшая концентрация войск и вооружения воюющих сторон. В этих боях принимали участие свыше 6 млн чел., около 100 тыс. единиц разнообразной боевой техники.

Первые населённые пункты Украины были очищены от врага в конце 1942 г. В целом к лету 1943 г. перед Курской битвой Вооруженные силы СССР как в количественном, так и в качественном отношении превосходили гитлеровские войска.

Основные наступательные операции в Украине 1943 – 1944 гг. После поражения немцев в районе Курской дуги «...ставка предполагала освободить Донбасс и всю Левобережную Украину, ликвидировать плацдарм противника на Таманском полуострове, освободить восточные районы Белоруссии и создать условия для полного изгнания противника с нашей территории» [5, 31]. Была подготовлена основа для последующих широких наступательных операций советских войск с целью полного изгнания немцев с территории СССР, других стран Европы и окончательного разгрома Германии.

23 августа 1943 г., развивая наступления советских войск на Харьков, войска Степного фронта вошли в город. Взятием Харькова завершилась битва на Курской дуге – крупнейшее сражение Великой Отечественной войны – где были разгромлены главные группировки немецких войск и советские войска вышли на сражения за освобождение Украины. Теперь фронт покотился назад. 72-я гвардейская стрелковая дивизия, где было много казахстанцев, в числе других участвовала в освобождении Харьковской области.

«Отбросив контрударные группировки противника в районе Богодухова и Ахтырки, Воронежский фронт под командованием Н.Ф. Вагутина 25 августа закрепился на рубежах и приступил к подготовке наступления с целью выхода на среднее течение Днепра. Аналогичную задачу получил и Степной фронт под командованием И.Ф. Конева – наступать на полтавско-кременчугском направлении» [5, 69]. В боях на этом направлении особо отличился казах – лётчик Талгат Бегельдинов, награжденный первой звездой Героя Советского Союза.

6 сентября 1943 г. из Ставки прибыла директива продолжать наступление с выходом на среднее течение Днепра и захватить там плацдармы. В своих воспоминаниях Г. Жуков пишет: «Противник ожесточенно сопротивлялся, особенно в районе Полтавы. Но в первой половине сентября, понеся значительные потери, он начал отвод своих войск из Донбасса и района Полтавы. Введенная в сражение на участке Воронежского фронта 3-я гвардейская танковая армия П.С. Рыбалко, прибывшая из резерва Ставки, развернула решительное преследование противника в направлении Днепра».

Не имея сил сдержать усилившийся натиск советских войск, немецкие войска начали отход на Днепр. Фронты приняли все меры к тому, чтобы на

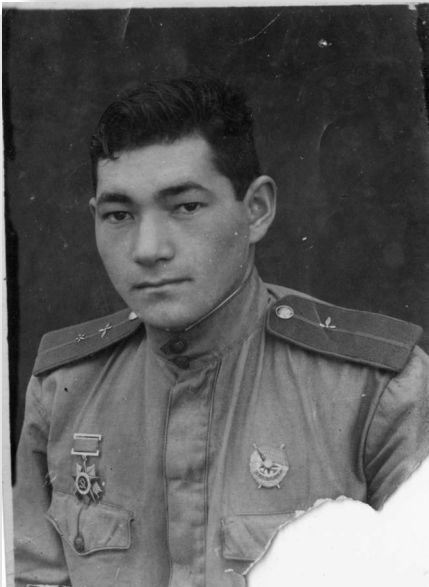

Фото. 1943 г. – Фонды МКНМИВОВ. – КП-3325. – Ф-8882.

Дважды Герой Советского Союза Бегельдинов Талгат Якубекович. В действующей армии с января 1943 г. Старший лейтенант, заместитель командира эскадрильи 144-го гвардейского штурмового авиационного полка 9-й гвардейской штурмовой авиационной дивизии 5-й воздушной армии Степного фронта (с 20 октября 1943 г. – 2-го Украинского фронта). Участник освобождения Левобережной Украины. В боях за Харьков был сбит. Несмотря на многочисленные трудности, сумел перейти линию фронта и, вернувшись в свой полк, продолжить боевую деятельность. Участвовал в форсировании Днепра, освобождении Правобережной Украины. К июню 1944 г. совершил 155 боевых вылетов на разведку, штурм скоплений живой силы и техники, аэродромов, железнодорожных узлов, коммуникаций противника, лично сбил 4 немецких самолета. Звание Героя Советского Союза присвоено 26 октября 1944 г. Всего за годы войны совершил 305 боевых вылетов, в воздушных боях сбил 7 самолетов противника. 27 июня 1945 г. награжден второй медалью «Золотая Звезда». Участник Парада Победы.

Смерть немца — оккупанца!

Письмо казахского народа фронтовикам-казахам

Сыновья Казахстана! Наши дети, мужья и братья! Пусть каждый из вас прочтет это письмо с тем чувством, с каким читает он письмо из родного дома. Пусть каждый прочтет его не только глазами, но и сердцем, потому что его писал весь наш народ, который сотни лет шел к своему счастью тяжелой дорогой страдания.

Читайте его, сыновья Казахстана, всюду, куда бы ни привела вас суровая военная судьба.

На берегу Ледовитого океана, на Рыбачьем полуострове, в гранитных скалах Карелии, среди Кавказских гор, на берегах Черного моря, в лесах Смоленщины, в снежных украинских степях, — всюду, где вы, не ждя жизни, сражаетесь за родину, пусть для вас напоминаям о родном Казахстане прозвучат слова этого письма.

Русские пари и колонизаторы, ханы и бай беспощадно грабили и притесняли казахский народ. В степях бродили байские табуны, в аулах и селгах лучшие угодья принадлежали байм и помещикам. За жалкую подачку, за обглоданную кость бедняк нас чужой скот.

Но велика сила и воля к жизни у казахов. Через века пронесли мы надежду на свое счастье. Вместе со своими братьями — народами Советского Союза, при братской помощи великого русского народа, под знаменем Ленина — Сталина свергли мы насильников. Великая Октябрьская социалистическая революция возродила казахский народ. И вот теперь, когда это счастье завоевано, когда оно поднялось над Казахстаном, как стенная зоря, враги хотят вырвать его из наших рук и снова бросить нас во мрак унижения, рабства и печали.

Сыновья Казахстана! Мы знаем, что вы не допустите этого. Мы гордимся вами. Мы верим вам. Мы вспоминаем о вас непрерывно дни и ночи.

Каждый раз, когда поднимается солнце над полями сражений, взгляните на него и вспомните свою страну. Вспомните ее высокое и чистое небо, привольные караралинские и приинимские степи, прозрачные струи Иртыша, альпийские луга Алтая, яблоневые сады Алма-Аты. Вспомните дым своих очагов, могилы предков, зарево огня над нашими богатыми городами и полями. Хотите победить, победить во что бы то ни стало!

Вот уже год и семь месяцев прошло, как Гитлер напал на нас. Кровью зашиты Украина, Белоруссия, Крым, Донбасс, донские степи. Поругана честь матерей, жен и детей. Разрушена жилища. Расхищены народные сокровища, осквернены памятники древней культуры.

Сыны и братья! Бейте врага! Пусть от меткой казахской пули, от острого кланья джигита падают мертвые немцы на землю. Они хотели земли — вот ни земля!

Одна из лучших песен Казахстана — это песня о счастье и единении народа:

Чтоб народ был богат, чтобы счастлив он был,
Должен быть он единой волей скреплен,
Чем он больше свободой своей дорожит,
Тем бесстрашнее будет каждый джигит,
Тем прилежнее будет каждая дочь,
Тем нам легче любую напасть превозмоць.
На защиту родных своих очагов
Люди выйти готовы против врагов.

Еще до Октябрьской революции казахи дружили с русскими рабочими и крестьянами. Чем больше старались царское правление и бай раздуть вражду между народами Российской империи, тем родней и ближе становились друг к другу угнетенные народы. У них был общий враг — царизм. С каждым днем росла дружба между казахами и русскими, крепла их воля к борьбе. Не раз они вместе выступали против своих паразитов. Во время восстания Пугачева, в революция 1905 года, в дни Октября рядом с русскими выходили в бой казахи.

Вместе дрались они и против внешних врагов. Семь столетий назад наши предки — кыпчаки — помогали русским гонимым восточных рыцарей — предков нынешних фашистов — на льду Чудского озера. Шесть столетий назад в рядах русских воинов, разбивших и выгнавших со своей земли чужеземных захватчиков, дрались отряды казахов под предводительством батыра Бидгея.

Брупейший казахский ученый, путешественник, исследователь и поэт Нокан Валиханов, в характере и творчестве которого было так много общего с Лермонтовым, что русские друзья прозвали его «степным Лермонтовым», — восемьдесят лет назад утверждал, что судьба русского и казахского народов связана неразрывно, и приложил все силы к тому, чтобы заложить прочную основу для единения нашего народа с русским.

Великий казахский поэт Абай — солнце нашей поэзии — следил все, чтобы казахский народ стал братом русского народа и жил с ним единым биением сердца. Абай перевел на казахский язык Пушкина и Лермонтова. Он помог казахской степи узнать и понять надежды и высокие думы русских.

Возвек любовь казахского народа к великому русскому роду. В дни, когда немцы рвались к торжеству, задумайте его костлявой рукой голода.

с необычайной силой прозвучало обращение нашего любимого акына: «Ленинградцы, дети мои! Веще слова Джазбула ночью были напечатаны в ленинградских типографиях, и утром на улицах осажденного города уже висели щиты со стихами поэта. Женщины останавливались около них и плакали. Мужчины, уходя к воставам на фронт, прятали листки со стихами на груди, под ватники, под гимнастерки.

Людям, родной город которых был осажден, устами мудрого казахского пеща вся великая страпа говорила: «И с вами!».

Нерушимая дружба народов стала у нас основой любви к своей родине. Теперь казах, глядя на дворцы Ленинграда, на полноводную Неву, на дремучие северные леса, на блеск Черного моря, на сопки Дальнего Востока, с полным правом может сказать: «Это моя земля, это моя родина. И все мое — ваше, соседи и братья, и все ваше — мое».

Всем памятен рассказ украинского режиссера Довженко о том, как бойцы-казахи, вступившие на первую пядь освобожденной украинской земли, опустившись на колени и глядяли шершавыми ладонями, целовали эту пострадавшую землю, пропитанную кровью ее сыновей. Они это делали не только потому, что степи Украины напоминали им родные просторы, но и потому, что это была теперь родная и милая земля и для них, казахов. Их сердцу были милы и херсонские степи, и многоводный Днепр, и вишневые сады Украины.

Сыновья Казахстана! Из седой дали времен звучат голоса знаменитых багров, они зовут нас к мужеству и победам.

Пятьсот лет назад пятнадцатилетний мальчик Карасай, сын Орака, дал жестокий урок трусам. Враги тогда ворвались в наши степи, смущение охватило людей, и трусы уже крикнули единственное подлое слово, которое знает трус: «Бежим!».

Карасай им ответил:
Для того родила меня мать,
Чтоб со славою я дух испустил,
Чтоб ушел за народ постоять,
Чтоб и мертвый врагов победил.

Карасай повел сородичей на врага с единственной мыслью о победе. Он не думал о своей смерти, он думал только о смерти врага. И потому он сказал людям, последовавшим за ним:

Подобрут мне четверо бок,
В изголовье ляжет пяток,
Сорок я мечом разрублю,
Сотни я кошем просверзлю,
Десять сот свином прострею,
Пусть утrotятся — всех свалю.
Всех на месте не уложив,
Для чего я остался бы жив?
Мне, хоть кровь моя брызана, не жаль!
Мне в бою моей жизни не жаль!

Презрение к смерти во имя жизни — эти слова родились не сейчас, они всегда жили в сердцах могучих казахских баггров.

Не жалел своей жизни для блага народа древний Карасай. Мужественно принял смерть батыр Амангельды. Дороже жизни честь бойца и любовь к нему народа. «За честь пожертвую душой», — так говорили наши предки, и эти слова вновь своими подвигами сказали четыре бойца-казаха из числа 28 панфиловцев, защитивших Москву, — Алимбай Косаев, Нурсултан Ибулазов, Аскар Кожебергенов и Сингербаев.

Планный фашист на допросе сказал: «Мы пошли в атаку. Нам навстречу бросились смуглые бойцы. Они дрались с такой яростью и отвагой, что мы не выдержали. Мы были поражены ужасом и отступили. Потом нам сказали, что с нами дрались казахи. Мы не знали, что существует на свете такой бесстрашный народ».

Фашисты не знали об этом. Но теперь они хорошо знают верную руку стрелка-казаха. Им памятно имя степного сокола — сержанта Абдибекова, застрелившего 227 фашистов, имя бесстрашного гвардии подполковника Мамыш-Улы и Героя Советского Союза Малик Габдуллина, которые, ведя за собой бойцов, 17 дней пробивались к своим через тысячи полчища немцев, имя молодого бойца Расулова, храбро вступившего в рукопашную схватку с тремя вооруженными до зубов гитлеровцами. Его ранили, и немцы думали, что им удастся захватить смельчака в плен, но Расулов застрелил одного фашиста, другого заколол штыком, а третьего бросил в реку, применив прием нашей народной борьбы «казахша-курес».

Мы могли бы привести здесь еще много имен тех бойцов, которые доказали, что рука казаха, чей предок умеет бить на леу ластовку, не ослабела и так же верно бьет врага.

Пр-священный средневековый путешественник Карпини, посетивший казахские степи, записал в своем дневнике слова, звучащие как предостережение: «Всем следует звать, что жители этих степей, увидев врага, бросаются прямо на него и явят его смертью, откуда не унытожат». Пусть запомнят немцы эти слова. Только истребив врага, выпавшего на нашу роду, успевшего батыром степей, сыны свободолюбивого казах

Вы бьетесь с врагом, вы знаете с

плечах отходящих войск противника захватить плацдармы на реке Днепр и начать с ходу форсирование этой крупнейшей водной преграды. Чтобы еще выше поднять морально-политический дух войск при форсировании крупных водных рубежей, Ставка 9 сентября 1943 г. приказала за форсирование Десны представить начальствующий состав к награждению орденами Суворова, а за форсирование Днепра — к присвоению звания Героя Советского Союза. Военные советы, политорганы, командно-начальствующий состав развернули большую политико-воспитательную работу, разъясняя значение быстрого захвата западного берега Днепра, стремительного его форсирования и особенно освобождения Киева — столицы Украины. Были также выпущены листовки на казахском языке, распространено Письмо казахского народа фронтовикам-казахам, переведены тексты боевых наградных документов на казахский язык, в том числе впервые учрежденного ордена Славы. Своим бесстрашием казахи подавали пример другим бойцам, выполняющим боевые задачи.

Степной фронт, освободив Полтаву, 23 сентября подходил передовыми частями своей левофланговой группировки к Днепру. Механизированные части 3-й гвардейской танковой армии и часть сил 40-й и 47-й армий захватили плацдарм на Днепре в районе Великого Букрина. Они должны были быстро расширить его для обеспечения ввода главной группировки Воронежского фронта в обход Киева с юга и юго-запада.

Командование немецких войск срочно бросило против наших войск, захвативших плацдарм, крупную группировку в составе 24-го и 48-го танковых корпусов и около пяти пехотных дивизий. Они нанесли контрудар по нашим переправившимся войскам и сковали действия на Букринском плацдарме. На одном из сложнейших и важнейших участков, а именно вблизи бугристого плацдарма, действовал казах Касым Кайсенов, участвовавший во многих боевых операциях самоорганизованного соединения № 8 им. Чапаева. Будучи командиром 3-го партизанского отряда, он вместе с другими бойцами в сентябре 1943 г. занял несколько приднепровских сел и совместно с ротой красноармейцев удерживал их до подхода регулярных советских воинских частей. Таким образом положил начало плацдарму на правой стороне р. Днепр в районе сел Малый и Великий Букрин, из которого командование Красной армии делало безуспешные попытки развернуть наступление на Киев, занятый противником. После освобождения Киевской области К. Кайсенова от Украинского штаба партизанского движения десантируют в составе организационно-диверсионной группы далее за линию фронта. В сформированном партизанском соединении Закарпатской Украины он становится командиром 6-го отряда. Среди боевых наград Касыма Кайсенова ордена: «Богдана Хмельницкого» II ст. и «Отечественной войны» I и II ст. После распада СССР в независимой Украине к ним добавился орден «За заслуги» II и III ст. [1; 9]. К слову, К. Кайсенов в советское время смело написал о том, что нельзя осуждать и однозначно негативно оценивать действия УПА, ведь войны сражались за свою землю.

Севернее Киева, в районе Лютежа, с ходу форсировали Днепр части армии генерала Н.Е. Чибисова. На противоположный берег вышли подразделения 842-го стрелкового полка 240-й стрелковой дивизии. Особенно отличилась группа под командованием сержанта П.П. Нефедова. За проявленный героизм и мужество при захвате и удержании плацдарма П.П. Нефедов был удостоен звания Героя Советского Союза, а остальные были награждены орденами. Войска, форсировавшие Днепр, проявляли величайшее упорство, храбрость и мужество.

Как правило, подойдя к реке, они с ходу устремлялись вперед. Не дожидаясь подхода понтонных и тяжелых средств наведения мостов, части пересекали Днепр на чем угодно – на бревенчатых плотках, самодельных паромах, рыбацких лодках и катерах. Все, что попадалось под руку, шло в дело. Нелегко приходилось и на противоположном берегу, где вспыхивали ожесточенные бои за плацдарм. Не успев закрепиться, войска вступали в бой с противником, стремившимся во что бы то ни стало сбросить их в реку... Много среди них было казахстанцев. Звание Героя Советского Союза получил самый молодой 18-летний Жанибек Елиусов, а также 22-летний Сагадат Нурманбетов, впоследствии первый министр обороны независимого Казахстана.

Ожесточенные бои, завершившиеся крупным успехом, развернулись и на участке Степного фронта при форсировании Днепра в районах Днепровокаменки

и Домоткани. Здесь особенно отличились части 25-го гвардейского стрелкового корпуса генерала Г.Б. Сафиулина. Отбив многократные атаки противника, они обеспечили успешное форсирование Днепра 7-й гвардейской армией. Части 62-й гвардейской дивизии полковника И.Н. Пошляка были первыми в 37-й армии генерала М.Н. Шарохина, форсировавшей Днепр юго-восточнее Кременчуга.

Решительным действиям Сухопутных войск содействовала боевая авиация фронтов и авиация дальнего действия, которая, нанося сосредоточенные удары по аэродромам, по обороне противника, его резервам, надежно обеспечивала наше господство в воздухе.

К концу сентября, сбив оборону вражеских войск, наши подразделения форсировали Днепр на участке 700 км от Лоева до Запорожья и захватили ряд важнейших плацдармов, с которых предполагалось развивать наступление дальше на запад.

За успешное форсирование Днепра и проявленные при этом героизм, мужество и высокое мастерство, за штурм обороны на Днестре около двух с половиной тысяч солдат, сержантов, офицеров и генералов были удостоены звания Героя Советского Союза. Среди них было много отчаянных казахов.

В период с 12 октября по 23 декабря войска Воронежского фронта¹ провели Киевскую операцию. К 1 ноября на Лютежском плацдарме были сосредоточены 38-я армия под командованием генерала К.С. Москаленко, 3-я гвардейская танковая армия генерала П.С. Рыбалко, 5-й гвардейский танковый корпус генерала Л.Г. Кравченко, 7-й артиллерийский корпус прорыва, большое количество артиллерийских частей и других родов войск. В общей сложности к операции готовилось около двух тысяч орудий и минометов, пятьсот «катюш». К началу решающих действий на киевском направлении наши войска превосходили противника в количественном и качественном отношении. Утром 3 ноября неожиданно для фашистских войск началось наступление на Киев, которое поддерживалось 2-й воздушной армией.

Но надо было еще сковать противника и в районе Букринского плацдарма. С этой целью 1 ноября перешли в наступление 27-я и 40-я армии фронта. Немецкое командование приняло этот удар за главный и срочно перебросило сюда дополнительные силы, в том числе танковую дивизию СС «Райх», находившуюся в резерве генерал-фельдмаршала Манштейна, что и ожидалось. Однако 3 и 4 ноября наступление 38-й армии на Киев развивалось медленно. Чтобы решительно повлиять на ход операции, решили ввести в дело 3-ю гвардейскую танковую армию П.С. Рыбалко. К утру 5 ноября она перерезала дорогу Киев – Житомир, создав этим благоприятные условия для войск, наступавших непосредственно на Киев. 38-я армия генерал-полковника К.С. Москаленко к исходу 5 ноября была уже на окраинах Киева, а в 4 часа утра 6 ноября вместе с танковым корпусом генерала А.Г. Кравченко освободила столицу Украины.

Верховному Главнокомандующему Г. Жукову была послана телеграмма. В ней говорилось: «С величайшей радостью докладываем о том, что задача,

¹ 20 октября 1943 г. Воронежский фронт был переименован в 1-й Украинский фронт, Степной – во 2-й Украинский. – Авт.

Благодарность ВГК за освобождение Донбасса. 1943 г. –
Фонды МКНМИВОВ. – КП-171977. – Д-23675.

Герой Советского Союза Нурмагамбетов Сагадат Кожаметович.

В действующей армии с мая 1943 г. Капитан, командир пулеметной роты 1052-го стрелкового полка 301-й стрелковой дивизии 5-й ударной армии Южного фронта (с 20 октября 1943 г. – 4-го Украинского, с 29 января 1944 г. – 3-го Украинского фронтов). Участвовал в Донбасской, Мелитопольской наступательных операциях, освобождении Правобережной Украины. Звание Героя Советского Союза присвоено 27 февраля 1945 г. за форсирование р. Пилица в районе г. Марынки (Польша). Народный герой (Казахстан, 23 мая 1994 г.).

поставленная по овладению нашим прекрасным городом Киевом – столицей Украины, войсками 1-го Украинского фронта выполнена. Город Киев полностью очищен от фашистских оккупантов. Войска 1-го Украинского фронта продолжают выполнение поставленной задачи». Большая заслуга в успешном выполнении этой операции принадлежит командующему фронтом генералу армии Н.Ф. Ватутину, члену Военного совета генерал-майору К.В. Крайнюкову. В разработке и организации операции по освобождению Киева и разгрому киевской группировки противника большую и важную работу провел Военный совет 38-й армии. В боях за Киев активную роль сыграла чехословацкая бригада под командованием полковника Людвика Свободы. 139 солдат и офицеров этой героической бригады были удостоены высоких советских наград» [5, 80 – 84].

После освобождения Киева войска фронта, отбрасывая противника на запад, овладели Фастовом, Житомиром и рядом других городов.

Абубакиров Айдынғали Бакеевич.
 Старший лейтенант, командир эскадрона 60-го кавалерийского полка 3-й кавалерийской дивизии Юго-Западного фронта, участник оборонительных боев на территории Винницкой, Житомирской, Киевской и Полтавской областей. Во время обороны Киева был тяжело ранен. Награждён орденом Красного Знамени, медалью «За оборону Киева».

Фото. 1944 г.

30 сентября войска 2-го Украинского фронта (бывший Степной), форсировав Днепр, захватили плацдарм на западном берегу. В своих «Воспоминаниях...» Г. Жуков отметил, что освобождение Киева, захват и расширение наших плацдармов на Днепре, в районе Киева, Черкасс, Кременчуга, Днепропетровска и Запорожья, резко ухудшили обстановку для немецких войск в Украине.

«Днепр давал возможность противнику в 1941 г. организовать труднопреодолимую оборону, и гитлеровцы возлагали большие надежды на то, что им удастся остановить войска Красной армии перед этой естественной преградой. Из разведывательных данных Ставке было известно, что перед началом операции в штаб группы армий «Юг» приезжал Гитлер. Он предъявил категорические требования к войскам – драться за Днепр до последнего человека и любой ценой удержать его за собой. Гитлеровцы понимали, что с потерей Украины окончательно рухнет их фронт на юге нашей страны, будет потерян Крым, и советские войска могут в скором времени выйти к своим государственным границам. Тогда еще больше осложнится общее положение в фашистском лагере. Но, несмотря на жесткие требования Гитлера и генерал-фельдмаршала Манштейна, битва за Днепр была проиграна» [5, 86].

«На правом крыле фронта боевые действия продолжились с неослабевающим напряжением. Здесь 52-я армия генерала К.А. Коротева, тесно взаимодействуя с партизанскими отрядами, успешно форсировала Днепр, а 14 декабря захватила плацдарм и заняла город Черкасы.

В ходе ожесточенных сражений запорожский плацдарм противника был ликвидирован войсками 3-го Украинского фронта, освобождён Днепропетровск. К концу декабря на участке 2-го и 3-го Украинских фронтов был создан плацдарм стратегического значения протяженностью свыше 400 км по фронту и до 100 км в глубину, позволявший в ближайшее время развернуть дальнейшие наступательные операции. 4-й Украинский фронт, разгромив противника на р. Молочной, успешно продвинулся вперед и захватил плацдарм на Перекопском перешейке, заперев в Крыму немецкие войска» [5, 87].

Герой Советского Союза Джамангараев Кашаган. В действующей армии с 1942 г. С августа 1943 г. – старший сержант, командир орудия 1-й гвардейской пушечной артиллерийской бригады 1-й гвардейской артиллерийской дивизии прорыва 60-й армии Воронежского фронта (с 20 октября 1943 г. – 1-го Украинского фронта). Участник освобождения Левобережной Украины, форсирования Днепра. В боях за плацдарм 7 октября 1943 г. на правом берегу Днепра в районе сёл Губин, Медвин (Чернобыльский район Киевской области) уничтожил около взвода гитлеровцев и поджёг два танка. 17 октября 1943 г. ему присвоено звание Героя Советского Союза. В дальнейшем боевой путь Героя прошел через Киев, Малин, Фастов, Житомир, Коростень, Шепетовку, Тернополь, Львов.

Фото. Бойцы 1-й гвардейской артиллерийской дивизии прорыва 60-й армии 1-го Украинского фронта (Джамангараев К. второй слева). – Фонды МКНМИВОВ. – КП-245516. – Н-6482.

Далее Ставка Верховного Главнокомандования потребовала от 1-го Украинского фронта подготовить и провести Житомирско-Бердичевскую наступательную операцию по разгрому противостоящей 4-й танковой армии противника и отбросить её к Южному Бугу. На усиление 1-го Украинского фронта Ставкой были переданы 18-я армия, 1-я танковая армия, 4-й гвардейский и 25-й танковые корпуса. К началу решающих операций 1-й Украинский фронт в своем составе имел: 1-ю гвардейскую, 13, 18, 27, 38, 40-ю и 60-ю общевойсковые армии,

1-ю и 3-ю гвардейские танковые армии. Всего 63 стрелковые дивизии, 6 танковых и 2 механизированных корпуса, 3 кавалерийские дивизии.

60-я армия генерала И.Д. Черняховского, усиленная 4-м гвардейским танковым корпусом, имела задачу наступать из района Малина и выйти на р. Случь на участке Рогачев – Любар. 13-я армия генерала Н.П. Пухова получила задачу наступать в направлении Коростень – Новоград-Волынский. 40-я и 27-я армии наносили удар на Белую Церковь и далее на Христиновку, где и должны были соединиться с войсками 2-го Украинского фронта. Поддержку войск фронта с воздуха осуществляла 2-я воздушная армия генерала С.А. Красовского.

Утром 24 декабря после 50-минутной артиллерийской и авиационной подготовки войска главной группировки фронта перешли в наступление. Оборона противника не выдержала удара советских войск, и немецкие войска начали отход. В связи с создавшимися благоприятными условиями во второй половине дня были введены в дело 1-я и 3-я гвардейские танковые армии. К исходу 30 декабря фронт прорыва расширился до 300 км, а глубина его достигла 100 км. Были освобождены Коростень, Брусиллов, Казатин, Сквиря и много других городов и населенных пунктов. Наступавшие войска завязали бой на подступах к Житомиру, Бердичеву, Белой Церкви. Командованию Райха пришлось принимать экстренные меры, чтобы закрыть образовавшуюся брешь, для чего сюда было переброшено 12 дивизий из других групп армий («Север», «Центр» и группы армий «А»).

31 декабря был вновь освобожден Житомир. Развернулись тяжелые бои за Бердичев – крупный узел железнодорожных и шоссейных коммуникаций. Здесь действовали войска 1-й танковой армии генерала М.Е. Катукора и 18-я армия генерала К.Н. Леселидзе. Ввиду слабой организации боя 1-я танковая армия, понеся потери, успеха не добила, и лишь 5 января, после вмешательства Н.Ф. Ватутина, Бердичев был освобожден» [5, 96 – 98]. «В итоге Житомирско-Бердичевской операции войска 1-го Украинского фронта продвинулись на глубину до 200 км, полностью освободив Киевскую и Житомирскую области, а также ряд районов Винницкой и Ровенской областей. Левое крыло фронта охватило всю группировку противника, занимавшего крупный плацдарм в районе Канева и Корсунь-Шевченковского. Таким образом была создана благоприятная обстановка для Корсунь-Шевченковской операции.

К середине января 1-й Украинский фронт закрепился на линии Сарны – Славута – Казатин – Ильинцы. Далее фронт поворачивал на Днепр в район Ржищева и Канева, где продолжала стоять в обороне крупная группировка немецких войск. Видимо, немецкое командование, мечтая вновь захватить Киев, не подозревало, что оно готовило само себе здесь ловушку» [5, 98 – 99].

8 января Кировоград был освобожден. Началась подготовка Корсунь-Шевченковской операции (выступ доходил своей вершиной до самого Днепра), которая началась 24 января, а 28 января крупная группировка противника была окружена в районе Корсунь-Шевченковский. 17 февраля силами 1-го и 2-го Украинских фронтов она была уничтожена, 18 тыс. чел. было взято в плен.

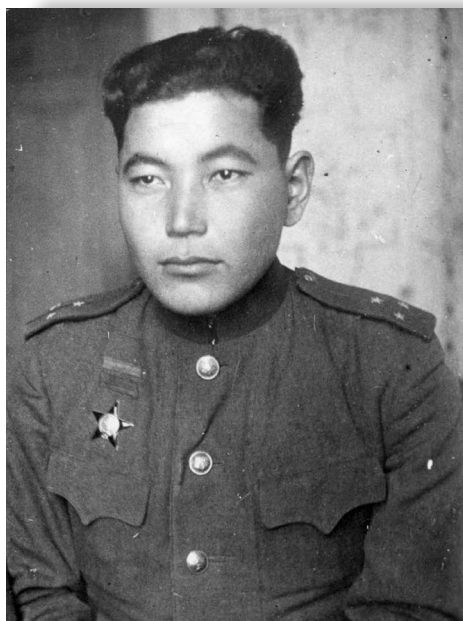

Алдыяров Кубалс Касикинович. С января 1944 г. – лейтенант, старший лётчик 141-го гвардейского штурмового авиационного полка 9-й гвардейской штурмовой авиационной дивизии 2-й воздушной армии 1-го Украинского фронта. Участник Львовско-Сандомирской операции. За годы войны совершил 50 боевых вылетов на разведку и штурм аэродромов противника, железнодорожных узлов, скоплений живой силы и техники врага, на его личном счету один сбитый немецкий самолет.

Фото. 1947 г.

4-го марта началось новое наступление войск 1-го Украинского, а затем 2-го Украинского фронтов в направлении Тернополя, Винницы, Львова, Одессы. 24 марта передовые его части вышли к Днестру, 29 марта был освобожден г. Черновцы, а 14 апреля г. Тернополь. Также были освобождены еще 57 городов и сотни населенных пунктов. Войска 1-го Украинского фронта вышли к предгорьям Карпат, а войска 2-го и 3-го Украинского фронтов – на линию Сучава – Яссы – Дубоссары – Тирасполь – Аккерман – Черное море. Наступательные действия 4-го Украинского фронта закончились разгромом крымской группировки немецких войск. 9 мая был освобожден г. Севастополь, а 12 мая 1944 г. был полностью освобожден Крым.

С большими боями войска Красной армии по огромному фронту от Балтийского до Черного моря шли к западным границам республик. На украинском участке 27 июля был освобожден г. Львов; в итоге двухмесячных боев

Бейкиевчанов Сулейман Алитынбаевич. С октября 1943 г. – старший лейтенант, уполномоченный отдела контрразведки «СМЕРШ» 1-го батальона 1042-го стрелкового полка 295-й стрелковой дивизии 2-й ударной армии 3-го Украинского фронта. Принимал участие в освобождении Донецка, Николаева, Одессы. Отличился в боях за Херсон, в ночь на 13 марта 1944 г. одним из первых переправился через Днепр. Награжден орденом Красной Звезды.

Фото. 1944 г. Музейное досье. Благодарность ВГК за освобождение Николаева. 1944 г. – Фонды МКНМИВОВ. – КН-67554. – Д-14065.

Шурин Сактаган Абубакирович. В действующей армии с 1943 г., рядовой, стрелок 696-го стрелкового полка 383-й стрелковой дивизии Приморской армии (с 18 апреля до 20 мая 1944 г. в составе 4-го Украинского фронта). Принимал участие в боевых действиях по расширению Керченского плацдарма, в Крымской операции. Отличился в боях за освобождение Севастополя. Награжден двумя медалями «За отвагу».

Фото. 1944 г. – Фонды МКНМИВОВ. – КН-172013. – Ф-22156.

советские войска освободили Белоруссию; завершили освобождение Украины на Западной границе до Карпат и с 1-м Белорусским фронтом вышли на территорию Польши к р. Висла, Дрогобычу и Черновцам в Западной Украине. На западном театре военных действий союзные войска, открыв второй фронт, освободили Нормандию и оттеснили немцев к границам Германии. «Во всех странах Европы и на Балканах резко усилилось национально-освободительное движение.

Особенно оно было чувствительно для немцев в Югославии, Польше, Албании, Греции и Франции» [5, 159].

Командный состав партизанского соединения Закарпаття. 1944 г.
(Кайсенов К. четвертый слева)

Листовка. Дважды Герой Советского Союза Беда Леонид Игнатьевич. 1945 г. – Фонды МКНМИВОВ. – КП-147. – Л-21.

Дважды Герой Советского Союза Беда Леонид Игнатьевич (украинец, уроженец с. Новопокровка ныне Ленинского района Кустанайской области).

В действующей армии с августа 1942 г. С 1943 г. – старший лейтенант, командир эскадрильи 75-го гвардейского штурмового авиационного полка

1-й гвардейской штурмовой дивизии 8-й воздушной армии Южного фронта (с 20 октября 1943 г. – 4-го Украинского фронта). Принимал участие в освобождении Донбасса, Крыма. К апрелю 1944 г. совершил 109 боевых вылетов на штурм укреплений и войск противника. Звание Героя Советского Союза присвоено 26 октября 1944 г. Будучи помощником командира 75-го гвардейского штурмового авиационного полка 1-й гвардейской штурмовой дивизии 1-й воздушной армии 3-го Белорусского фронта, за последующие 105 боевых вылетов майор Л.И. Беда 29 июня 1945 г. награжден второй медалью «Золотая Звезда».

Великая Отечественная война продемонстрировала всему миру героизм казахского народа. В летнюю кампанию 1944 г. советские войска провели 7 крупных операций по окружению и разгрому немецких группировок. Это было значительно больше, чем в предыдущих кампаниях. Наиболее крупными операциями являлись Белорусская, Яско-Кишинёвская и Львовско-Сандомирская. В результате оборонительный фронт немецких войск был разбит на 2 200-км протяжении, от Западной Двины до Черного моря, продвинувшись вперед на отдельных направлениях до 700 км. В летней кампании 1944 г. в наступательных операциях приняли участие все 12 фронтов, Северный, Балтийский и Черноморский флоты, все озерные и речные флотилии.

Завершено освобождение Украины в нынешних её границах от фашистско-хортистских оккупантов освобождением в ходе Мукачевско-Ужгородской операции Ужгорода и Чопа Закарпатской Украины 30 октября 1944 г. войсками 4-го Украинского фронта.

Последним среди казахстанцев звания Героя Советского Союза удостоен Мукач Мусаев – рядовой, пулемётчик 795-го стрелкового полка 228-й дивизии 53-й армии 2-го Украинского фронта, который отличился на границе Закарпатской Украины и Венгрии при форсировании р. Тиса в районе с. Тисафюред в ночь на

Второй справа Рахимжан Кошкарбаев. Фото из статьи М. Кул-Мухаммеда «Бесстрашный» (Казахстанская правда от 28 октября 2014 г.)

Список Героев Советского Союза в Музее истории Великой отечественной войны 1941 – 1945 годов.

Фото из экспозиции Музея истории Великой Отечественной войны.

25 октября 1944 г. Всего 96 казахов были удостоены звания Героя Советского Союза, 67 из них награждены этой высокой наградой за освобождение Украины. Тысячи казахских матерей и жён получили извещения о том, что их сыновья, мужья пропали без вести в годы войны. Предположу, что очень многие, если не большая часть из них, погибли на территории Украины.

Как справедливо отмечают мои казахстанские коллеги, «проблема участия казахов во Второй мировой войне в странах Европы является комплексной, состоящей из нескольких отдельных вопросов, таких как: участие казахов во Второй мировой войне, участие казахов в «Туркестанском Легионе», участие казахов в движении Сопротивления и партизанских отрядах, а также проблемы репатриации военнопленных в СССР, проблема невозвращенцев (без вести пропавших). Если вопросу участия казахов и Казахстана во Второй мировой и Великой Отечественной войнах в советской и казахстанской историографии были посвящены капитальные труды, то по остальным трем – положение довольно таки плачевное» [13].

Впереди предстоит ещё большая работа нашему поколению, чтобы в будущем было легче разобраться в лабиринтах героики и трагедий великой войны. Ясно всем одно: подвиг казахстанцев и всех освободителей Украины будут помнить всегда и чтить их память.

Подтверждением этим словам – новые имена казахов на обелисках славы, новые перезахоронения погибших за освобождение Украины по обрядам предков на своей Мангилик Ел (Отчизне). В последнем зале экспозиции Национального музея истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов в Киеве – сооружение из остатков нацистского и советского оружия в виде Креста (на фото) как символ для предостережения от войны, а через экспозицию Музея

«летят в небо журавли» – это души павших – как память о героизме воинов и тружеников тыла, которые криком журавлей и душами павших зовут нас к миру.

Джерела та література:

1. *Актуальные проблемы истории Второй мировой войны. Сборник материалов Республиканской научно-практической конференции.* – Астана, 2014, – 232 с.
2. *Белан П.С. Казахстанцы в боях за свободу Украины и Молдавии. 1941 – 1944 гг.* – Алма-Ата, 1984.
3. *Бесстрашный. М. Кул-Мухаммед. Казахстанская правда. 28 октября 2014 г.* – С. 7 – 8.
4. *Герои Советского Союза – казахстанцы. Т. 1 – 2.* – Алма-Ата, 1968.
5. *Жуков Г.К. Воспоминания и размышления.* – М.: Изд. АПН, 1986. – Т. 3. – 351с.
6. *Казахстан – Украина: дороги и перекрестки. 1917 – 2008. Сборник воспоминаний и документов.* – Алматы: Print Express, 2009. – 220 с.
7. *Казахстан в Великой Отечественной войне.* – Алма-Ата, 1968.
8. *Казахстанцы на фронтах Великой отечественной войны. Под ред. М.К. Козыбаева.* – Алма-Ата, 1968.
9. *Капась И.А. Путь Касыма Кайсенова в партизаны: официальная биография и военная реальность.* – С. 132.
10. *Кусаинов Майдан. Фронтная судьба солдата, золотой фонд Отечества. Кн. 1.* – Астана, 2011. – 320 с.
11. *Покровский С.Н. Казахские соединения в битве на Курской дуге.* – Алма-Ата, 1973.
12. *Стамбеков К.Е. Казахстанцы в боях за освобождение Украины в годы Великой Отечественной войны (1943 – 1944 гг.).*
13. *Участие казахов во Второй мировой войне в странах Западной Европы: сборник материалов круглого стола.* – Алматы: «Казак университеті», 2014. – 165 с.
14. <http://elib.nplu.org/view.html?id=3960>.
15. <http://mir24.tv/news/community/10419318>.

© Петро ТОКАР

УЧАСТЬ КАЗАХСТАНЦІВ У БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

На підставі архівних документів із фондів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» та Центрального державного архіву України висвітлюється участь казахстанців у боях за визволення України. Описуються історичні перипетії війни на території України з акцентом на біографічні дані учасників боїв.

Ключові слова: Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, казахстанці, Україна, стратегічні операції, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

© Petr TOKAR

PARTICIPATION OF THE KAZAKHSTANI PEOPLE IN BATTLES FOR LIBERATION OF UKRAINE

On the basis of archival documents from the Memorial complex “The National Museum of the History of the Great Patriotic War of 1941 – 1945” and the Central State Archive of Ukraine highlights the participation of Kazakhstani people in the battles for the liberation of Ukraine. It describes the historical vicissitudes of the war on the territory of Ukraine, with a focus of attention in the curriculum vitae of the participants of fights.

Keywords: World War II, the Great Patriotic War, Kazakhstan, Ukraine, strategic operations, Memorial complex “The National Museum of the Great Patriotic War of 194 – 1945”.

УДК 355.48(477.8+437):070.1«1944/1945»

© *Володимир ТРЕТЯК*

ВОЄННА КАМПАНІЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ТА ДОЛЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (НА МАТЕРІАЛАХ ПРЕСИ 1-го УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ) (1944 – 1945 рр.)

На основі преси 1-го Українського фронту розглянуто воєнну кампанію радянських військ на території Чехословаччини; простежено еволюцію радянської пропаганди у висвітленні відносин між СРСР і Чехословацькою республікою; досліджено механізми приєднання Карпатської України до УРСР.

Ключові слова: *військова преса, 1-й Український фронт, Чехословаччина, СРСР, Карпатська Україна.*

Друковане слово посідає особливе місце в комплексі джерел, адже містить найбільш широку та різновекторну інформацію. Якщо інші, навіть систематизовані документальні джерела, подають здебільшого цілеспрямовану інформацію, як правило однотипну, то преса за своєю природою, чинниками, які її формують, за мотивами й причинами організації того чи іншого матеріалу та публікацій, за багатолікістю авторського складу – джерело комплексне та різнобічне. Преса є провідником державної пропаганди на рівні основної маси населення країни, демонстрантом офіційної позиції уряду або, навпаки, покликана приховувати від громадськості справжню суть політичних вчинків можновладців.

Особливо актуальною як джерело інформації в ході дослідження збройних конфліктів є армійська преса, адже її дописувачі перебувають на передньому краї подій та оперативно подають відомості про хід бойових дій, рішень і заходів, ухвалених можновладцями, внутрішньополітичного життя країн-учасниць цих конфліктів, зовнішньополітичної ситуації.

Дослідження подій на теренах Карпатської України в першій половині ХХ ст. на основі великого масиву архівних документів нині є досить ґрунтовним. На особливу увагу в цьому контексті заслуговують праці М.М. Вегеша, це питання ретельно розглядається в таких працях, як «Політична історія України ХХ століття у 6 томах», «Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття», «Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду» тощо [2; 4; 19; 21; 34].

Мета запропонованого дослідження – на основі періодики 1-го Українського фронту простежити геополітичні процеси на території Чехословаччини

та, зокрема, Карпатської України в ході воєнної кампанії Червоної армії в 1944 – 1945 рр.

Війська 1-го Українського фронту впродовж 1944 – 1945 рр. на просторах Чехословаччини у взаємодії з військами 4-го Українського фронту брали участь у Східно-Карпатській стратегічній наступальній операції, зокрема в Карпатсько-Дуклінській (08 вересня – 28 жовтня 1944 р.), а також провели Празьку наступальну операцію (5 – 12 травня 1945 р.), яка стала останньою стратегічною операцією Червоної армії під час німецько-радянського протистояння.

На відміну від Польщі, Чехословаччина не мала із СРСР жодних територіальних конфліктів. Відносини між керівництвом двох держав мали дружній характер, які повсякчас декларувала радянська пропаганда. Так, часопис 1-го Українського фронту «За честь Батьківщини» розкривав своєму читачеві офіційну позицію радянського керівництва – СРСР ніколи не визнавав рішень, прийнятих у Мюнхені 2 та 4 жовтня 1938 р., а радянський уряд не мав жодного стосунку до конференції та її рішення в Мюнхені. Напроти, 18 березня 1939 р. у своїй ноті Радянський Союз заявив, що входження Чехії та Словаччини до складу німецької імперії суперечить загальновизнаним нормам міжнародного права та справедливості або принципу самовизначення народів. Керівництво СРСР викрило розбійницькі акти гітлерівської шайки загарбників та її посібників – Гаха – Хвалковського, які підписали з Гітлером 15 травня 1939 р. берлінську угоду та передали Чехословаччину в руки її катів [18]. На сторінках газети «За победу» 40-ї армії, яка в складі 1-го Українського фронту брала участь у визволенні Лівобережної України, битві за Дніпро, визволенні Києва, а також у Празькій наступальній операції, писали, що СРСР та Чехословаччина пов'язані традиційною дружбою, закріпленою договором про взаємодопомогу від 16 травня 1935 р., договором про спільну боротьбу проти Німеччини від 18 липня 1941 р., договором про дружбу від 12 грудня 1943 р. [31]. Фронтове видання опублікувало звернення Д.З. Мануїльського до громадськості про те, що договір від 12 грудня 1943 р. є втіленням справжнього змісту взаємовідносин СРСР із сусідніми малими народами, котрі побудовані на основі взаємної довіри, поваги та дружби. Цим договором радянський уряд наголосив, що хоче мати на своїх кордонах дружні держави, а не країни-гангстери на кшталт «беківської» Польщі, які ставали б клоакою антирадянських інтриг та вогнищем нових війн [13].

9 квітня 1944 р. газета «За честь Батьківщини» на своїх шпальтах розмістила наказ Верховного Головнокомандувача командувачу військ 1-го Українського фронту Маршалу СРСР Г.К. Жукову, у якому йшлося про те, що напередодні війська фронту завдали поразку ворогу в передгір'ї Карпат, вийшли на державний кордон із Чехословаччиною та Румунією на ділянці протяжністю близько 200 км. Переслідуючи відступаючого ворога, війська фронту оволоділи м. Серет та захопили понад 30 інших населених пунктів на території Румунії [28].

У ці дні згадуване видання повідомило своїм читачам, що 11 квітня в Лондоні відбувся мітинг громадян Чехословаччини з нагоди виходу Червоної армії на кордон їхньої країни. На зібранні виступили представники чехословацького емігрантського уряду, зокрема міністр національної оборони Інгр, заступники голови державної ради Лаушман, Пауляні-Тот та інші. Згідно з результатами зборів громадськість ухвалила звернення, у якому йшлося про те, що чехословацький народ переходить від пасивної боротьби до активної: «Ми вітаємо Червону армію та Чехословацьку військову частину, вас, борці в країні, гідні пращурів-гуситів. Ви прокладете шлях до свободи через ворожі ряди, щоб наш прапор, який зараз майорить у Карпатах, майорів би на верхівках Крконошських гір» [15].

Періодика 1-го Українського фронту також приділяла значну увагу висвітленню кореспонденції керівників СРСР та Чехословаччини. Зокрема, на передовицях фронтового часопису редакція впродовж середини березня розміщувала листи керівників чехословацького емігрантського уряду в Лондоні. Так, голова уряду Чехословаччини Я. Шрабек у зверненні до Й. Сталіна стверджував, що чехословацький народ та його керівництво ніколи не забуде про цей історичний визвольний акт союзних братніх народів СРСР. Із великою увагою ми стежимо за подальшим розвитком подій у ході яких, коли чехословацький народ та Чехословацька бригада разом із переможною Червоною армією ведуть боротьбу за повне визволення своєї держави від спільного ненависного ворога. Жертви, принесені в цій боротьбі, ще більше зміцнять давню та міцну дружбу народів обох держав. Президент Чехословаччини Е. Бенеш зазначав, що Червона армія, а з нею і Чехословацька бригада, вступаючи на землю нашої Батьківщини, отримує нову велику перемогу над нашим спільним ворогом та приносить нашому народу свободу й надію на щастя та безпеку в майбутньому. Спільні випробування й теперішня наша спільна боротьба гарантують постійність нашого союзу як на сьогоднішній день, так і для всього нашого майбутнього. У відповідь на це господар Кремля запевняв, що поділяє впевненість у тому, що дружба двох держав буде міцнішати в історичних боях проти спільного ворога і що ця боротьба наших народів невдовзі призведе до відновлення свободи і незалежності Чехословаччини [5; 6].

Важливою обставиною було й те, що у складі 1-го Українського фронту діяла Чехословацька бригада. По-перше, це був потужний інструмент у руках радянської пропаганди у спробі поширення ідеї братерства всіх слов'янських народів; по-друге, наявність такого військового утворення у складі радянських Збройних сил, у разі виникнення будь-яких розбіжностей між союзниками з приводу перебування радянських військ на території Європи, давало змогу керівництву СРСР заявляти, що визволення Чехословаччини є справою її громадян, а Червона армія виступає лише як помічник; по-третє, створення підконтрольних СРСР національних збройних формувань країн Східної Європи, на кшталт Війська Польського, давало змогу радянському керівництву втілювати в життя свої геополітичні прагнення на території цих держав, адже в будь-який момент ці сили могли стати основою місцевих органів влади. Загалом уся ця

політика була спрямована на те, аби створити навколо Радянського Союзу німб дружніх держав із урядами підконтрольними СРСР.

Невипадково поряд з епістоляріями керівництва Чехословаччини газета «За честь Батьківщини» опублікувала розлогого листа командувача Чехословацької бригади генерала Л. Свободи командувачу військ 1-го Українського фронту Маршалу Радянського Союзу Г. Жукову, у якому йшлося про те, що «всі ми, чехословацькі солдати, маємо найщиріші почуття щодо ввірених Вам військ, щодо всієї Червоної армії та її командування, а також до радянського уряду на чолі з його геніальним вождем і полководцем Сталіним, до усього радянського народу, за ту допомогу, яку він надав нам та всім слов'янським народам Чехословаччини у справі відновлення свободи та незалежності нашої Батьківщини. Факт, що ввірені Вам війська приступають до своєї подальшої найпочеснішої місії – визволення поневолених слов'янських народів» [14].

Надаючи історичну довідку про Чехословаччину, той самий часопис закцентував увагу читачів на історії Чехословацької бригади: «"Правда переможе" – такі слова викарбувані на бойовому прапорі Чехословацької військової частини в СРСР, якою командує генерал Свобода. Вона героїчно билася під Харковом, під Києвом. Хоробрі чехословаки знали, що їхній шлях лежить до Праги» [38].

Радянське керівництво завдяки військовій періодиці всіляко намагалося пропагувати тему дружби, а також спільної боротьби радянських та чехословацьких військовослужбовців для максимальної інтеграції чехословацького військового утворення в радянські процеси. Зокрема, після того як 4 травня 1944 р. через мілітарну пресу було оприлюднено оголошення Раднаркому СРСР про випуск Третього державного військового займу на суму 25 млрд крб строком на 20 років, наступного дня на шпальтах часопису «За честь Батьківщини» була розміщена розповідь бійця Чехословацької бригади про те, що гітлерівські загарбники знищили Чеський Малин Рівненської області. 374 чехи, переважно жінки і діти, були спалені живцем. Офіцери й бійці 1-ї окремої Чехословацької бригади в СРСР зібрали 500 тис. крб та чималу кількість золотих монет. Кошти були внесені на будівництво танкової колони «Чеський Малин», пропозицію про збір коштів вніс боець Мішак. Його дружина та двоє дітей загинули в Чеському Малині. На зборах Мішак передав командирі три золоті каблучки, брошку й заявив: «Ці коштовності належали моїй родині. Я їх знайшов у спаленому сараї, де шукав залишки моєї дружини та дітей. Сьогодні я передаю це золото на будівництво танкової колони, щоб помститися за вбивство моєї родини» [3; 30].

На початку травня 1944 р. часопис 1-го Українського фронту «За честь Батьківщини» виклав стенограму прес-конференції для радянської та іноземної преси, у якій заступник народного комісара іноземних справ А.Я. Вишинський виголосив заяву про те, що з ініціативи чехословацького уряду мали місце перемовини між СРСР та Чехословаччиною щодо угоди на випадок вступу союзницьких військ на територію Чехословаччини. Проект передбачав, що

верховна влада, а також відповідальність у справах ведення війни будуть належати Головнокомандувачу радянських військ, керівництво визволеними територіями здійснюватиметься представниками чехословацького уряду згідно з місцевим законодавством. Одним із завдань чехословацької адміністрації було активне сприяння адміністрації радянського Головнокомандувача в Чехословаччині відповідно до її потреб та бажань [18]. 9 травня військова періодика 1-го Українського фронту поінформувала громадськість про те, що напередодні в Лондоні відбулося підписання цього документа від Радянського Союзу послом СРСР при уряді Чехословацької республіки В.З. Лебедевим та виконувачем обов'язків голови Міністерства іноземних справ Чехословаччини Г. Ріпкою, після чого останній заявив, що Червона армія завершує підготовку до свого останнього рішучого наступу. Чехи мають виконати свій обов'язок стосовно країни й своїх союзників, надаючи повне сприяння російським військам [8; 20].

Утім, незважаючи на гучні заяви з обох сторін, на тривалий час на цій лінії німецько-радянського протистояння запанувало затишшя, а основні дії радянські війська перенесли на інші ділянки фронту. У цей час преса 1-го Українського фронту зрідка повідомляла читачів про дії повсталих словацьких військових частин та партизанів, на кшталт: «Чехословацькі війська біля Вруткі і Нітра 4 вересня знищили 27 ворожих танків. Тривають бої за Трстенік, Лученець і Левочу, які з 1938 р. перебувають у руках угорців. На північ від Тренчіна на військовому заводі «Шкода» в Дубніці відбуваються тяжкі бої» [33].

Активні бойові дії на цьому напрямі були відновлені 8 вересня 1944 р., коли війська 1-го та 4-го Українських фронтів почали наступ у ході Східно-Карпатської наступальної операції. По суті, вона завершила визволення Радянської України.

У середині жовтня газета 40-ї армії «За перемогу» опублікувала послання голови Президії ВР УРСР М. Гречухи, Голови РНК УРСР М. Хрущова, секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка Голові ДКО Й. Сталіну із вдячністю в день повного визволення Радянської України від гітлерівських загарбників [23]. У тому ж часописі в рубриці «На допомогу агітатору» в нарисі «Торжество Советской Украины» автор зазначав, що 14 жовтня український народ відсвяткував день повного визволення Радянської України від нацистських загарбників [22].

Варто зауважити, що в офіційних документах ЦК КП(б)У та РНК УРСР дата визволення постійно варіювалася. Спочатку фігурували 7 і 8 жовтня, коли в Києві мали відбутися урочисті збори партійного та радянського активу, а також мітинги в усіх містах і селах України. Згодом урочистості були перенесені на 9 – 10 жовтня. В остаточному варіанті днями святкування були визначені 14 – 15 жовтня, коли, окрім зазначених урочистостей, пропонувалося запросити командувачів фронтів, що визволяли Україну, а також звернутися до ЦК ВКП(б) та радянського уряду із пропозицією проведення святкового салюту 15 жовтня о 13 год у Москві, Києві, Харкові, Донецьку, Одесі, Львові, а також запровадження медалі «За визволення України». Ця нагорода так і не побачила світ. Можливо,

однією з причин стало масштабне розгортання національно-визвольного руху на території Західної України.

У рамках урочистостей ЦК КП(б)У в обов'язковому порядку рекомендувало центральній, обласній та районній українській пресі опублікувати вищезгадане послання керівників уряду УРСР господарю Кремля, лист-поему «Слово Великому Сталіну від українського народу» та «Лист бійцям, офіцерам і генералам Червоної Армії» [35, 46 – 48, 50, 70 – 71, 73].

Одночасно періодика 1-го Українського фронту інформувала читачів про перебіг боїв у Карпатах. В опублікованому часописом 40-ї армії «За победу» Наказі Ставки ВГК генерал-полковнику Петрову зазначалося, що війська 4-го Українського фронту 26 жовтня на території Чехословаччини оволоділи промисловим центром Закарпатської України – м. Мукачеве [29]. За два дні до того було визволено м. Хуст. Газета «На врага» 31-ї армії, яка в складі 1-го Українського фронту брала участь у Празькій наступальній операції, у щоденних зведеннях Радінформбюро повідомляла, що 27 жовтня 1944 р. радянські війська на території Чехословаччини оволоділи головним містом Закарпатської України – Ужгородом, також із боями відвоювали на території Чехословаччини понад 50 населених пунктів, зокрема й м. Берегове. 29 жовтня вперше був визволений Чоп, остаточно ж місто було очищене від ворога 23 листопада. Ще 25 листопада шпальти газет 1-го Українського фронту повідомляли, що на північний захід від Чопа точаться запеклі бої [10; 11].

Як бачимо, населені пункти, які нині входять до складу Закарпатської області України, у повідомленнях від Радінформбюро, котрі ретранслявала військова преса, наприкінці жовтня визначалися як міста і села Карпатської України, що є невід'ємною частиною Чехословаччини. З листопада 1944 р. населені пункти Закарпаття вже почали визначатися без географічної прив'язки до цієї східноєвропейської країни. Однак у всіх повідомленнях радянська військова преса не забувала постійно наголошувати на дружніх стосунках двох держав.

Слід зазначити, що в 1938 р. Карпатська Україна в результаті розподілу Чехословаччини під час Мюнхенської конференції підпала під вплив Угорщини і напередодні Другої світової війни не входила в коло інтересів СРСР. З 1944 р. багатому лісами карпатському регіону керівництво СРСР почало надавати неабиякого значення. Радянська пропаганда висунула гасло: «Через Карпати – на Берлін!» і повідомляла, що ворог думав сховатися за стінами Карпатських гір, проте вони не загородили дороги на Берлін. Радянські війська вже ступили на територію Німеччини, форсували Одер і перебувають за кілька десятків кілометрів від столиці Райху. Керівництво країни поставило завдання добити звіра в його лігві, встановити прапор перемоги над Берліном. «У нас маршрут один: через Карпати – на Берлін!» [37]. Газетярі стверджували й про те, що блискуча перемога в Карпатах започатковує визволення Чехословаччини, ставить у надзвичайно скрутне становище останнього сателіта Німеччини – Угорщину, а значить, суттєво погіршує стратегічне становище самої Німеччини.

Насправді радянський уряд у такий спосіб планомірно готував громадськість до процедури приєднання Закарпаття до УРСР. У визволених населених пунктах з'явилися оголошення, де йшлося про те, що німецько-угорські війська впродовж кількох років експлуатували й розорювали населення Закарпатської України. Особливо жорстоко вони грабували територію під час свого відступу, знаючи про те, що вже не повернуться в цей край. У результаті такого розбійницького загарбання населення міст і частини гірських районів залишилося без хліба. Тому командування 4-го Українського фронту виділило зі своїх запасів 250 тис. пудів хлібного зерна, яке можна було отримати в економічному бюро фронту в Мукачевому з 20 до 30 листопада 1944 р. [17]. Слід зазначити, що радянські війська дбали не лише про матеріальне забезпечення місцевого населення, а й проводили ідеологічну обробку, організовуючи культурне дозвілля закарпатців. У цей час при політвідділі 1-го Українського фронту був заснований державний Український ансамбль пісні і танцю, який згідно з постановою РНК УРСР від 22 грудня 1944 р. № 1702 з 25 грудня 1944 р. терміном на два місяці відряджався до політвідділу 4-го Українського фронту для проведення культурно-освітньої роботи серед населення Закарпаття, з подальшим поверненням у розпорядження 1-го Українського фронту [36, 1]. У травні 1945 р. ансамбль завершив свій бойовий шлях виступами у військових частинах 1-го Чехословацького корпусу. Л. Свобода згадував: «Прошу прийняти мою щире подяку за Вашу особливу увагу... [я] завжди [буду згадувати] високохудожні виступи Вашого ансамблю у частинах 1-го Чехословацького корпусу» [32].

Розлога стаття, опублікована в газеті «За честь Батьківщини», повідомляла читачам, що 27 листопада 1944 р. в Мукачевому відбувся з'їзд Народного комісаріату Закарпатської України, на якому був прийнятий маніфест про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини, котру в кожному оперативному зведенні Радінформбюро називало братньою слов'янською країною, а також про возз'єднання її з Радянською Україною. Приводом до цього стало перевірене радянською пропагандою під час «польської» та «румунської» кампаній СРСР із приєднання до УРСР Галичини, Буковини та Північної Бессарабії 1939 – 1940 рр. гасло про одвічне бажання українців об'єднати всі українські землі. До речі, територія Закарпатської України, як і територія Північної Бессарабії, ніколи не входила до складу навіть Російської імперії, однак це не перешкодило здійснити план радянського уряду щодо приєднання нових земель і в 1940 р, і в 1944 р.

Далі в маніфесті йшлося про те, що Закарпатська Україна століттями була відірвана від своєї матері – України, її населення було приречене на злидні, мова переслідувалася, закривалися школи, нищилася українська культура. Після розпаду Австро-Угорської імперії Сен-Жерменський договір 1919 р. закріплював автономію Закарпаття в складі Чехословаччини, яка так і не була встановлена. Історія не забула мармароських процесів, розстрілів маніфестантів у Хусті й Тур'я-Пасіці в 1929 р. та 1932 р. Абсолютно співзвучні мотиви лунали в радянській армійській пресі на початку Другої світової війни.

Текст маніфесту визнавав, що в 1938 р. Закарпатська Україна стала розмінною монетою в реалізації планів двох держав – Німеччини та Угорщини. Це стало наслідком незавершеної справи про возз'єднання з Великою Радянською Україною та Росією під час народних зборів на Мармароцині 18 грудня 1918 р. та у Хусті 21 січня 1919 р. [12]. У цьому суперечливому баченні історичної долі згадуваного краю особливо сумнівним є останнє твердження, адже на той час радянська влада була встановлена лише в Харкові, а Великою Україною учасники зборів називали УНР [34, 381 – 383]. Хибність попереднього твердження підкріплює відозва до православного народу Карпатської України, розміщена на сторінках часопису «Нова свобода». У цьому зверненні йдеться про таке: «Перші наші борці за православ'я ще перед світовою війною ходили до Києва набрати кріпості й надії. Тепер ми також духом і серцем через високі Карпати єднаємось із цим українським народом. Перед двадцятими роками православні заявили, що хочуть жити в українській державі. Року 1919 православна Іза ішла з нашим синьо-жовтим прапором на Хустський конгрес заявити свою українську волю» [24]. Однак упродовж десятиліть у радянській історіографії офіційною вважалася думка про те, що делегати Всекарпатського конгресу вимагали возз'єднання з Радянською Україною [4, 111].

Делегати з'їзду постановили обрати народну раду Закарпатської України як єдину центральну владу, що діятиме по волі народу на всій території Закарпаття, та уповноважити й зобов'язати її здійснити возз'єднання з УРСР.

Анексія частини країни з різних причин не призвела до погіршення стосунків між СРСР та Чехословаччиною. 21 лютого 1945 р. Е. Бенеш на прийомі для англійських та іноземних кореспондентів із приводу від'їзду з Лондона до Чехословаччини заявив, що спочатку поїде до Москви для зустрічі з чеськими діячами, які перебувають у СРСР, згодом до Чехословаччини й тимчасово, поки не буде визволена Прага, буде перебувати в Кошице. Після його приїзду чехословацький уряд у Лондоні припинить своє існування. Далі він планує скликати лідерів різних політичних партій для створення нового уряду, до якого увійдуть члени чехословацького руху опору [7].

Часопис «За честь Батьківщини» пильно стежив за цим візитом, на підставі чого повідомив, що 11 березня президент Чехословаччини виїхав із Лондона. 17 березня разом із дружиною, а також представниками чехословацького уряду Я. Шрамеком, Я. Масариком та ін. прибув до Москви, де виголосив заяву про те, що «...наш шлях на Батьківщину та усіх наших союзників веде через Москву. Це підкреслює ще більше значення нашої дружби та наших союзницьких відносин». Через два дні відбувся прийом Й. Сталіним та Головою Президії ВР СРСР М.І. Калініним очільників Чехословаччини. 28 березня в господаря Кремля відбувся урочистий обід на честь президента Чехословаччини [1; 9; 16; 25; 26 27].

Після закінчення німецько-радянського протистояння на шпальтах радянських газет був викладений текст підписаного в Москві 29 червня 1945 р. радянсько-чехословацького договору про Закарпатську Україну, у

якому зазначалося: «Закарпатська Україна (що має, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на основі Договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермен ан Ле, увійшла як автономна одиниця в рамки Чехословацької Республіки, возз'єднується, згідно з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на основі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін зі своєю споконвічною батьківщиною – Україною та входить до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки. Кордони між Словаччиною та Закарпатською Україною, які були чинними на день 29 вересня 1938 р., стають кордонами між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою...».

Незважаючи на те, що нова територіальна угода торкалася безпосередньо України, яка вважалася згідно з конституцією суверенною республікою, її підпису під документом не було. Приєднання до України території, яка стала називатися Закарпатською областю УРСР, призвело до таких геополітичних змін: по перше, територія УРСР збільшилася на 12,9 тис. кв. км, а населення зросло на 0,9 млн осіб; по-друге, приєднанням Закарпаття до України завершилося остаточне формування північно-західного державного кордону України [34, 844]. Утім, гучні заяви радянського уряду зі шпальт військових газет про втілення одвічного бажання українців об'єднатися в єдину державу були лише популізмом, адже такі етнічні землі, як Лемківщина, Холмщина, Надсяння, Підляшшя, залишилися поза межами УРСР.

Джерела та література:

1. *Беседа И.В. Сталина с г-ном Эд. Бенешем и г-ном Я. Шрамеком 19 марта // За честь Родины. – 1945. – 21 марта. – № 69.*
2. *Вегеш М.М. Карпатська Україна. Документи і факти / [М.М. Вегеш]. – Ужгород, 2004. – 432 с.*
3. *Виноградский Г. Вклад чешских патриотов // За честь Родины. 1944. – 6 мая. – № 109.*
4. *Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / [Під ред. доктора іст. наук, професора М.М. Вегеша]. – Ужгород, 2002. – 709 с.*
5. *Г-ну Эдуарду Бенешу, президенту Чехословацкой Республики; Маршалу Иосифу Сталину // За честь Родины. 1944. – 11 апреля. – № 88.*
6. *Г-ну Яну Шрамеку – Премьер-министру Чехословацкой республики; Маршалу Иосифу Сталину // За честь Родины. 1944. – 13 апреля. – № 90.*
7. *Заявление Бенеша // За честь Родины. – 1945. – 26 февраля. – № 49.*
8. *Заявление Губерта Рипка // За честь Родины. 1944. – 10 мая. – № 112.*
9. *Заявление президента Эд. Бенеша «Наш путь на родину и всех наших союзников ведет через Москву» // За честь Родины. – 1945. – 18 марта. – № 67.*
10. *Из оперсводки за 27 октября // На врага. – 1944. – 28 октября. – № 253.*
11. *Из оперсводки за 25 ноября // На врага. – 1944. – 26 ноября. – № 277.*
12. *Маніфест Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною // За честь Батьківщини. – 1944. – 28 грудня. – № 268.*

13. Мануильский Д. Советский народ в боях за окончательную победу // За честь Родины. 1944. – 1 мая. – № 106.
14. Маршалу Иосифу Сталину; Г-ну Яну Шрамеку – Премьер-министру Чехословацкой республики; Маршалу Советского Союза товарищу Жукову // За честь Родины. 1944. – 13 апреля. – № 90.
15. Митинг чехословаков в Лондоне // За честь Родины. 1944. – 14 апреля. – № 91.
16. Обед у Председателя Совета Народных Комиссаров СССР И.В. Сталина в честь президента Чехословацкой Республики г-на Эд. Бенеша // За честь Родины. – 1945. – 30 марта. – № 77.
17. Оголошення економічного бюро 4-го Українського фронту про надання допомоги населенню визволених районів Закарпатської України. 20.10.1944 р. – Фонди МКНМІВВВ. – НД-262.
18. О Советско-Чехословацком Соглашении на случай вступления советских войск на территорию Чехословакии // За честь Родины. 1944. – 4 мая. – № 108.
19. Патриляк І.К., Боровик. М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І.К. Патриляк, М.А. Боровик] – Ніжин, 2010. – 590 с.
20. Подписание соглашения между правительствами Союза Советских Социалистических Республик и правительством Чехословацкой республики об отношениях между советским главнокомандующим и чехословацкой администрацией после вступления советских войск на территорию Чехословакии // За честь Родины. 1944. – 9 мая. – № 111.
21. Політична історія України ХХ століття у 6 т. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939-1945) / [Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України; Редкол. І.Ф. Курас (голова) та ін. Керівник тому В.І. Кучер]. – К., 2003. – 584 с.
22. Полосов Г. Торжество Советской Украины // За победу. – 1944. – 21 октября. – № 249.
23. Послание от Председателя Президиума ВС УССР М. Гречухи, Председателя СНК УССР Н. Хрущева, секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченко Председателю ГКО тов. Сталину И.В. в день полного освобождения Советской Украины // За победу. – 1944. – 16 октября. – № 245.
24. Православний народ Карпатської України. // Нова свобода. Орган українського національного об'єднання. – Хуст. – 1939. – 5 лютого. – № 27.
25. Президент Чехословакии выехал из Лондона // За честь Батьківщини. – 1945. – 13 березня – № 61.
26. Прибытие в Москву президента Чехословацкой республики г-на Эд. Бенеша и премьер-министра Чехословацкой республики г-на Я. Шрамека // За честь Родины. – 1945. – 18 марта. – № 67.
27. Прием Председателем Президиума Верховного Совета СССР М.И. Калининым президента Чехословацкой Республики г-на Эд. Бенеша 19 марта // За честь Родины. – 1945. – 21 марта. – № 69.
28. Приказ Верховного Главнокомандующего командующему войсками 1-го Украинского фронта Маршалу Советского Союза Жукову // За честь Родины. 1944. – 9 апреля. – № 87.
29. Приказ Верховного Главнокомандующего командующему войсками 4-го Украинского фронта генералу армии Петрову, начальнику штаба фронта генерал-лейтенанту Корженевичу // За победу. – 1944. – 27 октября. – № 255.
30. Совнарком СССР объявил о выпуске Третьего Государственного Военного Займа на сумму 25 млрд рублей сроком на 20 лет // За честь Родины. 1944. – 4 мая. – № 108.
31. Соглашение между СССР и дружественной Чехословакией // За победу. – 1944. – 24 ноября. – № 278.

32. Спогад-подяка Міністра національної оборони Чехословацької республіки Л. Свободи про виступи ансамблю в частинах 1-го Чехословацького армійського корпусу на Прикарпатті в 1944 р. Фонди МКНМІВВВ. – КН-206363/4. – Д-33035/4.
33. Становище в Словаччині // За честь Батьківщини – 1944. – 6 вересня – № 72.
34. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / [Редрада В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, О.А. Левенець (співголови) та ін.]. – К., 2007. – 1028 с.
35. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 232. – 198 арк.
36. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 280. – 107 арк.
37. Через Карпати на Берлін! – Фонди МКНМІВВВ. – КН-17411. – Л-1247.
38. Чехословакия (справка) // За честь Родины. 1944. – 20 юня. – № 148.

© *Владимир ТРЕТЯК*

**ВОЕННАЯ КАМПАНИЯ СОВЕТСКИХ ВОЙСК
НА ТЕРРИТОРИИ ЧЕХОСЛОВАКИИ И
СУДЬБА КАРПАТСКОЙ УКРАИНЫ
(НА МАТЕРИАЛАХ ПРЕССЫ 1-го УКРАИНСКОГО ФРОНТА)
(1944 – 1945 гг.)**

На основе материалов прессы 1-го Украинского фронта рассмотрено военную кампанию советских войск на территории Чехословакии; прослежена эволюция советской пропаганды в освещении отношений между СССР Чехословацкой республикой; исследованы механизмы присоединения Карпатской Украины к УССР.

Ключевые слова: *военная пресса, 1-й Украинский фронт, Чехословакия, СССР, Карпатская Украина.*

© *Volodymyr TRETIAK*

**MILITARY CAMPAIGN OF THE SOVIET TROOPS
IN CZECHOSLOVAKIA AND THE FATE
OF THE CARPATHIAN UKRAINE
(ON MATERIALS OF PERIODICALS OF 1-th UKRAINIAN FRONT)
(1944 – 1945)**

Based press 1st Ukrainian Front considered the military campaign of Soviet troops in Czechoslovakia; followed the evolution of Soviet propaganda in covering relations between the USSR and the Czechoslovak Republic; studied the mechanisms of Carpathian Ukraine's accession to the USSR.

Keywords: *military press, 1-th Ukrainian Front, Czechoslovakia, USSR, Carpathian Ukraine.*

УДК 930.253:94 (477)

© Оксана ХОМ'ЯК

**«ГАРМАТНЕ М'ЯСО»: ДО ПИТАННЯ
ПРО ВПЛИВ ПРОПАГАНДИ ПРОТИ СТВОРЕННЯ
14-ї ДИВІЗІЇ ВАФФЕН СС «ГАЛИЧИНА»**

Досліджуються особливості пропаганди щодо створення 14-ї дивізії Ваффен СС «Галичина», шляхи її поширення та вплив на кампанію набору добровольців у 1943 р. Встановлено, що гасла та заклики «не йти до дивізії» з уст польського, українського та більшовицького підпілля, а подекуди й німецьких службовців поруч з іншими чинниками загострили ще більше проблему подальших дій молоді в умовах окупації. Створення дивізії ще більше виопуклило несприйняття методів діяльності один одного серед різних українських політичних течій (УЦК та ОУН).

Ключові слова: пропаганда, дивізія «Галичина», 14-та дивізія Ваффен СС «Галичина», Український центральний комітет, ОУН(б).

Створення та діяльність 14-ї дивізії Ваффен СС «Галичина»¹ в рамках збройних сил нацистської Німеччини належить до числа дискусійних та неоднозначних питань української історії періоду Другої світової війни. Ця ситуація утруднюється не лише поляризацією у відображенні воєнного досвіду її вояків як «борців за волю України» та «зрадників»/«військових злочинців», а й тим, що знання про дивізію поширюються не під впливом академічної літератури, а газетними публікаціями та некомпетентними дискусіями в публічному просторі [1; 35; 36; 37; 38].

Початок кампанії рекрутування до СС стрілецької дивізії «Галичина» (таку назву мала дивізія на час свого створення) в квітні – червні 1943 р. зазвичай знаходить найбільш повне відображення в історіографії передусім тому, що наймасовіша хвиля реєстрації добровольців до дивізії припала саме на цей період: близько 82 тис. осіб задекларували про свою готовність узяти в руки німецьку зброю [1, 5, 6]. Це, з одного боку, засвідчило реакцію громадськості на пропаговані організаторами дивізії антирадянські гасла, апеляцію до

---

¹ Оскільки назва дивізії змінювалася декілька раз упродовж 1943 – 1945 рр. (остання назва від квітня 1945 р. – Перша Українська дивізія Української національної армії), то надалі в тексті вживатиму поширене скорочення дивізія або дивізія «Галичина».

загальнолюдських цінностей та необхідність створення «українського війська», а з другого – применшило той факт, що на військове навчання станом на 30 жовтня 1943 р. відправлено тільки 13 245 осіб із 53 тис., визнаних придатними до військової служби [2]. Отже, йдеться про тисячі осіб, які з тих чи інших причин ухилилися від військової служби в дивізії, проте ми ніколи не знатимемо точно, з яких саме мотивів. Наприклад, з округи Коломия повинно було виїхати 10 жовтня 1943 р. 2 545 осіб, а фактично відбуло 967 осіб, на Лемківщині із 400 – 180 [3, 22, 49]. Таким чином, відчуття «дивізійної ейфорії» швидко минає, ентузіазм спадає, зменшується кількість потенційних рекрутів, а уже зареєстровані добровольці не з'являються.

Метою цієї статті є відтворити особливості пропаганди проти створення дивізії «Галичина» під час набору добровольців у 1943 р., яку проводили польське, українське та більшовицьке підпілля, а подекуди й німецькі службовці. Які саме ідеї та гасла спричинили таку широку відмову від свого попереднього рішення стати добровольцем? Якими інструментами послуговувалися противники дивізії? Взаємини відділів дивізії та УПА під час бойових дій не є предметом дослідження.

Доступна історіографія зображує особливості польської кампанії проти створення дивізії побіжно [5; 1; 6]. На противагу, взаєминам між українським рухом Опору й дивізією присвячено значно більше уваги, хоча єдиного погляду щодо ставлення ОУН (б) та підпілля до створення дивізії й набору до її лав на сьогодні не вироблено. У проведених інтерв'ю респонденти, переважно рядові вояки, здебільшого висловлюють думку, що хоча ОУН офіційно забороняла йти до дивізії, проте на місцях часто траплялося так, що саме з наказу провідників вступали до дивізії [21; 22]. Доступні праці істориків пропонують нам складнішу схему: з одного боку, представники підпілля на Волині (а саме Краєвий Провід на Волині, командир УПА Дмитро Клячківський («Клим Савур») та шеф штабу УПА Леонід Ступницький («Гончаренко»)), а також усе вище керівництво – КП ОУН на Західноукраїнських землях – виступали проти дивізії (їхня позиція опублікована в офіційному виданні КП ОУН – «Бюлетень»). Утім, Роман Шухевич, який у 1941 – 1942 рр. очолював батальйон «Нахтігаль», розумів необхідність військового навчання і, відповідно, вступ до дивізії розглядав як чудову нагоду для вишколу кадрів. Його «таємний» план полягав у тому, щоб на сім дивізійників припадав хоча б один прихильник чи член ОУН. Таким чином, притримувався формули, що офіційно не підтримуємо, але й не заважаємо набору [1, 101 – 105; 6, 33 – 35; 23]. Часто використовуваними є й міркування оунівця Лева Шанковського, який одразу зареєструвався добровольцем до дивізії, незважаючи на позицію свого керівництва (не був єдиним у такому своєму рішенні). Він не погоджувався з поширеною думкою, що ОУН протистояла створенню дивізії. На його думку, радше сказати, що Організація виступила проти концепції дивізії як такої, що й було висловлено в «Бюлетені», тоді як бойкот набору не проводився, адже підпілля також були необхідні професійні

військові [24]. У пропонованій статті на основі аналізу нових доступних документів (зокрема, йдеться про документи з архівів СБУ та Центру досліджень визвольного руху, введених до публічного доступу), а також спогадів та інтерв'ю з колишніми вояками спробуємо доповнити наші знання з цього питання.

Зпочатком набору до дивізії майже одночасно розпочинається і протистояння таким діям німецької влади, УЦК та ВУ тими, хто не поділяв концепцію дивізії як німецької військової одиниці з українським особовим складом. На початку жовтня 1943 р. УЦК у «Тезах УЦК для акції за вдержання українського правопорядку в Галичині» зазначає значне порушення спокійного життя галичан. Причинами стають не лише рейди радянських партизанів та відступ німецьких військ на Східному фронті, а й кампанія проти дивізії та її добровольців «з боку большевиків, поляків і українського табору “негації та анархії”», тобто ОУН (б) [7]. Наприкінці жовтня 1943 р. Кость Паньківський загалом зазначив, що «справа з дивізією» є невдалою через агітацію та «нерозумне ставлення» молоді до цієї справи [4, 3].

Свою позицію противники створення дивізії висловлювали різноманітними способами, передусім через офіційні друковані органи. Не залишила поза своєю увагою створення дивізії преса польського підпілля АК у дистрикті. Уповноважений польського уряду в екзилі видав відозву про те, що вступ польських громадян до дивізії розцінюватиметься як зрада своєї держави і, відповідно, суворо каратиметься. Загалом створення дивізії вважається пронімецькою акцією когорти «українських агітаторів», які послуговуються антирадянською риторикою, також антипольською та антиєврейською. А значить, це виглядає незрозуміло в час, коли доля Німеччини буде скоро остаточно вирішена: таким чином, справа дивізії постає «новим доказом політичної незрілості більшості українців на наших землях» та відсутності «відчуття політичної перспективи» в українських діячів, які бажають застосувати отриману від німців зброю для здійснення своїх ілюзорних цілей [8; 9; 10].

У польській пресі також публікуються відомості про перебіг вербування до «українського легіону» – SS Galizien – у газетах «Walka», «Biuletyn informacyjny Ziemi Czerwieskiej», «Słowo Polskie», «Przegląd polityczny i wojskowy» тощо. Акцентується, що набір відбувається складно: ідуть хіба що «дурні Івани» – «наївні, одурнені, стероризовані українські селяни», а офіцерів і підофіцерів у віці до 55 років забирають примусово [10; 8]. Стверджується, що політика Андрія Мельника (таким чином, ОУН (м) також несе відповідальність за створення дивізії) та Володимира Кубійовича, окрім офіційного ентузіазму та розголосу в пресі, дієвого результату не мала. Ба більше, зареєстровані львів'яни активно «п'ють таблетки», аби отримати звільнення від військової служби. Показано, що в регіонах ситуація з набором до дивізії загалом дуже невтішна: зголошуються лишень греко-католицькі священики (хоча призову не підлягають), учителі та кілька місцевих «хлопів», які, таким чином, наштовхуються на терор із боку бандерівців [11]. «Słowo Polskie» звертає особливу увагу читачів на те, що

українці не задоволені використанням австрійського левика як символу дивізії. Невдоволення українців було викликано й тим, що з в'язниць звільняють усіх українців «до війська», тоді як працівники на відповідальних посадах та будівельної служби (Баудінсту) не можуть отримати звільнення від праці й піти в дивізію [12].

Польські автори були переконані, що справа далі виклику на військове навчання (тобто після отримання картки про реєстрацію та проходження медичного огляду) не піде, адже українці самі визнають, що «одна справа вдавати з себе вояка і бути «героєм», а інша – справді стати солдатом» [13]. Висловлюється думка, що українці Польщі, на відміну від наддніпрянців, до військової справи не надаються – з них можуть бути «бандити», здатні тільки застосовувати силу до цивільних осіб [13].

Коли все ж на військове навчання від'їхали перші добровольці, то, окрім декларативного осуду, польське підпілля переходить до активніших дій. Зокрема, є свідчення, що родини добровольців отримували анонімні погрози про покарання за те, що «син пішов до Дивізії» [14, 56]. З наближенням фронту до Галичини в підпільній пресі АК з'явилось значно більше т. зв. «присудів смерті» на відомих українців, які передусім співпрацювали з німецькою владою. Туди потрапили і члени УДК, уповноважені та члени ВУ. Прикладом реалізації таких вироків стало резонансне вбивство 31 березня 1944 р. голови УДК у Варшаві та «мужа довір'я» ВУ, полковника армії УНР Михайла Поготовка [14, 74].

Поширювалися також і радянські листівки, у яких усіх, хто зважиться піти до «дивізії Гітлера», називали «зрадниками» та погрожували «справедливою карою всім підлабузникам окупантів» [5, 59]. Також не всі німецькі кола підтримали набір українців до німецької дивізії, проте протидія з їхнього боку була радше епізодичною. Зокрема, є свідчення, що в с. Коростовичі Рогатинського повіту німці погрожували тим, хто хотів би піти до дивізії [4, 13]. У Краківському дистрикті відділи гестапо в Перемишлі розповідали добровольцям, що не переслідуватимуть їх, якщо таки не підуть до дивізії [5].

Іншим дієвим засобом антипропаганди стає поширення чуток. Їхню появу з різним ступенем правдивості (від дати програшу війни німцями, невдач на фронті до таких, що Генеральна губернія скоро стане польською автономною державою, а на одній із львівських площ вже будують шибениці для страти українців тощо) УЦК приписував передусім польській пропаганді. Саме її УЦК вважав особливо небезпечною, адже, запускаючи в хід чутки, мала на меті викликати недовіру до українських керівників, а також ненависть до німецької влади, через що українці могли зазнавати переслідувань та відволікалися від корисної суспільної праці [15]. Зокрема, чутки стверджували, що створення дивізії – це спроба в інший спосіб вивезти людей на роботу в Німеччину, що такого формування, як дивізія, не буде: добровольців заберуть у концентраційні табори або використають як «гарматне м'ясо» [16]. Про різноманітність думок серед населення щодо дивізії зазначив і Йосиф Сліпий: «Були різні тлумачення. Одні казали, що дивізія буде

використана для боротьби з поляками, інші ... – для боротьби з різноманітними бандами і т. д.» [17]. Коли перші ешелони юнаків уже відбули на вишкіл, то поширюються поголоски про жахливі умови побуту рекрутів: «в Дивізії зле дають їсти, хлопців уживають не до військового вишколу, але до різних робіт, тримають у карнім лягрі, що під впливом цього наші СС-и втікають, що дуже їх б'ють» [18]. Коли відділи дивізії переїхали з військової частини в Гайделягері до Нойгаммеру, розходяться чутки, що дивізійники голодують через недостатнє харчування [14, 56].

Українське підпілля та дивізія. Оскільки ОУН (м) зайняла нейтральну позицію до створення дивізії, зокрема тому, що їм не запропонували виступити активним учасником у цій справі, то чи не найбільше УЦК дошкуляла діяльність саме радикального крила ОУН – бандерівців [5, 50]. Їхні дії ускладнювали і без того нелегкі взаємини УЦК із німецькою владою й викликали відповідну реакцію окупантів, яка спрямовувалася безпосередньо супроти українського населення. З появою українських партизанських загонів у Галичині ситуація ще більше утруднюється: «Все те, що робить ліс, пішло на український рахунок», відтак лише УЦК «не на словах, а на ділі служить українським інтересам» [4, 4, 5]. Заклики «іти в ліс» на військовий вишкіл УЦК розцінював як намагання «свідомо чи несвідомо працювати на її [молоді] знищення, на руїну національного життя», це «непродумана дівчацька забава у війну», адже залучення молоді до партизанської боротьби призводить до масового дезертирства (зокрема, 30 тис. осіб) з Баудінсту/Української Служби Батьківщині та таборів праці, частішають випадки несплати повинностей селянами та «збройні виступи проти української поліції – як одного з носіїв правопорядку», українська молодь уникає служби в поліції, таким чином віддаючи цю працю полякам [4, 5, 10; 7; 19]. Отже, ставлення УЦК до підпілля – «лісової потвори» – було негативним, бо увібрало здебільшого «асоціальний елемент», нездатний захистити місцеве населення від радянських партизанів – «бо поховались у лісі» та займаються братовбивством [20].

Створення дивізії ще більше загостило антагонізм між різними українськими політичними течіями на вищій рівень, адже тепер ішлося про протистояння ідей двох військових одиниць як різних політичних проектів – УПА як виразника боротьби за українську державу та деюре «української» дивізії в складі німецької військової машини. У статті «Довкруги СС стрілецької дивізії «Галичина» у виданні Крайового проводу ОУН (б) «Бюлетень» засуджено формування дивізії з кількох причин. Передусім через регіональний та колоніальний характер дивізії і, як наслідок, – спробу поділити українців на «галичан» і «наддніпрянців», що не відповідає потребам українців. Оскільки мета німців використати дивізію як «гарматне м'ясо», то, значить, відволікти активний суспільний елемент від участі в підпільному русі. Тому спробу «дочепити нас до німецького воза» слід трактувати як «медвежу послугу своїй нації», яка намагається побороти уявлення про українців як германофілів [25].

Спростовується теза, що дивізія продовжить справу легіону Українських Січових Стрільців та стане зародком української армії: автор вказує, що «при сталому гестапівському нагляді хіба фантасти можуть вірити, що можливе щось подібне у випадку з дивізією» [25].

Стаття в журналі «Юнак» доповнює висловлені тези думкою, що після ліквідації Німеччиною відновленої актом 30 червня 1941 р. Української держави, будь-яка збройна участь українців у війні можлива лише в рамках Української армії і за цілі Української революції. Автор глузує, що в час, коли «боротьба із загарбницькою Москвою – самозрозумілий закон для кожного українця», Німеччина «робить нам честь, допускаючи нас до боротьби з Москвою і даючи дозвіл на створення дивізії» [26]. Подібні думки висловлюються також в інших інформаційних повідомленнях націоналістичного руху із зверненнями не реагувати на заклики «битись і вмирати за лютого загарбника» [27]. Водночас поширюються листівки Головного командування УПА до «Добровольців при німецьких військових частинах» із закликом продовжувати збройну боротьбу в рядах УПА як альтернативу дивізії [28]. Таким чином, ми маємо ряд офіційних публікацій, окрім згаданого вище «Бюлетеня», які не лише засуджують створення дивізії, а й закликають поповнювати ряди повстанських відділів.

Важливим чинником вступу до дивізії було й те, що на Галичині, на відміну від Волині, на середину 1943 р. УПА перебувала ще на стадії організаційного становлення, тому не могла забезпечити зброєю, вишколом. Є свідчення, що представники ОУН на місцях популяризували ідею вступу до дивізії та віддали відповідний наказ ще на початку набору в травні – червні 1943 р. Наприклад, у 1943 р. таку настанову почули від своїх провідників багато юнаків, про що маємо свідчення [29, 30]. Вступали до дивізії й оунівці після військового навчання в підпіллі. Роман Байняк перебував в юнацтві ОУН з 1941 р. та пройшов ряд вишколів (військовий та ідеологічний): «В 1943 році дістаю наказ вступити до Дивізії, щоб пройти повний військовий вишкіл..., опісля нас перекинули в Сокальщину на «айнзац», це було весною 1944 року. Тут ми зав'язали зв'язок з УПА й в квітні наш цілий рій перейшов до УПА» [31]. Можемо також припустити, що це відбувалося або згідно з планом Шухевича, або з ініціативи місцевих провідників, які саме так розуміли тодішню ситуацію.

Із Павлом Л. через кілька днів після його реєстрації добровольцем зв'язались з ОУН та сказали «збиратися на Волинь». Оскільки він уже зареєструвався до дивізії, то почув: «Добре, іди туди, але знай, що ти від ОУН і коли тебе треба буде, ми тебе найдем» [32]. Відтак, Павло Л. виїхав у першому ешелоні 18 липня 1943 р. У тому ж транспорті на виїзд був і Денис П., чий «брат пішов в сторону УПА... А до мене каже – йди, Денис, туди» [33].

Коли в Львівській окрузі на початок осені 1943 р. 350 осіб не з'явилися на від'їзд до навчальних таборів дивізії, Роман Крохмалюк, уповноважений ВУ на Львівську округу, пов'язував це передусім з тим, що «в деяких околицях ліс аж кишів від молодих хлопців», які переховувалися хто від дивізії, хто від

Баудінсту [14, 40]. Це змусило його зустрітися з Романом Шухевичем, який пообіцяв повернути назад тих, що зголосилися до дивізії, але наразі перебувають у підпіллі. Шухевич також зазначив, що його мета – створити елітарні відділи українського підпілля, і його турбує те, що «в лісі» зараз багато «невідповідного людського матеріалу». Як наслідок, на думку Крохмалюка, далі справа з набором добровольців в окрузі пішла краще, ба більше – план був перевиконаний [14, 41].

Поширення ідей противників створення дивізії викликало відповідні настрої в суспільстві, відтак проблема вибору та подальших дій часто ставала предметом дискусії. Проілюструємо цю ситуацію таким уривком: «Чому Ви, хлопці, зголосилися, а тепер маєте сумніви?» – «Не знати, кого слухати. З українського Комітету приїдять і кажуть нам іти в Дивізію, щоб мати своє військо... Але приходять молоді з організацій і кажуть не йти, бо німці нас мають за гарматне м'ясо. Це ті самі молоді, які... дуже співпрацювали з німцями, казали, що будемо мати Україну...». – «Зголошення до Дивізії добровільні, і ніхто вас не силував». – «Силував, не силував, але як не до Дивізії, то заберуть до Німеччини на роботу або до Бавдінсту» [34].

Таким чином, пропаганда проти формування дивізії велася серйозна. Кожна із сторін, маючи свою аудиторію та завдання, послуговувалася різною риторикою. Аналіз офіційних документів УЦК та їхніх прихильників з одного боку та українського руху Опору – з другого, свідчить про несприйняття та нерозуміння методів діяльності один одного. Ставлення до створення дивізії ще більше виопуклило та загостило антагонізм між різними українськими політичними течіями, піднявши рівень, адже тепер уже йшлося про протистояння ідей двох військових одиниць – УПА як виразника боротьби за Українську державу та деюре «української» дивізії в рамках німецької військової машини. Попри те, що формально ОУН засудила б ідею служби українців у німецьких збройних частинах, на місцях багато юнаків, перебуваючи в юнацькій сітці ОУН чи інших споріднених організаціях, отримали наказ від своїх безпосередніх провідників вступати до дивізії як на початкових етапах набору в 1943 р., так і пізніше. Польський чинник залишався активним спостерігачем українського внутрішнього протистояння, аж ніяк не поділяючи політичної перспективи, яку вкладали в дивізію її творці.

Джерела та література:

1. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія / Андрій Боляновський. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 2000. – С. 97.
2. Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВОУ). – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 30.
3. ЦДАВОУ. – Ф.3971. – Оп. 1. – Спр. 23.
4. Архів Центру досліджень визвольного руху (АЦДВР). – Ф.9. – Т. 20. – Збірка «До діяльності українських комітетів», опрацьована у грудні 1944 р. – 19 с. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/9319/>.
5. Колісник Р. Військова управа та українська дивізія «Галичина»: діяльність Військової

- Управи та німецька політика відносно українських національних збройних сил в роках 1943 – 1945. – Торонто, 1990. – 168 с.
6. Melnyk M.J. *To Battle. The Formation and History of the 14th Galician Waffen – SS Division* / M.J. Melnyk. – Helion&Company Limited, 2002.
  7. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. П-319. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 57 – 58.
  8. *Biuletyn informacyjny Ziemi Czerwieńskiej*. – Nr. 14 (43). – 9 lipca 1943. – S. 1.
  9. *Biuletyn informacyjny Ziemi Czerwieńskiej*. – Nr. 11 (40). – 23 maja 1943. – S. 8.
  10. *Przegląd polityczny i wojskowy*. – Lwów. – 26 maja 1943. – S. 1.
  11. *Walka*. – Nr. 21. – 2 czerwca 1943. – S. 7.
  12. *Słowo Polskie*. – Nr. 21. – 23 maja 1943. – S. 7 – 8.
  13. *Słowo Polskie*. – Nr. 2. – 28 czerwca 1943. – S. 4.
  14. Крохмалюк Р. *Заграва на Сході. Спогади й документи з праці у Військовій Управі «Галичина» в 1943 – 1945 роках* / Роман Крохмалюк. – Торонто – Нью-Йорк: Накладом Братства кол. вояків 1-ї Української Дивізії УНА, 1978. – 352 с.
  15. ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 42.
  16. ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 49.
  17. Протокол допиту заарештованого митрополита Йосифа Сліпого. 8 – 9 травня 1945 року / Ліквідація УГКЦ (1939 – 1946). Документи радянських органів державної безпеки. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. – Т. 1. – С. 644.
  18. *Звіт із пропагандивної поїздки до громади Туринка, повіт Жовква, 16.12.1943.* / Крохмалюк Р. Вказ. праця. – С. 201.
  19. ДАТО. – Ф. П-319. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 60.
  20. *Ідеться про життя народу / До перемоги. Тижневик Військової Управи Галичина для добровольців Стрільцької дивізії Галичина та їхніх родин.* – Ч. 2. – Львів, 16 березня 1944 р. – С. 1 – 2.
  21. Інтерв'ю з Богданом С. від 28 грудня 2005 р. (Україна). Усі використані інтерв'ю зберігаються в приватному архіві авторки.
  22. Інтерв'ю з Іваном Ф. від 26 листопада 2010 р. (Канада).
  23. Підгайний Б. *Два шляхи – одна мета* // Броди. Збірник статей і нарисів. Ред. О. Лисяк – Мюнхен, 1951. – С. 48.
  24. Шанковський Л. *УПА і дивізія / Українська дивізія «Галичина». Історико-публіцистичний збірник. Упор. М. Слабошпицький, В. Стеценко.* – Київ – Торонто, 1994. – С. 55 – 57.
  25. *Довкруги СС Стрільцької Дивізії Галичина* // *Бюлетень*. – 1943. – Ч. 11. – С. 5.
  26. Зорич С. *Новий окупантський маневр (довкруги утворення СС Дивізії «Галичина»)* // *Юнак*. – 1943. – Ч. 13. – С. 8.
  27. *Інформатор*. – 1 липня 1943. – Ч. 13 (16). – С. 2.
  28. ЦДАВОУ. – Ф. 3971. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 150.
  29. Шумський Р. *ОУН – Дивізія – УПА – каторга* // *Вісті комбатанта*. – 2006. – Ч. 1. – С. 67 – 68.
  30. Пелешук В. *Спогад про дивізію* // *Вісті комбатанта*. – 1994. – Ч. 4. – С. 92.
  31. АЦДВР. – Ф. 9. – Т. 12. – Протокол допиту ч.1. Байняка Романа, члена ОУН, від 12 жовтня 1948 р. – С. 1 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/8953/>.
  32. Інтерв'ю з Павлом Л. від 26 жовтня 2007 р. (Україна).
  33. Інтерв'ю з Денисом П. від 7 березня 2006 р. (Україна).
  34. Яшан В. *Стрільцька дивізія «Галичина». Станіславівська округа в роках 1943 – 1944* // *Вісті комбатанта*. – 1968. – № 5 – 6. – С. 52.
  35. Лисяк О. *За стрільцький звичай. Роман із часів Другої світової війни* / О. Лисяк. – Львів: «Червона калина», 1993. – 246 с.

36. Новосад П. З Україною в серці. Спогади / П.З. Новосад. – Львів: Каменяр, 1995. – 223 с.
37. Дмитрук К. Безбатченки / Клим Дмитрук. – Львів: Каменяр, 1974. – 238 с.
38. Prus E. SS – Galizien. Patrioci czy zbrodniarze? / E. Prus. – Wrocław: Nortom, 2001.

© Оксана ХОМЯК

«ПУШЕЧНОЕ МЯСО»: К ВОПРОСУ О ВЛИЯНИИ ПРОПАГАНДЫ ПРОТИВ СОЗДАНИЯ 14-й ДИВИЗИИ ВАФФЕН СС «ГАЛИЧИНА»

Исследуются особенности пропаганды против создания 14-й дивизии Ваффен СС «Галичина», пути ее распространения и влияние на кампанию набора добровольцев в 1943 г. Установлено, что лозунги и призывы «не идти в дивизию» из уст польского, украинского и большевистского подполья, а иногда и немецких служащих рядом с другими факторами обострили еще больше проблему дальнейших действий для молодежи в условиях оккупации. Создание дивизии еще больше увеличило неприятие методов деятельности друг друга среди различных украинских политических течений (УЦК и ОУН).

Ключевые слова: пропаганда, дивизия «Галичина», 14-я дивизия Ваффен СС «Галичина», Украинский центральный комитет, ОУН (б).

© Oksana KHOMIAK

“CANNON FODDER”: ON THE INFLUENCE OF PROPAGANDA AGAINST JOINING THE 14TH WAFFEN SS DIVISION “GALICIA”

Paper examines impact of propaganda against the enlistment of volunteers to the 14th Waffen SS Division “Galicia” in 1943. It was conducted by Polish, Ukrainian and Bolshevik underground and occasionally German officials. Altogether with the challenges of everyday life under occupation it created a good state of hesitation among the Ukrainian youth. Attempts of the Ukrainian Central Committee and the Military Board to reduce the propaganda were not very successful. Polish factor remained active participant of the internal confrontation between Ukrainians. Although OUN (b) appealed to the struggle in the ranks of the Ukrainian Insurgent Army and formally condemned the idea of military service within the German armed units, it was a normal practice even for the members of the youth of OUN to join the Division because of their own decision or by the order of the local leader.

Keywords: propaganda, Division “Galicia”, 14th Waffen SS Division “Galicia”, Ukrainian Central Committee, OUN (b).

РЕАЛІЇ ПОВОЄННОЇ ДОБИ

УДК [355:364-6+341.34-052](477)

© *Марина ДУБИК*

«ВІДМОВНИКИ» – ЖЕРТВИ НАЦИСТСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ ПОЗА ПРОЦЕСОМ КОМПЕНСАЦІЙНИХ ВИПЛАТ

Розглядаються звернення щодо компенсаційних грошових виплат громадян – жертв нацистського переслідування, які з різних причин не були визнані такими державою та відповідними установами. Створено колективний портрет «відмовників». Аналізуються мотивації звернень громадян в УНФ, характеризуються різні групи «відмовників», висвітлюються проблемні випадки, розв'язання яких залежало від позиції Експертної комісії УНФ, дається оцінка ставленню громадян до сум та процесу виплат.

Ключові слова: *Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення», «відмовники», жертви нацистських переслідувань (остарбайтери, військовополонені, фольксдойче), Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».*

До особливої групи забутих учасників війни можна зарахувати тих жертв нацистських переслідувань, які через різні причини не були визнані такими державою та відповідними установами. Здебільшого набуття статусу проходило через процедуру нарахування компенсаційних виплат жертвам нацизму, тому ті, хто його не отримав, на персональному рівні виявилися виключеними з числа цих жертв.

Пропонований матеріал був підготовлений у рамках Бохумського проекту з аналізу діяльності Німецького федерального фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» (далі – EVZ), джерельною базою для якого стало листування українських громадян (претендентів на компенсаційні виплати) з Українським національним фондом «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України (далі – УНФ) 1997 – 2003 рр., передане на зберігання до Інституту історії України Національної академії наук України. Нині ці документи розміщуються у приміщенні Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» [1].

Як правило, ця кореспонденція підлягала утилізації після 5 років зберігання. У такий спосіб були повністю знищені документи 1993 – 1996 рр. (відомо, що ні в Російській, ні в Білоруській партнерських організаціях таке листування теж не збереглося). У 2004 р. Інститут історії України за ініціативою співробітників відділу історії України періоду Другої світової війни запропонував взяти під власну відповідальність зберігання такої документації з метою її історичного дослідження, оскільки вона містить безцінну історичну інформацію про життя як у роки війни, так і в повоєнний час різних верств українського населення, причому не лише колишніх оstarбайтерів, як це можна було б припустити. Нині співробітники відділу проводять обробку документації, на черзі тематичні публікації витягів із листів громадян: життя під окупацією, долі дітей під час війни, концтабори, примусова праця в Райху, життя після звільнення і т. д. На 2013 р. був запланований перший випуск документальної серії «Війна, закарбована в долях: історичні свідчення в листах жертв нацистських переслідувань до УНФ «Взаєморозуміння і примирення», умістилися б найзмістовніші листи.

Основна мета цієї розвідки – на підставі зазначеного листування і з урахуванням досвіду двох років роботи автора в УНФ із найбільш складними випадками з визначення категорії заявників та пошуку підтверджуючих документів, відтворити колективний портрет тих, хто через різні причини залишився за рамками процесу виплат. Для цього було проаналізовано мотивацію звернень громадян в УНФ, охарактеризовано різні групи «відмовників», розглянуто проблемні випадки, розв'язання яких залежало від позиції Експертної комісії УНФ, дана оцінка ставленню громадян до сум та процесу виплат. Автор не ставив перед собою мету звинуватити в неправильності прийнятих рішень, а тільки спробував представити на типових прикладах складність застосування розроблених для виплат критеріїв до неоднозначних долей конкретних людей; розбіжність в очікуванні жертв нацистських переслідувань із реальним станом проведення компенсаційних виплат.

Характеристика документального комплексу. Колекція УНФ налічує загалом 1 202 прошиті справи без наскрізної нумерації та 8 тек із розрізненими документами (кожна справа містить 60 – 100 листів громадян, загальна кількість звернень становить 75 – 100 тис.). Переважну кількість справ сформовано за номером вихідної відповіді УНФ (яка, як правило, додається в копії), із них 97 справ датуються 1997 р., 116 – 1998 р., 109 – 1999 р., 135 – 2000 р., 154 – 2001 р., 371 – 2002 р. і 220 справ – 2003 р. Здебільшого до листа додається копія відповіді фонду, що полегшує проведення аналізу причин відмови та його мотивації.

Листи, за невеликим винятком, написані від руки, що часто ускладнює їхнє прочитання. Значна частина написана безграмотно, в окремих випадках можна говорити про унікальний стиль автора, оскільки не можна визначити мову звернення. Трапляються листи, написані у віршованій формі. Так, одна заявниця написала дев'ять сторінок римованого тексту про своє життя в таборі. У цілому,

незалежно від змісту, листи є своєрідним портретом покоління з важкою долею і своєрідним світоглядом. Ці люди несуть на собі відбиток перенесених страждань.

Більшість звернень мають формальний характер: автори повідомляли анкетні дані, запитували про процедуру та терміни виплат, висловлювали скарги на затягування виплат або несправедливе рішення. Листи «відмовників», переважно тих осіб, хто не мав підтвердних документів, як правило, більш розгорнуті. Особливу цінність становлять листи громадян, що мають гарну пам'ять і дар оповідача. Збережені в пам'яті авторів листів подробиці збагачують наші уявлення про війну. Вони містять відомості про повсякденне життя в період війни, концентроване щоденне випробування людини в усіх його проявах, прискорений процес змін його життя та зміни його самого з часом і на кожному часовому відтинку. Дистанція в 60 років наклала відбиток на осмислення самим автором давно минулих подій, стимулювала його до рефлексій із приводу пережитого. Часто самотні хворі літні люди, які потребували допомоги, оцінювали події і самих себе в тих обставинах так, як це диктував їм власний досвід, а не як нав'язувала офіційна історія. Тривалий час вони були змушені приховувати багато обставин свого нелегкого життя, та й нині не всі із них знайшли співрозмовника, щоб посвятити його в усі негаразди своєї долі. Тому листи до УНФ для деякого з них стали своєрідною сповіддю. Більше того, багато з авторів розглянутої кореспонденції вже померли, опис пережитого часто є єдиним свідченням перипетій конкретної долі.

Оскільки робота з обробки документації ще не завершена, можна говорити тільки про вибірковий аналіз кореспонденції. Зміст листів «відмовників» у справах загального формування є вкрай нерівномірним (крім документації Апеляційної комісії).

Усі листи розглянутої колекції можна умовно розділити на три групи: перша – листи щодо виплати разової допомоги за рахунок виділених ФРН коштів (перша виплата), яка була здійснена переважно в 1994 – 1998 рр. (у матеріалах 2002 р. трапляються листи з приводу першої виплати)¹; друга – листи 1999 – 2000 рр. із питаннями щодо порядку та строків виплат компенсації за рахунок коштів фонду EVZ (друга виплата), причому до прийняття Закону ФРН відповіді УНФ на листи громадян відображали стан перемовин на той момент і могли провокувати нові невиправдані очікування; третя – щодо практики здійснення другої виплати, починаючи з 2001 р.

У ході проведення першої виплати не було жорстких вимог до представлених документів – достатньо було надати архівну довідку про перебування на примусових роботах у Німеччині (різниця між виплатами за роботу в промисловості (600 ДМ) і сільському господарстві (560 ДМ) була незначною), однак зарахування громадян до іншої групи викликало в них обурення. Ганна С.

¹ Україна отримала в 1993 р. 400 млн ДМ від загальної суми в 1 млрд ДМ (Росія – 400 млн, Білорусь 200 млн ДМ), причому ця сума від початку не була достатньою (порівняно з кількістю претендентів у Росії та Білорусі). На одного претендента припадала сума 615 ДМ при 650 тис. претендентів (загалом виплати отримали 680 тис. жертв нацизму та їхніх нащадків). У Росії сума становила 1 000 ДМ (претендувало 450 осіб), у Білорусі – 812 ДМ (претендувало 130 осіб).

писала, що отримала 560 ДМ, «суму, яку отримували ті громадяни, які працювали в селі в бауера. Звичайно, що це була велика допомога мені для покупки ліків та перебування в лікарнях, але я заперечую і вважаю це несправедливим, тому що я, хоч і працювала в селі, але не в бауера, а на фабриці... Таким чином, прирівнювати мене до тих, хто працював на бауера, несправедливо...»².

На відміну від першої виплати, обов'язковою вимогою фонду EVZ було чітке зазначення в підтвердному документі місця роботи.

Через неналежну збереженість документів військового часу далеко не кожен громадянин зміг підтвердити конкретне місце роботи на підприємствах у промисловості, і такі претенденти отримували компенсацію за категорією «роботи в сільському господарстві», що призводило до зменшення суми виплат. Для порівняння: у ході першої виплати пониження категорії було істотним зниженням суми виплат тільки для тих, хто не зміг підтвердити своє перебування в концентраційному таборі.

Після відомого скандалу з «Градобанком», через який здійснювалася перша виплата, у кореспонденції постійно відчувається страх людей бути ошуканим і не отримати обіцяне. Деякі заявники писали мало не щомісяця по всіх інстанціях – Президенту, Генеральному прокурору і т. д. з вимогою пояснити, чому досі їм не виплачені компенсації.

Як правило, у ході першої виплати не приймалися заяви без підтвердних документів, а також від військовополонених і спадкоємців померлих до 1993 р. жертв, тобто відмову такі громадяни отримували на етапі подачі заяв. При здійсненні виплати від EVZ заяви могли подаватися без підтвердних документів, які можна було надати пізніше, хоча до визначення процедури навіть у відповідях УНФ 2000 р. вказувалося, що без документального підтвердження роботи на конкретному підприємстві або місця перебування заяви прийматися не будуть.

Мотивація звернень до УНФ. До Українського фонду громадяни зверталися, здебільшого, з приводу отримання компенсаційних виплат. Нужденне життя і можливість отримати хоч якусь копійку були при цьому визначальними мотивами. Одні заявники сприймали надані фінансові виплати як зароблені гроші, інші скаржилися на мізерність сум, неадекватних перенесеним стражданням. Деякі заявники зверталися в УНФ для отримання статусу учасника війни, який надавав певні пільги для громадян. Так, Наталія П. писала про те, що з 1992 р. вона отримувала пільги як ув'язнена трудового табору, а з 1996 р. її зрівняли в статусі з усіма, хто народився до війни і пережив воєнний час, і майже всі пільги були зняті з учасників війни. До УНФ вона зверталася за підтвердженням її особливого статусу [2]. Марія Т. вимагала компенсацію за смерть батька в концтаборі: «Не для розваг це, а для того, щоб поїхати в Маутхаузен... і побачити, де загинув мій батько» [3].

Велику проблему склало неправильне тлумачення авторами листів термінології, що вживається в процесі реалізації виплат. Особливо слід вирізнити

² Колекція листів громадян до УНФ зберігається в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Київ (далі – Колекція УНФ). Справа 36 – 1999.

терміни «концтабір» (для багатьох заявників місце, де вони утримувалися за колючим дротом, було концтабором), «жертва нацистських переслідувань», «компенсація».

Основною причиною необґрунтованих претензій громадян щодо грошових виплат німецькою стороною було неправильне розуміння самого характеру виплат, які сприймалися переважно більшістю громадян як очікуване адекватне відшкодування збитків за використання примусової праці. Саме слово «компенсація», вживане в неофіційних документах з приводу виплат (у Законі ФРН йдеться про разові фінансові виплати, а не про компенсацію за працю), сформувало думку про те, що німці повертають зароблені оstarбайтерами гроші. Це спровокувало хвилю листів, автори яких намагалися розрахувати суму адекватної компенсації, яка змогла б їх задовольнити, за примусову працю та завдані збитки, це також викликало претензії спадкоємців померлих у післявоєнний час жертв з вимогою повернути зароблені батьками гроші. Відповідні листи містяться як у листуванні 1990-х рр., так і в 2001 – 2003 рр.

Родичі померлої Марії М. так обґрунтували своє право на виплати: «Компенсація – це грошове відшкодування за виконані роботи. Якщо роботи виконані, то за них потрібно сплатити в будь-який час (і на це немає терміну давності), живим або спадкоємцям. Компенсація – це не хабарі і не пенсії, які виплачують тільки живим. Хто пише, що не має права на отримання компенсації за підневільну працю – той у правовій, демократичній, незалежній державі тільки за такі слова є злочинцем» [4].

Першу виплату 1994 – 1999 рр. проводили відповідно до «Положення про порядок та критерії призначення компенсаційних виплат громадянам України, які постраждали від націонал-соціалістських переслідувань у роки Другої світової війни», яке було затверджено Кабінетом Міністрів України в червні 1994 р. Назва цього документа поклала початок непорозумінням і нерозумінням із боку громадян, дійсно постраждалих у роки війни. Великі групи тих, хто піддався нацистським переслідуванням, проте не мав права на отримання виплат, зверталися як до УНФ, так і до інших інстанцій із проханням, а часто і з вимогою, роз'яснити, чому їх обійшли у вирішенні цього питання. Серед таких груп можна виділити військовополонених, громадян, переслідуваних на окупованій території в межах Радянського Союзу, фольксдойче, яких не вважали постраждалими, хоча їхні долі переважно стали трагічними не тільки в період окупації, а й у післявоєнні роки.

В ухваленому в 2000 р. Законі України «Про жертви нацистських переслідувань» не були згадані також військовополонені та інші жертви нацизму.

Значну роль у нерозумінні прав на компенсаційні виплати зіграли, як виявляється з листів, формальні відповіді Посольства Німеччини та інших німецьких інстанцій із зазначенням, що до УНФ передані гроші для виплати компенсації всім оstarбайтерам, що сприймалося спадкоємцями померлих до 1993 р. жертв нацистських переслідувань як гарантія виплат. Так, Галина Х.

писала: «Де ж решта грошей, зароблених моїм чоловіком і тими, хто працював у Німеччині, але не дожив до 1993 року? Адже вони, як відповів мені аташе Посольства ФРН, в Україну надійшли» [5].

Характеристика груп «відмовників». Можна розділити листи «відмовників» на дві основні групи: тих, хто юридично не мав права на компенсаційну виплату, і тих, хто мав таке право, проте не мав підтвердних документів, потрібних для отримання.

Фонд EVZ здійснював виплати відповідно до Закону Бундестагу ФРН про його створення. При цьому головним чинником було визнання факту рабської або примусової праці претендента, а не нацистських переслідувань. Через те, що кошти фонду формувалися за рахунок підприємств, які використовували працю ув'язнених і примусових робітників, спочатку виокремили лише дві групи претендентів: в'язні концтаборів і гетто, працівники промисловості і державного сектору. Таким чином, з-поміж претендентів були вилучені ті, хто працював у сільському та комунальному господарствах, діти, вивезені зі своїми батьками або народжені в неволі. Тільки за підтримки громадських організацій жертв нацизму та завдяки тому, що Український фонд зміг створити підкатегорії жертв на свій розсуд, ці групи були включені в число претендентів. УНФ прагнув включити до списку претендентів ті групи постраждалих, які вже отримали першу виплату. Можливо, тому українські громадяни не увійшли до числа одержувачів компенсації за завданий матеріальний збиток, хоча, наприклад, у Польщі таку виплату отримало більше 7,3 тис. громадян, у Чехії – понад 4,4 тис. [6]. Слід зауважити, що українські громадяни зверталися до УНФ з цього питання, проте претензії, як правило через злиденне життя в передвоєнні роки, були мізерними. Наприклад, Ніна К. у листі до фонду EVZ про відшкодування матеріальних збитків нарікала: «Усе моє майно, а це пальто зимове і осіннє, хутряна шапка, три костюми, дві пари чобіт, придане нареченої, яке приготували батьки, швейна машинка «Зінгер» – усе це залишилося на місці евакуації, пропало безслідно. І досі я ніякої компенсації за нього не отримала» [7].

Не мали права на компенсаційні виплати (згідно зі стандартною відповіддю-відмовою УНФ 2002 р.) такі категорії громадян:

- військовополонені (за винятком військовополонених, що утримувалися в концтаборах, включених до Міжнародного офіційного переліку концтаборів);
- особи, «які вчинили злочини проти Батьківщини і людства»;
- фольксдойче та члени їхніх сімей як такі, що не переслідувалися націонал-соціалістським режимом;
- особи, евакуйовані або переселені органами окупаційної влади з постійного місця проживання в інші райони, а також затримані під час облав, відправки громадян на примусові роботи тощо, «оскільки вони не були в'язнями і не належать до категорії цивільного населення, яке особливо постраждало від націонал-соціалістських переслідувань» (хоча в Польщі, наприклад, проводилися виплати тим, хто притягувався до робіт на польській території);

- спадкоємці померлих до 16 лютого 1999 р. жертв нацистських переслідувань.

Згідно з процедурою розгляду документів, відмова могла бути отримана заявником як на стадії прийому заяв (у першу чергу це стосується спадкоємців померлих до певних дат і тих, хто переслідувався на окупованій території), так і від Експертної комісії УНФ, яка розглядала заяви разом із пакетом документів. Після відмови Експертної комісії заявник мав право впродовж трьох місяців опротестувати її рішення, подавши скаргу до Апеляційної комісії УНФ, рішення якої було остаточним. За інформацією УНФ, тільки Апеляційною комісією було відмовлено майже 15,5 тис. заявникам (з виплати фонду EVZ), причому майже 2 тис. із них – за порушення строків подачі заяв³. Загальну кількість «відмовників» важко визначити, оскільки багато претендентів отримували відмову в ході звернень до Українського фонду ще до подачі заяв і могли вже більше не звертатися з цього питання. За офіційними даними УНФ, Експертна комісія розглянула 605 000 заяв на виплати від EVZ, кількість жертв нацизму, хто отримав компенсацію (включно зі спадкоємцями, які вказувалися в цій цифрі незалежно від їхньої кількості по числу жертв), становила близько 470 тис. громадян. Таким чином, різницю (135 тис.) становлять як спадкоємці, кількість яких перевищувала кількість померлих жертв, так і «відмовники» Експертної комісії.

Грошові виплати принципово не призначалися колишнім військовополоненим. Однак до Фонду регулярно надходили листи від цієї категорії громадян, у яких вони скаржилися на несправедливість такого рішення й описували свою важку долю. Так, Андрій А. порівнював працю в сільському господарстві своїх односельців, які отримали компенсацію, і каторжну працю в шахтах і кам'яних кар'єрах, куди посилали військовополонених, і вважав, що останні мають набагато більше підстав претендувати на виплати [8]. Через сприйняття компенсації як плати за страждання відмови УНФ викликали протест колишніх військовополонених, оскільки самі вони вважали себе постраждалими. Кількість відмов таким громадянам становила, за інформацією УНФ, близько 2,7 тис.⁴

Особливу групу серед таких осіб склали колишні військовополонені, які не змогли надати документального підтвердження свого перебування в концентраційному таборі і тому не отримали жодної компенсації. З іншого боку, оскільки розуміння поняття «концтабір» у багатьох громадян було хибним, багато військовополонених вважали табори для військовополонених концтаборами й на підставі цього висували свої претензії на компенсацію. Так, Георгій Г. писав про своє перебування в концтаборах Німеччини, хоча, згідно з архівною довідкою, утримувався в шталагах [9].

Особи, які отримували відмову як такі, що «вчинили злочини проти Батьківщини і людства», зрідка писали до Українського фонду. За інформацією УНФ, Апеляційна комісія відмовила 80 громадянам на підставі їхньої колаборації

³ Автор отримала від УНФ статистику відмов Апеляційної комісії, яка стосується періоду до закінчення виплат EVZ. Тут і далі наводяться дані з цієї статистики.

⁴ Врешті-решт, близько 2 000 колишніх військовополонених в Україні отримали невелику фінансову допомогу (близько 300 євро) у ході гуманітарної акції, яку з 2004 р. проводив союз «КОНТАКТИ».

з окупаційною владою або службою у Вермахті. У нашому арсеналі є кілька листів від громадян, яким було відмовлено саме з такої причини, проте складно однозначно оцінювати їх як таких, що добровільно співпрацювали з ворогом. 16-річного Івана Д. вилучили з числа призначеної для відправки на роботи до Німеччини молоді й зарахували іздовим у армію, проте присяги він не складав і у військових діях участі не брав. Після захворювання на тиф і подальшого його одужання відправили на сільськогосподарські роботи. По поверненні відправили на спецпоселення на 6 років, реабілітували в 1991 р. [10]. Михайло Л. із Закарпаття служив в угорській армії, дійшов до Києва, де усіх русинів відокремили й направили в штрафний табір, потім змусили працювати на заготівлі лісу, рити окопи. А далі «штрафники» пересувалися разом з армією і дійшли до Карпат, там усі розбіглися по домівках [11].

До цієї групи умовно можна зарахувати громадян, які «добровільно виїхали» до Німеччини й були виключені з числа претендентів під час проведення першої виплати. Така позиція УНФ аргументувалася в 1990-ті рр. тим, що той, хто виїхав добровільно, прирівнювався до колаборантів, і тому такі громадяни були виведені з числа «особливо постраждалих жертв нацизму».

Так, Валентині Б. відмовили у виплаті, оскільки вона виїхала добровільно до Німеччини і перебувала в таборі для іноземних робітників. Там вона познайомилася з німцем-перукарем, донька якого загинула при бомбардуванні (була дуже на неї схожа). Зав'язалися тісні стосунки з цією сім'єю, після війни вона залишилася в них. Була заарештована «СМЕРШем» нібито через відвідування курсів англійської мови й засуджена на 10 років заслання на Урал. Працювала на лісоповалі, потім її відправили до Астрахані, у тюрмах провела загалом 8 років [12].

Утім, навіть добровільний виїзд у багатьох випадках був викликаний не свідомою співпрацею з окупантами, а банальним бажанням прохарчуватися, тим більше, що іноді неповнолітніх до Німеччини направляли дорослі. Так, Марія Т. потрапила із сестрою до Німеччини тому, що їх записала на виїзд мачуха, яка воліла позбутися дітей [13].

У Оксани З. не було підтвердження примусового вивезення до Німеччини, що стало підставою для відмови у виплатах. У Любові М. в архівній довідці було вказано, що вона виїхала добровільно, проте перебувала на примусових роботах (!). Через смерть свідків авторка листа не могла підтвердити примусовість вивезення в судовому порядку [14; 15]. Ганна М. писала: «Заступник директора архівного відділу А. (яка підписала архівну довідку – Авт.) мене звинуватила, що я добровільно поїхала до Німеччини, адже її не колов той дріт, яким були пов'язані мої руки» [16].

Хоча німецька сторона в ході другої виплати не вимагала підтвердження насильницького характеру вивезення, однак Апеляційна комісія відмовила у виплатах із формулюваннями «відсутність факту депортації (евакуйований)» або «відсутність підтверджувальних документів про насильницьке вивезення

на примусові роботи» майже 100 громадянам, що свідчить про упереджене ставлення до членів комісії тих, хто виїхав добровільно.

Громадяни німецької національності були зараховані УНФ до фольксдойче, які мали пільги на окупованій території і, як правило, евакуювалися з відходом німецьких військ. На підставі цього вони були виключені з числа особливо постраждалих жертв. Загальна кількість відмов за цією ознакою становила, згідно з інформацією УНФ, близько 1,5 тис. Проте в кожному правилі є свої винятки. По-перше, не всі громадяни німецької національності на окупованій території мали статус фольксдойче, по-друге, у будь-якому випадку українських етнічних німців слід вважати жертвами війни. Звертаючись в УНФ, такі заявники аргументували свої претензії тим, що вони працювали в Німеччині в таких же умовах, як і остарбайтери, і тому також мають право на компенсацію.

Найважчі страждання для цієї групи громадян починалися найчастіше після примусового повернення на Батьківщину, коли були репресовані представники цілих національних меншин, у тому числі німецької. Так, Карл Г. був засуджений на п'ять років робіт у виправно-трудоному таборі за те, що зареєстрував себе в гебітскомісаріаті як фольксдойче, був реабілітований лише в 1979 р. [17]. Особливо трагічною була доля дітей, які не є відповідальними за вчинки своїх батьків. Вони постраждали тільки через свою німецьку національність. Наприклад, батько Гільди Ф. був мобілізований у 1941 р. до трудової армії на Урал, а в 1943 р. був засуджений на 10 років. Після відбуття строку покарання перебував на спецпоселенні, тільки в 1991 р. він був реабілітований. Сім'я перебувала на окупованій території і була вивезена в жовтні 1943 р. до Німеччини. Авторка листа писала про своє перебування там, постійну відсутність матері та бабусі, які працювали на польових роботах, сидіння під замком, нестерпні образи і називання «російською свинею». Після депортації в Радянський Союз уся сім'я була відправлена до Сибіру, де проживали під наглядом до 1956 р., а потім до 1960 р. не могли повернутися на батьківщину до Дніпропетровська й оселилися в Молдавії. «Я пізнала всі злидні тільки тому, що народилася німкенею в колишньому Союзі РСР і була чужою для Союзу РСР «фашисткою», чужою «російською свинею» для Німеччини» [18].

Не підлягали компенсаційним виплатам переміщені по території колишнього СРСР, хоча такі громадяни, як правило, утримувалися в таборах і використовувалися на примусових роботах. Велику групу претендентів-«відмовників» цієї групи складають ті, хто був вивезений до Прибалтики. За інформацією УНФ, тільки Апеляційною комісією було відмовлено майже 280 громадянам як переміщеним особам, причому слід враховувати, що більшість відмов громадяни отримували на стадії подачі заяв на виплати або звернення до фонду за роз'ясненнями.

Рідкісний випадок описала Марія К., яка була вивезена в 1942 р. з Житомирської області в німецьку колонію Цюрихталь в Херсонській області, потім у Тамарине в Миколаївській області, де утримувалася в таборах і

використовувалася на примусових роботах упродовж двох років до визволення цієї території [19].

Особливо гостро реагували на ситуацію з виплатою ті, чиї родичі, які проживають в інших країнах, отримували компенсацію за утримання в тих же таборах. Так, Анатолій М. потрапив разом із родичами як член партизанської сім'ї наприкінці 1942 р. до табору в Брянській області, потім у травні 1943 р. був вивезений із ними в табір у Шауляї (Литва). Його рідний брат, який проживає в Росії, отримав компенсацію за утримання в цьому таборі, а автору листа було відмовлено [20].

Перебування на окупованій території було анітрохи не меншим випробуванням, а можливо, і набагато більшим, ніж примусові роботи в Німеччині, однак, у будь-якому разі, ще більш проблематичним для отримання документального підтвердження про перенесені страждання. Юлія С. і її родина, після того як окупанти спалили партизанське село, ховалися в лісах, а потім їх схопили й пішки відправили в табори в Брянській області, у яких перебували з травня до жовтня 1943 р.: «Які я муки-жахи-страх-сльози перенесла в юні роки – не дай Бог цього бачити нашим дітям-онукам...» [21].

Олександра Д., дочка партизанів, перебувала разом із родиною в Брянських лісах. Батько загинув, а сім'я потрапила в полон і була відправлена до табору колишньої в'язниці в м. Дубно Рівненської області, де перебувала з червня 1943 р. до квітня 1944 р. Авторка листа претендувала на компенсацію за перебування в концентраційному таборі [22].

Миколу Я. схопили німці в 1943 р. і відправили на примусові роботи в Кіровоградську область на будівництво залізниці, там утримувався із травня 1943 р. до березня 1944 р. разом з іншими в'язнями (близько 700 осіб 1925 р. н.) у таборі, який він вважав концентраційним [23].

До переміщених по території в межах однієї держави були зараховані українці, які під час війни були громадянами Польщі або Угорщини, часто вони залучалися до примусових робіт ще до 1941 р. Микола Б. з польської армії потрапив у полон, перебував у таборі один рік, а з 1940 р. до 1942 р. працював на примусових роботах у сільському господарстві, потім повернувся додому [24]. Івана Р. із Закарпаття вивезли на примусові роботи на будівництво аеродрому біля Ужгорода, де перебував у таборі з травня до жовтня 1944 р., піддавався знущанням із боку німців, і угорців, у жовтні в'язнів табору розпустили по домівках [25].

Першу виплату не отримали ті, хто перебував у тюрмах на окупованій території. Пізніше, із прийняттям у 2000 р. Закону України «Про жертви нацистських переслідувань», колишні в'язні тюрем були зараховані до категорії «інших місць примусового утримання». Проте, за інформацією УНФ, Апеляційна комісія вже в ході проведення виплат від EVZ відмовила більш ніж 5 сотням громадян, які не змогли підтвердити факт використання примусової праці в умовах ув'язнення.

Лідію С. у 1943 р. заарештувало гестапо в Дніпропетровську, причому вона змогла навіть надати копію ордера про арешт, що рідко трапляється, а також документ про перебування після тюрми ще в окупаційний період у лікарні. Однак їй було відмовлено як особі, яка «не належить до категорії громадян із числа цивільного населення, що постраждало від націонал-соціалістичних переслідувань у роки Другої світової війни», оскільки вона перебувала на території Радянського Союзу [26].

Лідію П. заарештували разом із матір'ю і сестрою через батька, якого пізніше втратили нацисти. Перебувала в гестапо близько двох місяців, через побої осліпла на одне око: «І після неймовірних страждань і втрати батька нам пишуть, що ми не постраждали від переслідувань. А що було страшніше, як потрапити в гестапо...» [27].

На наш погляд, саме в цій групі «відмовників» найбільш різняться уявлення про жертви нацистських переслідувань у загальноприйнятому розумінні і в жорстких рамках виплат.

Найчисельнішою групою «відмовників», на підставі аналізу листування, стала група спадкоємців, померлих до 16 червня 1993 р. (дата заснування УНФ) для першої виплати, і до 16 лютого 1999 р. (дата початку переговорів із німецькою стороною щодо виплат жертвам нацизму) для другої. Їхню кількість важко визначити, оскільки відмови в таких випадках давалися як у ході прийому заяв на виплати, так і письмово в ході обробки кореспонденції.

Деякі спадкоємці, отримавши відмову під час першої виплати, не втратили надію отримати її у другу, оскільки вважали таке рішення несправедливим, і знову зверталися з цього приводу до УНФ.

Особливе обурення й невдоволення висловили в листах спадкоємці жертв, які отримали першу виплату й не дожили до другої. У поданні цієї частини «відмовників» зазначається, що гроші виділені німецькою стороною на всіх жертв, тобто гроші тих, хто помер до 1999 р., вже повинні були надійти в Україну.

Надзвичайно гостро заявники реагували на відмову, коли розрив між датою смерті і визначеною датою для виплат становив кілька місяців або навіть днів.

Так, наприклад, Клавдія К., чоловік якої (претендент на виплати) помер 7 квітня 1993 р., аргументувала свої претензії тим, що угода між Україною і ФРН підписана в січні 1993 р. і набула чинності з 30 березня 1993 р., тому вона має право на виплату як спадкоємиця [28].

Марія О., батько якої помер у 1994 р., обурювалася: «Коли звернулася до соцзабезу заповнити заяву на отримання другої, відповіли – мертвим не даємо. Де ж логіка? З якого часу, за яким правом і в якій країні дітей позбавляють права батьківського спадку? Чи це стосується тільки знедолених? Чому зароблені моїм батьком гроші повинні ділитися на когось? Кожен повинен отримати своє, ним зароблене... У нас (дітей) забрали батька, обікрали дитинство, а тепер іншим способом продовжують цю справу інші... Зароблене потом і кров'ю і життям батьків має за законом перейти у спадок дітям» [29]. Олена С. дивувалася: «Яка ж різниця між в'язнями, коли він помер, адже в тому пеклі вони були разом».

Ганна Т. писала: «Чому такий несправедливий закон, чиє це розпорядження? Людина працювала, страждала і не має права на отримання допомоги, бо померла. Але є дружина і діти, які доглядали за ним, коли хворів, можливо, ці хвороби, підірване здоров'я викликані працею «остарбайтера»... Справедливо було б дати компенсацію всім людям, незалежно від того, чи живі вони, чи ні, але мають документи, які підтверджують працю «остарбайтера» [30]. Надія М. так аргументувала свої претензії: «Німеччина вислала компенсацію тим, хто працював у них по документах. Так куди зникла компенсація мого чоловіка? Вона виділялася всім жертвам нацизму, але не всі змогли дожити до неї через підірване здоров'я».

Загалом можна констатувати нерозуміння заявниками обмеження за датою смерті, яке багатьма сприймалося негативно.

До другої групи звернень «відмовників» належать листи громадян, які не мали підтверджувальних документів для отримання компенсаційних виплат і не отримали їх, а також ті, хто не зміг підтвердити свої претензії на вищу категорію (з такою проблемою зіткнулися особи, які мали підтвердження тільки про примусове перебування в Німеччині, утримувався в тюрмі, працював на підприємствах тільки частину року і т. д.). Такі листи містять, як правило, докладний опис перебування в Німеччині, скарги на архівні служби або чиновників, причетних до оформлення документів, нарікання на збереження документів у роки війни. Кількість таких претендентів складно назвати, оскільки відмову вони отримували часто на стадії подачі документів. Якщо, за інформацією Фонду, через відсутність підтверджувальних документів Апеляційна комісія відмовила тільки 4,7 тис. громадян, то негативну відповідь із Міжнародної служби розшуку в Арользені в 2001 – 2004 рр. отримали понад 37 600 громадян України, що часто означало неможливість іншого підтвердження факту примусової праці [31].

Пошук підтверджувальних документів став неабиякою проблемою для постраждалих: у деяких концтаборах радянських в'язнів взагалі не реєстрували, у німецьких архівах часто трапляються помилки в написанні слов'янських прізвищ та імен, багато документів пропало під час бомбардувань або були свідомо знищені. При фільтрації репатрійовані часто свідомо замовчували про роботу на військових підприємствах або спотворювали німецькі назви населених пунктів, що негативно позначалося на змісті архівних довідок і т. д. Так, Катерина Х., за її словами, боялася переслідувань з боку НКВС і під час проходження фільтрації сказала, що працювала на меблевій фабриці, хоча насправді працювала на військовому заводі, що відбилося на змісті архівної довідки. Тим, хто назвав, проходячи фільтрацію, справжнє місце роботи та населений пункт, пощастило найбільше – така довідка була достатньою підставою для виплат. Гірше було тим, хто відразу, ще в Німеччині, був направлений на службу в армію і часто у військовому квитку мав запис про роботи в Німеччині, але не зміг підтвердити конкретного місця роботи документально.

У деяких випадках йшлося про спотворення дати народження або прізвища самими громадянами в роки війни. Так, Анатолія Л. за втечу із трудового табору

відправили до концтабору Дахау, з робочої команди якого він знову втік, а під час арешту назвав зовсім інше прізвище, під яким перебував у концтаборі «Бухенвальд» і далі в інших таборах. Коли евакуювали табір, знову втік, згодом був звільнений американськими військами. За цих причин він не зміг підтвердити своє перебування в концтаборі «Бухенвальд» [32].

Василь Ш. писав: «Не зрозуміло, на якій підставі і за що Експертна комісія визначила мені компенсаційні виплати по категорії «сільгоспроботи, приватне (домашнє) господарство» і призначила мені мінімальну виплату, а фактично я пропрацював тільки на ливарному заводі... Довідки про те, що ми працювали на заводі, нам не видавали...» [33].

Наталія П., інвалід II групи, не змогла надати підтверджувальні документи про свою роботу на фабриці в Мюнхені, однак її брат, який перебував разом із нею, таке підтвердження отримав. У червні 1997 р. він помер, та оскільки інших спадкоємців у нього не було, сестра претендувала на отримання першої виплати, проте вона не була спадкоємцем першої черги і змогла отримати лише частину допомоги на похорон.

Ганна С. так оцінювала проблему збереження документів: «...Хто ті архіви зберігав, кому архіви потрібні були. Люди не знали, архіви зберігати або самі себе рятувати. Де їх можна знайти, якщо горіло все на світі і людей вбивали, спалювали, у колодязь живцем кидали й заковували, а не архіви рятували... Ніхто не їхав добровільно, всіх нас везли примусово в закритому вагоні, і кругом охорона, німці і собаки...» [34]. Марія С. скаржилася: «У мене немає документів, господарів немає в живих. Допоможіть, будь ласка, куди мені ще писати. У мене пенсія дуже маленька, допомог і пільг не отримую. Але я ще хвора, ноги хворі» [35]. Іван Г. нарікав: «Згадую зараз те, що пережив, і стає прикро. Скільки разів нас переписували на збірних пунктах, а в архівних документах мене немає» [36].

В'язень концтабору «Майданек» Корній Х. не отримав компенсацію за перебування в трудовому таборі, оскільки не зміг надати підтверджувальних документів на вищу категорію, хоч його товариші по нещастю отримали такі документи.

Надія К. обурювалася: «То були фашисти німецькі, знущалися над нами, нас за людей там не рахували. А тепер знущаються фашисти-комуністи, нам, колишнім рабам остарбайтерам, Німеччина заплатила дойчмарки, але їх не вирвеш у наших фашистів-комуністів. Я і мої подруги із с. Мар'янське, з якими я була в Німеччині, ні одна людина не отримує німецької компенсації за наше страждання» [37].

Ольга О. за національністю українка, однак народилася на польській території, навчалася в польській школі і в 16 років була вивезена в Німеччину на примусові роботи, де перебувала з 1940 р. до 1945 р., пізніше звільнена радянськими військами. «Коли нас звільняли, ніяких документів нам не видавали. В українських архівах я ніде не перебуваю» [38].

Йосип Т. та його дружина, родом із Лісковського району в Польщі, втратили підтверджувальні документи про перебування на примусових роботах у Судетах у 1941 – 1945 рр. У ході примусового виселення в Україну в травні 1946 р. вночі їх поспіхом вивезли із села [39].

Федір К. перебував у таборі в Нюрнберзі, де на роботах був покалічений і відправлений у числі інших хворих і травмованих у табір до Варшави, який строго не охоронявся, тому він і два товариші вирішили втікати. «На рукавах у нас були нашиті номери, по дорозі ми їх відірвали і кинули. Хіба ми думали, що вони знадобляться», – пояснював він [40].

Марія М. не змогла надати підтвердження свого перебування в концтаборі Аушвіц: номер на руці вона видала через глузування, а всі документи були відібрані під час фільтрації. Неодноразово жінка зверталася до Експертної комісії УНФ, проте не змогла надати документ про перебування в концентраційному таборі, через що отримала відмову [41].

Василь К. отримав негативну відповідь Міжнародної служби розшуку в Арользені через помилку в написанні свого прізвища, тому не міг підтвердити своє перебування на роботах у Польщі. «Мене записували три рази, і у зв'язку з поверненням цієї області Польщі і передачею архівних записів до державного архіву Польщі ніде й жодного запису немає», – обурювався він [42].

Гаврило Щ. був польським українцем, служив у польській армії, з початку війни воював і повернувся в 1939 р. додому, а в березні 1940 р. його вивезли на роботи в Судети, де працював до 1945 р. Після звільнення переїхав до Західної України, ніяких підтверджувальних документів про це він не зміг отримати [43].

Таким чином, за рамками процесу виплат залишилася досить велика група громадян, яка не змогла підтвердити своє право на компенсацію документально. Тільки в поодиноких випадках були призначені виплати на підставі визнання достовірності їхніх спогадів та відповідності історичним реаліям, радше такі випадки можна розглядати як виняток. Слід враховувати, що далеко не всі могли детально й точно описати перебування в чужій країні більш ніж 60 років по тому – точно назвати населений пункт, де вони мешкали, підприємство, прізвища господарів і т. ін.

Що стосується інших груп «відмовників», то тільки Апеляційна комісія відмовила 256 громадянам, як таким, що не належать до осіб, що особливо постраждали від нацистських переслідувань.

До УНФ зверталися й ті, у кого розстріляли батьків або хто зазнав матеріальних збитків під час окупації і в цьому сенсі вважав себе також жертвою нацистських переслідувань. Так, батько Володимира Р. був вивезений на примусові роботи до Німеччини, утримувався в таборі, помер у 1943 р. через важку роботу і голод. «Винищили батька, нехай платять. Я думаю, що Німеччина не збідніє, якщо заплатить мені за мого батька», – писав Володимир [44].

Батько Марії Б. був повішений окупантами в січні 1942 р. у числі заручників за підпал німецького госпіталю в м. Артемівську. Родини повішених готували до

знищення. «Чи можу я отримати від Німецького уряду виплату компенсації за смерть батька, горе і страх, завдані нашій сім'ї, так як я єдина спадкоємиця?» – читаємо в її листі [45].

Степана М. разом з іншими вихованцями дитбудинку в Черкасах вивезли до Німеччини перед відступом німецьких військ. Проте на півдорозі їх залишили напризволяще, і тільки після визволення території діти були повернені назад [46]. Андрій П. у 12 років залишився сиротою. Усю його сім'ю і будинок спалили окупанти, а він біг до партизанів, був важко поранений, залишився інвалідом на все життя [47]. Іван І. претендував на компенсаційну допомогу, оскільки він піддавався небезпеці вивезення до Німеччини – усіх його односельців вивезли, а йому вдалося сховатися, причому за це була до напівсмерті побита його мати, а також сім'ї було завдано матеріальної шкоди [48].

Віра С., інвалід із дитинства, претендувала на виплату компенсації, оскільки під час арешту у її батька було забрано цінне майно. Батька розстріляли, а мати стала інвалідом після отримання повідомлення про загибель сина на фронті в 1942 р. «Відшкодовують тим, хто був викрадений у Німеччину, тим, хто залишився живий. Відшкодовували розкуркуленим сім'ям, тим, хто залишився живий. А наші загинули від тих же фашистів і розграбовано все. Загинули члени сім'ї, залишилися каліками (як я), довічно інвалід II групи. Може, можна якусь суму втраченого відшкодувати?» – невпевнено запитує вона [49].

Ця група листів «відмовників» демонструє, наскільки різними були уявлення громадян про суть нацистських переслідувань, наскільки широкими можуть бути рамки цього поняття.

Проблемні випадки. Слід згадати як один із факторів затягування ухвалення рішення щодо конкретної особи або навіть відмову – формалізований підхід співробітників УНФ до заяв громадян, що можна певною мірою виправдати великою завантаженістю – за день співробітник відділу листів мав підготувати 15 – 20 відповідей на звернення. Якщо врахувати, що більшість листів містять не менше трьох, а в деяких випадках понад десять сторінок рукописного тексту, то можна зрозуміти, що неуважність до деталей в окремих випадках призводила до поспішних рішень. З іншого боку, співробітник УНФ діяв згідно з шаблоном, що не передбачав численних варіацій життєвих колізій авторів листів.

Проте найскладнішою проблемою ставали помилки в підтвержувальних документах. Так, без виплати залишилися окремі цивільні особи, які на підставі документів були зараховані до військовополонених. Наприклад, у Віри О. в архівній довідці було вказано, що вона повернулася з німецького полону (що не було винятком для формулювань фільтраційних органів), хоча їй на момент вивезення було всього чотири роки [50].

Василя Р. мобілізували в армію в 1943 р. у 17-річному віці, однак, оскільки був малолітнім, то не складав присяги й не носив військову форму. Тому, коли його захопили в полон, зарахували до цивільних осіб, разом із якими й вивезли до Німеччини, де працював до 1945 р. Після звільнення його знову забрали до

армії, і тільки тоді він склав присягу. Згідно з військовим квитком чоловік увесь час перебував у полоні [51].

Михайло М., виходячи з оточення, влітку 1941 р. зазнав поранення й залишився в місцевих жителів, звідки повернувся в рідне село, а потім його вивезли на примусові роботи до Німеччини в травні 1942 р. У його військовому квитку записано, що він у липні 1941 р. потрапив у полон (імовірно, так було зафіксовано в документах полку). На цій підставі йому відмовили в отриманні компенсації [52].

Тодиру П., повторно оформляючи військовий квиток, помилково записали, що він перебував у полоні, а не на примусових роботах, що також стало підставою для відмови, хоча його вивезли зі своїми односельцями як цивільну особу [53].

Августині В. спочатку відмовили у виплаті компенсації на тій підставі, що в паспорті вона значилася німкенею за національністю. Дочка українки (проживали в Білорусії) була 9-річною удочерина після смерті матері вітчимом-німцем. У 16 років дівчинка переїхала до тітки в Київську область, звідки після окупації вивезли в 1942 р. на примусові роботи до Німеччини. Тільки завдяки зверненню до Апеляційної комісії УНФ та до інших інстанцій їй нарешті вдалося відновити справедливість [54].

Людмила С. писала: «Я народилася в Україні, батько росіянин, і всі роки свого життя була росіянкою (по батькові). А тепер раптом стала німкенею (по матері)... Чому тільки в цій ситуації, коли мова зайшла про компенсацію, нам визначили нову національність? Мама немає вже 22 роки, а нам і тепер «агукається» – німці. Мало саму матір «тягали» у КДБ. Злочин її – німкеня!.. Якщо нас вважали німцями, так залишили б нас на нашій, так би мовити, «батьківщині». Але тоді ми були росіяни і були громадянами СРСР, і нас врятували! А тепер виявляється, що ми німці!» [55].

Несправедливі, з погляду заявників, рішення про відмову, як правило, були викликані вимогою обов'язкової наявності підтверджувальних документів. Унікальні випадки, що виходили за рамки стандартних уявлень, часто залишалися поза процесом виплат. Найбільш проблематичними були в цьому сенсі долі людей, які неодноразово змінювали свій статус упродовж війни (військовополонений, потім цивільний робочий, потім в'язень концтабору, солдат Червоної армії), проте могли підтвердити всі ці зміни документально. Їдеться не про масове явище, радше, цю групу «відмовників» можна вважати «похибкою», яка не впливає на статистику, однак конкретним людям було від цього анітрохи не легше.

Ставлення до сум та процесу виплат. Складно однозначно оцінити ставлення самих одержувачів грошової допомоги та їхнього оточення до процесу виплат. Одна частина громадян висловлювала подяку Німеччині за те, що про них згадали, інша сприймала виплати як належне або була незадоволена розмірами одержуваних сум. Григорій С. так характеризував процес виплат: «Тривала тяганина німецької сторони з виплатою жебрацької допомоги колишнім остарбайтерам викликає в усіх каторжників законне обурення. Мало того,

що сума цієї допомоги в порівнянні з арбайтерами Франції, Бельгії, Ізраїлю є сміховинною, але ще надання її розтягується на добрий десяток років. А нам сьогодні вже близько 80! Так кому ж буде призначена ця «допомога»?.. Чому уряд ФРН зневажає права остарбайтерів на повну компенсацію за примусову працю в роки війни, перенесені знущання, моральний збиток і втрачене здоров'я у таких розмірах, як громадянам Західної Європи, а також пенсійного забезпечення колишніх в'язнів і всіх громадян, чия праця використовувалася урядом ФРН у роки війни. Одним словом, упродовж багатьох років уряду України ніколи було займатися проблемами знедоленого, приниженого, ображеного остарбайтера. Тому «маємо те, що маємо». Сьогодні ми нікому не потрібні. Знедолене покоління приречене на прискорене вимирання. І, найголовніше, це нікого не хвилює» [56].

Лідія В. у своєму зверненні писала про свою незгоду із сумою компенсації, яку їй призначили, і так описувала свої враження про виплати і людей, що їх одержують: «Вам ми не потрібні, адже ми були і залишилися «зрадниками Батьківщини», а там ми були рабами. Але це не наша вина. А те, що німці не встигли всіх убити, в цьому ми не винні теж. Коли мене відвозили, було нас 25, а повернулося всього 7. І то зараз залишилося троє. Скоро всі в могилі будемо, і Вам не будемо тягарем. Я це зрозуміла відразу, як повернулася додому. Нас ганяли, обзивали і т. д. Подивилася, хто отримує ці гроші, «подачки їхні». Одних привозять, інших привозять, а ті, що ще трохи ходять, ледве піднімаються сходами. Навіть наш банк «Аваль» робить із нас сміх. Вранці по радіо кричать: колишні остарбайтери, несіть до нас євро, ми вас любимо... Нас тільки стали згадувати, коли гроші німці дали. Але що з них, нам дали 660 марок. Читала в газеті, скільки вкрали марок. Але те, що їх судять, нам від цього не легше... Скоро ви звільнитесь від цього тягаря, нам недовго залишилося жити. Що з того, що пропрацювала 40 років і пенсія копійки, так що шкодувати по цьому життю нічого» [57].

Дочка заявниці Катерини К. так висловлювалася про процес виплат у зв'язку з їхнім затягуванням: «Я прошу вас, не мучте цих людей, у яких була пекельна праця, що недосипали і недоїдали, які не бачили свободи, які кращі роки своєї молодості провели в рабстві. Відкрийте свої очі, погляньте на цих дідів, їм уже під 80, а ви їх годуєте обіцянками. Віддайте їм те, що по праву заробили потом і кров'ю, сльозами і здоров'ям... Моя дорога мама потребує грошей для зцілення, адже у нас така дорога медицина. Не засмучуйте старих, вони цього не заслужили» [58].

Різні категорії учасників війни (ветерани, партизани, постраждали на окупованій території) виплати тільки певній групі жертв сприйняли неоднозначно. Неналежне ставлення з боку власної держави викликало образу за втрачене здоров'я і молодість, перенесені злидні, які компенсувати нікому, і нема до кого пред'явити претензії.

Яків О. скаржився: «Ви знаєте, дуже прикро померти з думкою, що німці виявилися чеснішими, ніж наші люди. Все-таки через 50 років згадали про нас і виплатили нам гроші. І чув, що ще будуть доплачувати. А як же нам прикро, тим

людям, які не отримали і перший раз. Якби сказали відразу: не чекай і не буде – легше було б, повірте. А то кожен день думаєш: а чим я не такий, як інші, чим же я перед Богом завинив, що він посилає для мене одні муки?» [59].

Підсумки. Загалом листи «відмовників» можна розглядати як ілюстрацію недосконалості розробленої системи виплат, через яку за рамками процесу залишилися численні жертви нацизму. Наміри німецької сторони не відповідали очікуванням постраждалих у роки війни людей на отримання гідної компенсації. Формалізована процедура і жорсткий стандарт підтверджувальних документів у деяких випадках не залишали для колишніх жертв надії на отримання фінансової допомоги. Обурення, жаль, відчай – цей спектр сприйняття підходів бюрократичних структур до процедури виплат особливо виразно простежуються в листах «відмовників», яким, як правило, приділялося зовсім небагато уваги й через завантаженість співробітників УНФ, і через набутий ними за роки роботи психологічний захист від страждань воєнного часу і здебільшого тяжке нинішнє становище колишніх жертв нацизму.

Виключення з числа претендентів на виплати стало психологічною травмою для «відмовників», хоча в переважній більшості випадків її можна було б передбачити заздалегідь за умови ознайомлення з положенням про виплати і законом ФРН про створення EVZ. Категорична незгода з розробленою схемою виплат спровокувала потік листів громадян з описом їхніх страждань, перенесених у роки війни. На думку цих громадян, вони заслуговували компенсації. Особливе розчарування спіткало тих, хто мав право на виплати, проте не зміг їх отримати через брак підтвердних документів. «Відмовники» зазнали невдачі, зіткнувшись із бюрократичною машиною, запрограмованою на певні вимоги, і у цьому сенсі вони є забутими жертвами війни.

Джерела та література:

1. *Die Entschädigung von NS-Zwangsarbeit am Anfang des 21. Jahrhunderts. Die Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft» und ihre Partnerorganisationen. Hrsg. von Constantin Goschler u.a. 4 Bände. Wallstein Verlag, Göttingen, 2012.*
2. Колекція УНФ. – Справа 22-97. – № 04/2475.
3. Там само. – Тека VI-2002. – № 07/1554.
4. Там само. – Справа 30-1998. – № 04/3008.
5. Там само. – Справа 16-1998. – № 04/1593.
6. *Jansen M., Saathoff G. (Hrsg.) Abschlussbericht zu den Auszahlungsprogrammen der Stiftung EVZ, Goettingen., 2007. S. 227.*
7. Колекція УНФ. – Тека II-2002. – № 05/10905.
8. Колекція УНФ. – Справа 25-1997. – № 04/2817.
9. Колекція УНФ. – Справа 32-1998. – № 04/2387.
10. Там само. – Справа 34-2002. – № 04/2659.
11. Там само. – Справа 22-1997. – № 04/2496.
12. Там само. – Справа 44-1997.
13. Там само. – Справа 42-1997.
14. Там само. – Справа 32-1998. – № 08/5824.
15. Там само. – Тека III-2002. – № 08/6469-01.

16. Там само. – *Справа 17-2002.* – № 04/1340.
17. Там само. – *Справа 22-1997.* – № 04/2459.
18. Там само. – *Справа 32-1998.* – № 08/5838.
19. Там само. – *Справа 30-2002.* – № 09/6220.
20. Там само. – *Справа 39-1997.*
21. Там само. – *Справа 42-1997.*
22. Там само. – *Справа 19-2000.* – № 04/1598.
23. Там само. – *Справа 31-1997.* – № 04/3446.
24. Там само. – *Справа 21-1997.* – № 04/2360.
25. Там само. – *Справа 30-1998.* – № 04/3027.
26. Там само. – *Справа 23-1997.* – № 04/2557.
27. Там само. – *Справа 15-2000.* – № 04/1297.
28. Там само. – *Справа 179-2002.* – № 08/16478.
29. Там само. – *Справа 26-2000/04/2214.*
30. Там само. – *Справа 29-2000.* – № 04/2511.
31. Кравченко А., Батурич С. *Українські невідомі Третнього району (минуле і сучасність): публіцистична хроніка.* – Львів, 2005. – С. 131.
32. Там само. – *Тека III-2002.* – № 07/1967.
33. Там само. – *Тека III-2002.* – № 07/3351.
34. Там само. – *Справа 20-2000.* – № 04/1613.
35. Там само. – *Справа 42-1997.*
36. Там само. – *Справа 17-2000.* – № 04/1476.
37. Там само. – *Справа 25-1997.*
38. Там само. – *Справа 25-1997.* – № 04/2905.
39. Там само. – *Справа 19-2000.* – № 04/1583.
40. Там само. – *Справа 17-2000.* – № 04/1462.
41. Там само. – *Справа 30-1998.* – № 04/3008.
42. Там само. – *Справа 36-2002.* – № 08/13591.
43. Там само. – *Справа 21-1997.* – № 04/2419.
44. Там само. – *Справа 16-1998.* – № 04/1597.
45. Там само. – *Справа 17-2000.* – № 04/1459.
46. Там само. – *Справа 23-1997.* – № 04/2601.
47. Там само. – *Справа 18-2000.* – № 04/1552.
48. Там само. – *Справа 22-1997.* – № 04/2533.
49. Там само. – *Справа 23-1997.* – № 04/2623.
50. Там само. – *Справа 25-1997.* – № 04/2810.
51. Там само. – *Справа 20-2000.* – № 09/2121.
52. Там само. – *Справа 14-1998.* – № 04/1293.
53. Там само. – *Справа 14-1998.* – № 04/1292.
54. Там само. – *Справа 17-2002.* – № 04/1276.
55. Там само. – *Справа 17-2002.* – № 04/1275.
56. Там само. – *Справа 11-2002.* – № 04/785.
57. Там само. – *Тека I-2002.* – № 08/15227.
58. Там само. – *Справа 17-2000.* – № 04/1322.
59. Там само. – *Справа 19-1999.* – № 04/2149.

© Марина ДУБИК

«ОТКАЗНИКИ» – ЖЕРТВЫ НАЦИСТСКИХ ПРЕСЛЕДОВАНИЙ ВНЕ ПРОЦЕССА КОМПЕНСАЦИОННЫХ ВЫПЛАТ

Рассматриваются обращения относительно компенсационных денежных выплат гражданам – жертвам нацистских преследований, которые по разным причинам не были признаны государством и соответствующими учреждениями. Создан коллективный портрет «отказников». Анализируются мотивации обращений граждан в УНФ, характеризуются различные группы «отказников», освещаются проблемные случаи, решение которых зависело от позиции Экспертной комиссии УНФ, дается оценка отношению граждан к суммам и процессу выплат.

Ключевые слова: *жертвы нацистских преследований, «отказники», оstarбайтеры, военнопленные, фольксдойче, Украинский национальный фонд «Взаимопонимание и примирение», Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов».*

© Marina DUBYK

“REFUSENIKS” – VICTIMS OF NAZI PERSECUTION OUTSIDE THE PROCESS OF COMPENSATION PAYMENTS

Considered the appeals regarding compensation cash payments of citizens – victims of Nazi persecution who were not recognized by different reasons as such by the State and relevant agencies. Showed the collective portrait “refuseniks”. Analyzed the motivation of citizens to UNF, characterized by various groups of “refuseniks”, highlights the problem cases, the solution of which depended on the position of the Expert Commission UNF, assesses public perception of the amounts and process payments.

Key words: *Ukrainian National Fund “Mutual Understanding and Reconciliation”, “refuseniks”, victims of Nazi persecution, Memorial complex “The National Museum of the History of the Great Patriotic War 1941 - 1945”.*

ТЕОРІЯ МУЗЕЄЗНАВСТВА ТА МУЗЕЙНА ПРАКТИКА

УДК 069:37+004.0326+069.12

© Володимир МАЛЮГА

МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА: ВИКОРИСТАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ЗАСОБІВ У НАУКОВО-ОСВІТНІЙ РОБОТІ

Розглядаються особливості ефективного впливу на відвідувача музею елементів музейної педагогіки мультимедійними засобами; аналізується ступінь актуальності мультимедійності в музейній практиці.

Ключові слова: музеологія, музейна педагогіка, мультимедійні засоби, історіографія.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології є засобом трансформації накопичених людством відомостей і знань у електронну форму та створення на цій основі принципово нових видів інформаційних ресурсів. Нині значна частина освітніх, інформаційно-довідкових та розважальних програм на споживчому ринку належить до мультимедійної категорії. Становлення інформаційного суспільства важко уявити без широкомасштабного використання електронних інформаційних ресурсів. Останнім часом музеї України активно впроваджують у свою роботу новітні мультимедійні технології з метою всебічного вдосконалення науково-освітньої діяльності. Досвід, напрацьований музеями, сприяв ефективному вдосконаленню музейної педагогіки.

Використовувати фахову літературу з питань музейної педагогіки в сучасній музеології ми можемо завдяки вітчизняним дослідникам, серед яких варто відзначити: Т. Белофастову, Л. Гайду, О. Гринева, Л. Гурина, О. Караманову, І. Ласкія, Н. Капустіну, К. Редзінського, Т. Чумалову, М. Шельонга. У їхніх дослідженнях теоретично обґрунтовані основні засади музейної педагогіки, удосконалення дидактичних форм роботи з відвідувачами різних вікових категорій, насамперед з молоддю, та розробки ефективних методів і прийомів навчання в музеї [18].

На думку науковців, плідна творча співпраця музейників, психологів та педагогів у ході організації та проведення найрізноманітніших заходів покликана навчати й виховувати молодь музейними засобами, формувати в них здатність сприймати й розуміти мистецькі твори, висловлювати особистісне ставлення до них та формувати ціннісні орієнтації молодого покоління, застосовуючи історичний досвід.

У період тотальних інформаційних технологій для найбільш ефективного впливу експозиції й музейних заходів на відвідувача музею доцільно використовувати мультимедійні засоби, спрямовані на оптимізацію музейної педагогіки [30].

Пошук інноваційних технологій просвітництва в музеєзнавчому просторі став причиною зміни застарілих технічних засобів музеїв на сучасні.

Актуальність статті зумовлена необхідністю застосування мультимедійних засобів у практиці музеїв України.

Метою статті є визначення шляхів використання мультимедійних засобів у процесі просвітницької діяльності музеїв України, спрямованих на долучення та посилення інтересу до історії духовної культури, формування вдячної історичної пам'яті та комеморативного світогляду у відвідувачів музеїв.

Застосування мультимедійних засобів у науково-освітній діяльності музеїв означає появу нових форм розумової, творчої діяльності, які потрібно розглядати як історичний розвиток психічних процесів людини.

Мультимедіа (від англійського терміна multimedia – багатоконпонентне середовище) – це комп'ютерні інтерактивні інтегровані системи, що забезпечують роботу з анімованою комп'ютерною графікою й текстом, мовою і високоякісним звуком, нерухомими зображеннями та відео (Енциклопедія Британіка – britannica.com).

Дослідниця Л. Кравцова стверджує, що мультимедійні технології дають змогу поєднати методи обробки різних типів даних в одну комп'ютерну систему [12]. Тому продумана, цікава, наочна, інтерактивна подача інформації при використанні мультимедійних технологій про експонати і тематику музею – запорука того, що відвідувачі (особливо дитяча та учнівська аудиторія) отримають більше вражень, глибше запам'ятають більше інформації та в цілому матимуть позитивний досвід від відвідування музею [20].

В умовах розвитку музейного простору основне завдання мультимедіа полягає в тому, щоб подати інформацію в ефективній і ефектній формі: пояснити матеріали експозиції та зорієнтувати відвідувача в ній; доповнити основну експозицію за рахунок фондової колекції; у деяких випадках – виступати поряд з оригінальними експонатами, рівноправними учасниками музейної експозиції; привнести в експозицію елементи гри та розваг.

Слід зазначити, що використання мультимедіа в науково-освітній роботі музеїв опосередковано тотожне з проблемами використання мультимедійних засобів у процесі навчання, якими займалися такі дослідники, як Н. Бойко, Я. Булахова, Н. Волкова, Л. Шевченко, Т. Коваль, Л. Карташова, Н. Іщук, Н. Анісімова, Т. Волошина, Н. Фролов, С. Антонова та ін. Зокрема, на думку дослідниці Л. Карташової, застосування мультимедіа в процесі навчання суттєво впливає на формування нового змісту освіти та модифікацію організаційних форм і методів навчання, значно розширює можливості методів самостійної наукової й науково-дослідної роботи та навчання [11]. Дослідник Н. Бойко

вважає, що ефективно використання засобів мультимедіа вдосконалює процес організації самостійної роботи, стимулює навчально-пізнавальну діяльність у процесі вивчення теоретичного матеріалу [3]. У розвідці дослідниці Н. Волкової мультимедіа окреслюється як комплекс апаратних та програмних засобів, що дозволяють застосовувати ПК для роботи з текстом, звуком, графікою, анімацією і відеофільмами [6]. Також для практиків із музейної справи є цікавим дослідження М. Бухаркіна, який зазначає, що мультимедіа є комп'ютерною технологією, що використовується для презентації інформації не тільки тексту, а й графіки, кольору, анімації, відеозображення в будь-якому поєднанні [4].

У студіюванні досліджень із питань ефективності та доцільності шляхів використання мультимедійних засобів у музейному просторі важливо звернути увагу на зростання ролі музеїв і музейних мереж у справі глобальної «трансляції» культурної спадщини [1, 2, 7, 24, 27 – 30].

Таку «трансляційну» функцію сучасні музейні установи світу набули з широким запровадженням музейних інформаційних технологій та новим етапом розвитку цивілізації, який американський політолог З. Бжезінський назвав «відкрите інформаційне суспільство».

Ще на початку 1980-х рр. Міжнародна рада музеїв (International Council of Museums – ICOM) вказала на необхідність широкого впровадження інформаційних технологій у діяльність музеїв [24]. У стратегії Четвертої рамкової програми ЄС на 1994 – 1998 рр. серед інших планів з метою вдосконалення сфери культури в період переходу до інформаційного суспільства задекларовано такий намір: «Створити умови для гармонійного й збалансованого розвитку ринку сервісних послуг, програмних і телекомунікаційних складових, що забезпечують доступ до європейської культурної спадщини» [16].

За спільною ініціативою комісії європейського співтовариства (European Commission's Directorate General XIII) і програми ACTS (Advanced Communications Technologies and Services) у 1996 – 2002 рр. реалізовано два масштабні проекти: «Мультимедійний доступ до європейської культурної спадщини» (Multi-media Access to Europe's Cultural Heritage), скорочено – «проект Мо», термін реалізації 1996 – 1998 рр. і «Мультимедіа для освіти і зайнятості через інтеграцію культурних ініціатив» (Multi-media for Education and Employment Through Integrated Cultural Initiatives), скорочено – «проект MEDICI», який став продовженням «проекту Мо» й реалізувався з 1998 р. до 2002 р. [17].

У рамках реалізації проекту «Мо» комісія європейського співтовариства задекларувала свої позиції в двох базових документах: «Меморандумі взаємопорозуміння» та «Хартії про електронний доступ до культурної спадщини Європи». Інформаційні технології в XXI ст. пронизують усі сфери діяльності музею: від інформаційного менеджменту й електронної комерції до традиційної експозиційної та науково-освітньої діяльності [21].

Найефективнішими мультимедійними засобами науково-освітньої діяльності музею є мультимедійні засоби навчання (МЗН). Вони є сукупністю

візуальних, аудіо та інших засобів відображення інформації, що інтегровані в інтерактивному програмному середовищі. Мультимедійні засоби навчання поділяють на апаратні та програмні. Перспективи та проблеми застосування МЗН розглядають науковці В. Биков, Р. Гуревич, А. Гуржій, К. Елшир, М. Жалдак, Ю. Жук, І. Захарова, М. Кадемія, Г. Кедрович, В. Клочко, Г. Козлакова, А. Коломієць, Ю. Машбиць, І. Підласий, Є. Полат, І. Роберт, С. Свириденко, О. Співаковський, А. Хуторський, Д. Чернілевський та ін.

Особливості застосування мультимедійних технологій в освітньому процесі різних музейних установ презентують у кандидатських дисертаціях Н. Іщук, О. Коношевський, М. Корнеєв, Г. Рубіна, О. Чайковська, І. Шахіна, Л. Шевченко, С. Яшанов та ін.

Представлені науковцями апаратні мультимедійні засоби поділяються на основні й спеціальні. До основних засобів мультимедіа належать: комп'ютер, мультимедіа-монітор та маніпулятори (миша, клавіатура трекбол, графічний планшет, світлове перо, тачпад, сенсорний екран, pointing stick, ігрові маніпулятори – джойстик, геймпад). Змістовне наповнення основних засобів мультимедіа складають різноманітні види комп'ютерних навчальних програм, зокрема: електронний підручник, що забезпечує можливість самостійно засвоїти навчальний курс або його розділ; програми для перевірки та оцінювання знань, умінь і навичок; тренажери – засоби формування та закріплення навичок, перевірки досягнутих результатів та ігрові програми – як розважальної, так і професійної спрямованості [12]. До спеціальних засобів належать приводи CD-ROM, TV-тюнери, графічні акселератори, звукові плати та акустичні системи [25]. У цілому мультимедійні засоби передбачають використання інтерактивної дошки, мультимедійний проектор, лептоп або нетбук, мультимедійний програвач, смартфони та комунікатори. Зазначені науковці в дослідженнях також виокремлюють основні напрями використання мультимедійних засобів, а саме:

- створення авторських мультимедійних продуктів науковими співробітниками музею (екскурсоводами, музейними педагогами) за музейними заняттями;

- співпраця з іншими навчальними закладами й організаціями, що займаються розробкою мультимедійних продуктів та мають відповідні мультимедійні засоби навчання, які сприятимуть поглибленню знань музейної аудиторії;

- координація з упровадження й використання мультимедіа в межах науково-освітньої діяльності музею;

- розвиток зв'язків із закордонними виробниками мультимедійних продуктів та інструментальних засобів, пов'язаних з інформаційним простором музею [5]. Отже, використання сучасних інформаційних технологій у музеях потребує наявності персонального комп'ютера, програмного забезпечення та прямого доступу до освітніх сайтів Інтернету. Що стосується програмного забезпечення, то воно передбачає наявність комп'ютера, CD і DVD-дисків, програм

обробки електронних даних, мультимедійних навчальних програм, а також HD-DVD-дисків для зберігання повнометражних фільмів високої якості.

Під впливом вимог часу для оптимізації науково-освітньої роботи сучасні музеї активно застосовують мультимедійні засоби з метою підвищення інформативності музейного заняття; реалізуючи принцип наочності та здійснюючи економію навчального часу, впливають на формування позитивної мотивації навчання в музейному середовищі [8]. Визначення оптимальної кількості задіяних засобів мультимедіа для проведення екскурсій, лекцій чи практичних музейних занять залежить від обсягу та характеру теми музейного заняття. Окрім того, добираючи мультимедійні засоби, музейний педагог має визначити, чи виконує навчальну функцію обраний мультимедійний продукт і відповідає навчальній програмі та змісту навчального матеріалу музейного заняття. Музейний педагог повинен дотримуватися критеріїв добору мультимедійних засобів під час музейних заходів, передбачити, на яких етапах музейного заняття будуть застосовуватися мультимедійні засоби, перевірити їхню роботу до початку заняття, визначити час роботи музейної аудиторії з мультимедійним продуктом, а також проаналізувати навчальний матеріал з метою виявлення доцільності створення власних мультимедійних продуктів [9]. Важливим фактором є те, що використання працівниками музейної установи мультимедійних продуктів дозволяє забезпечити підвищення якості знань та інтересу відвідувачів до музею.

Отже, застосування мультимедійних засобів у процесі науково-освітньої роботи музею активізує пізнавально-навчальну діяльність відвідувачів різних вікових категорій, індивідуалізує процес навчання музейного заняття, урізноманітнює форми проведення занять, а також сприяє розвитку розумових і творчих здібностей учнівської молоді та студентів.

Утім, на думку консервативно мислячих наукових співробітників музеїв, деякі використані мультимедіа, зокрема віртуальна екскурсія, не спроможні замінити справжню екскурсію залами музею. Дійсно, маленькі картинки на екрані монітора чи музейні матеріали, презентовані під час кіноперегляду, не в змозі заступити художні шедеври, історичні раритети, виставлені в залах того чи іншого музею. Фактично комп'ютерні презентації – це звичайнісінька інформаційно-психологічна «наживка», що карбується в пам'яті людини й спонукає при нагоді неодмінно завітати в цей музей. Нині формується цільова зацікавленість людини комп'ютерної епохи, яку, до речі, важко кудись витягнути через наявність комп'ютера, музейною спадщиною, їй прищеплюються мистецькі й загальнокультурні цінності, Інтернет мотивує людину до здійснення пізнавальних туристичних подорожей, які охоплюють відвідання закладів культури (музеїв, анімаційних скансенів, галерей, арт-студій, театрів тощо) [20].

На думку сучасних дослідників із музеєології, на противагу існуючим консервативним поглядам із питання використання мультимедіа в науково-освітній роботі музеїв, успішні музеї світу вже давно мають свої представництва

в Інтернеті – інтерактивні веб-сайти, де можна отримати інформацію про склад фондів та зміст, представлення, про режим роботи музею, анонсування нових виставок та заходів [21].

Практика з науково-освітньої роботи музеїв свідчить про те, що, окрім діючих веб-сайтів, спеціально створені аудіо-, відео- і мультимедійні продукти, які тепер виступають рівноправними учасниками науково-освітнього дійства. Прикладів успішного запровадження таких продуктів у науково-освітню практику музеїв більш ніж достатньо. Скажімо, повністю мультимедієзованим та світло-ілюмінаційноанімізованим є відомий європейський Музей діамантів Сваровські поблизу м. Інсбрука (Австрія) [22].

Для втілення мультимедійних технологій у музейному середовищі важливою є впорядкована співпраця мультимедійних спеціалістів і музейників. Визначати завдання проекту мають музейники, керуючись його концептуальними засадами, а виконавчим менеджером може бути технічний експерт музею з відповідним досвідом у впровадженні мультимедійних проектів. У практику закордонних музеїв, як правило, залучається позаштатний консультант або мультимедійний спеціаліст [23]. Без сумніву, варто використовувати сучасний світовий досвід для впровадження мультимедійних технологій у музейне середовище. Наприклад, Міжнародною радою музеїв (International Council of Museums) створено мультимедійну групу (Multimedia Working Group), що безпосередньо займається розробкою методологічних засад використання мультимедіа музеями [31].

Креативним є досвід сучасних музеїв України, які активізують інноваційну науково-освітню діяльність у процесі проведення різноманітних заходів з використанням мультимедійних засобів, що спонукає на роздуми про те, яким має бути сучасний музей та як найефективніше здійснювати свою діяльність із різновіковою аудиторією.

Наприклад, художньо-меморіальний музей ім. І. Труша (відділ Національного музею у Львові ім. Андрія Шептицького) в рамках культурно-освітньої програми «Канікули в музеї» проводить тематичний цикл віртуальних екскурсій «Слідами Івана Труша», спрямованих на ознайомлення дітей молодшого й середнього шкільного віку з мальовничими місцями України, Італії та країнами Близького Сходу, які відвідав відомий живописець ХХ ст., що відіграли значну роль у розширенні жанрово-тематичної палітри його творчості. Під час занять використовують твори Івана Труша, мультимедійні покази, аудіозаписи та залучають дітей до виконання творчих завдань, інтерактивних ігор, вікторин за мотивами живописних робіт митця. У музеї учні також можуть узяти участь у майстер-класах із наочним використанням мультимедіа з продукуванням витинанки, орігамі, квілінгу та аплікації [19].

Інший вектор інноваційно-освітньої діяльності з використанням мультимедіа простежуємо в Музеї Івана Гончара в Києві, який з 2007 р. проводить Всеукраїнський дитячий фольклорний фестиваль «Орелі». Метою проекту є збагачення сучасних шляхів розвитку дітей кращими здобутками етнопедagogіки

за допомогою проведення мистецьких, музичних, екологічних, освітніх, виставкових та інших культурно-просвітницьких заходів задля впровадження необхідного етнічного складника в систему освіти й виховання української молоді [26].

Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького в інноваційно-освітній діяльності презентує нові підходи. Багатопрофільна робота цього музею активно реалізується завдяки доцільному використанню мультимедійних засобів навчання. Як різновид науково-освітньої діяльності музейники презентують і освітню музейну програму, яка передбачає впродовж 11 років навчання в школі систематичне відвідування учнями музею: ознайомлення з головною експозицією, участь у музейних студіях та конкурсах, долучення до музейних заходів та інтерактивних занять з історії, етнографії, літератури та мистецтва. Зазначена освітня музейна програма з залученням мультимедійних засобів навчання дає можливість юним відвідувачам підвищити рівень «загальної культури», а музейним працівникам – проаналізувати динаміку накопичення знань учнями [11].

Належне місце в музейному просторі України посідає Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». З 1999 р. у роботі більшості структурних підрозділів Меморіалу активно використовуються новітні інформаційні технології, залучаються можливості системи INTERNET, формуються бази даних фондового зібрання, колекції сповіщень про загиблих, інформаційно-пошукові системи частин і з'єднань, що брали участь у боях в Україні, Героїв Радянського Союзу, в'язнів нацистського табору «Гросслазарет» у м. Слауті, створено WEB-сайт [14].

Сучасні інформаційні технології дають змогу науковцям Меморіального комплексу розвивати різні форми музейної комунікації: створювати тематичні мультимедійні проекти, «віртуальні» екскурсії та виставки, комп'ютерні презентації на CD-дисках.

Згідно з різноманітними програмами для різних груп цільової аудиторії музею впроваджуються відповідні мультимедійні засоби. Наприклад, були створені послайдові комп'ютерні презентації про видатних особистостей до циклу музейних розповідей про воєначальників українського походження.

У рамках циклу музейних заходів, присвячених Міжнародному дню захисту дітей, Дню медичної сестри, Дню знань, Дню людей похилого віку і Дню ветеранів, підготовлені тематичні мультимедійні проекти, які охоплювали послайдові комп'ютерні презентації, хронікально-документальні фільми та аудіодокументи з фондової колекції музею.

Для проведення історико-мистецького вечора «Музи тоді не мовчали» про діяльність Українського ансамблю пісні і танцю 1-го Українського фронту започатковано оцифрування звукозаписів виступів ансамблю на платівках воєнних років. 1 жовтня 2014 р. у стінах музею вперше з 1945 р. пролунали українські народні пісні у виконанні солістки ансамблю Л. Троценко, що,

безумовно, сприяло формуванню у відвідувачів особистісного емоційно-чуттєвого сприйняття інформаційного матеріалу.

Отже, новітні мультимедійні засоби сприяють популяризації матеріалів фондової колекції музею, яка не представлена в експозиції музею [15].

Своєрідним підсумком дослідження є констатування того, що сучасні музеї все ширше використовують у своїй науково-освітній діяльності інноваційні комп'ютерні технології.

Нині, в епоху стрімкого прогресу й розвитку інформаційних технологій, використання мультимедійних засобів стає неодмінною умовою для тих музейних закладів, які намагаються успішно конкурувати з іншими культурно-дозвілєвими та науково-дослідними центрами. Тенденція розвитку сучасних музеїв полягає в мультидисциплінарному підході поєднання знань і досвіду з різних сфер життєдіяльності.

Зауважимо, що переваги використання мультимедійних засобів у науково-освітній роботі в музеях базуються на слуховому й зоровому сприйнятті інформації, які забезпечують доступне, швидке й ефективне засвоєння матеріалу завдяки багатоканальній подачі інформації [9]. Можливості мультимедійних засобів дають змогу визначити дидактичні функції, зокрема: збільшити наочність, сприяти розвитку пізнавальних інтересів у відвідувачів, підвищити якість їхніх знань, забезпечити індивідуалізацію та інтенсифікацію, сприяти кращому запам'ятовуванню музейного матеріалу.

Безумовно, впровадження мультимедійних засобів у науково-освітню роботу музеїв сприяє проведенню етапності музейних заходів із використанням мультимедійних засобів навчання: врахуванню функцій процесу навчання (навчальної, виховної, розвивальної) під час застосування мультимедійних засобів навчання; уведенню мультимедійних навчальних комплексів у практику музейних заходів з урахуванням психологічного, педагогічного, методичного та організаційного аспектів.

Таким чином, добір адекватних методів і форм застосування мультимедійних засобів призведе до модернізації науково-освітньої діяльності музеїв України. Це, в свою чергу, сприятиме виходу на новий, системний рівень взаємодії з відвідувачами, а освітній ресурс музеїв і їхні культурні послуги стануть більш доступними, динамічними, корисними й привабливими для всіх категорій відвідувачів. Дійсно, належне використання інноваційних мультимедійних технологій у музеях викликано не лише тим, що це модерно, а тим, що це повною мірою відповідає освітній місії музеїв [13].

Джерела та література:

1. Байдахер Фрідріх. Загальна музеологія / За ред. Зеновія Мазурика; Пер. з нім. Х. Назаркевич, О. Лянз, В. Лозинського. – К.: Літопис, 2005.
2. Bennett T. *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. – London: Routledge, 1995.
3. Бойко Н.І. *Організація самостійної роботи студентів вищих навчальних закладів в умовах застосування інформаційно-комунікаційних технологій: автореф. дис...*

- наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 / Н.І. Бойко – К., 2008. – 20 с.
4. Бухаркина М.Ю. *Современные педагогические и информацион-ные технологии в системе образования: уч. пособ.* / М.Ю. Бухаркина, Е.С. Полат. – М. : Академия, 2007. – 112 с.
  5. Вакулюк В.М. *Мультимедийные технологии в учебном процессе* / В.М. Вакулюк, Н.С. Семенова // *Высшее образование в России.* – 2004. – № 2. – С. 101 – 105.
  6. Волкова Н.П. *Педагогіка : посіб. для студ. вищих навчальних закладів* / Н.П. Волкова. – К. : Академія, 2001. – 576 с.
  7. Вольфович А.Ю. *Модель музейной коммуникации в концепции зарубежных музееведов*/ А.Ю. Вольфович // *Музей в современной культуре: Сб. науч. тр.* – СПб., 1997.
  8. *Інформаційно-комунікаційні т технології–пріоритетний напрямок розвитку педагогічної освіти: (Урядовий портал) [Електронний ресурс] /Прес-служба Міністерства освіти і науки, молоді та спорту.* – 2011. – Режим доступу: http://www.kmti.gov.ua/control/publish/article?art_id=244341480
  9. Імбер В.І. *Педагогічні умови застосування мультимедійних засобів навчання у підготовці майбутнього вчителя початкових класів: дис.... канд. пед.наук: 13.00.04* / В.І. Імбер – Вінниця, 2008. – 238 с.
  10. Капустіна Н.І., Гайда Л.О. *Психолого-соціологічні дослідження музейних програм і занять для школярів* / Н.І. Капустіна, Л.О. Гайда // *Музей і майбутнє: матеріали обл. наук. конф.* – Дніпропетровськ, 1998 – С. 28 – 36.
  11. Карташова Л.А. *Інформаційно-комунікаційні технології як складова системи навчання [Електронний ресурс]* /Л.А. Карташова, Т.М. Мозолюк // *Педагогічний дискурс: зб. наук. праць* / Гол. ред. І.М. Шоробура. – Хмельницький: ХГПА, 2010. – Вип. 7. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/peddysk/2010_7/tozoliuk.
  12. Кравцова Л.В. *Мультимедіа технології в системі дистанційної освіти* / Л.В. Кравцова, Г.М. Кравцов // *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції [«Інформатизація освіти України: стан, проблеми, перспективи»].* – Херсон, 2001. – С. 55 – 57.
  13. Кокоріна Є.А. *Інформатизація музеїв* / Є.А. Кокоріна // *Довідник керівника установ культури.* – 2006. – № 5. – С. 60.
  14. Лещенко О. *Новітні інформаційні технології – новий рівень музейних досліджень* / О. Лещенко // *Ветеран України.* – 2010. – № 15. – С. 45 – 54.
  15. Там само.
  16. *Memorandum of Understanding. Multimedia Access to Europe's Heritage. Recommendations and Guidelines.* European Commission. 1998.
  17. Там само.
  18. Медведєва Е.Б., Юхневич М.Ю. *Музейна педагогіка як нова наукова дисципліна.* / Е.Б. Медведєва, М.Ю. Юхневич // *Культурно-освітня діяльність музеїв.* М., 1997. *Музейная педагогика: истоки, настоящее и перспективы*//Режим доступу: <http://edu.rin.ru/cgi-bin/article.pl?ids=1&id=1077>
  19. Музей І. *Труша запрошує дітей на віртуальні уроки-екскурсії.* Режим доступу: <http://molodi.in.ua/muzejtrusha-virtualnyj>.
  20. *Музейная педагогика: истоки, настоящее и перспективы* // Режим доступу: [HYPERLINKhttp://edu.rin.ru/cgi-bin/article.plids=1&id=1077](http://edu.rin.ru/cgi-bin/article.plids=1&id=1077); <http://edu.rin.ru/cgi-bin/article.plids=1&id=1077>.
  21. Ноль Л.Я. *Компьютерные технологии в музее.* / Л.Я. Ноль – М., 1999.
  22. Рутинський М.І. *Міжнародний туризм* / М.І. Рутинський // *Навч. посіб.* – К.: Знання, 2007.
  23. Там само.

24. Swarbrooke J. *The development and Management of Visitor Attractions*. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 1995.
25. Савельев А. *Инновационное высшее образование / А. Савельев // Высшее образование в России*. – 2001. – № 6. – С. 43 – 45.
26. Сорокіна А.І. *Просвітницька діяльність Національного центру народної культури» Музей Івана Гончара»*. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_51/Gileya51/I21_doc.
27. French Y. *The Handbook of Publik Relations for Museum, Galleries, Historic Houses, the Visual Arts and Heritage Attractions*. – New York: Museum Developmebt Co., 1991.
28. Harrison R. *Manual of Heritage Management*. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 1994.
29. *Heritage Interpretation Management: Audience Characteristics, Evaluation and Impact / Eds. by Carter J., Goodey B., Binks G.* – New York: John Wiley & Sons, Inc, 1997.
30. Чумалова Т.И. *Основные принципы музейной педагогики. Путешествие на машине времени / Т.И. Чумалова // Дошкольное воспитание*. – М., 2008/ – № 3. – С. 58 – 63.
31. Шевцов І.П. *Сучасні мультимедійні технології в оформленні музею-філії «Харківщина у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років»: втілення і перспективи / І.П. Шевцов / [Електронний ресурс] // 12 Сумцовські читання: Конференція, присвячена 15 річниці незалежності України*. – Харків, 2006. Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsovconference/2006/article.html?n=257>.

© Владимир МАЛЮГА

МУЗЕЙНАЯ ПЕДАГОГИКА: ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ СРЕДСТВ В НАУЧНО- ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ РАБОТЕ

В историографическом дискурсе рассматриваются особенности эффективного воздействия элементов музейной педагогики на посетителя музея мультимедийными средствами; анализируется степень актуальности мультимедийности в музейной практике.

Ключевые слова: *музеология, музейная педагогика, мультимедийные средства, историография.*

© Volodymyr MALYUGA

MUSEUM EDUCATION: USE OF MULTIMEDIA IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL WORK

Due the historiographic discourse were showed the features of effective influence elements of museum pedagogy for museum visitors by multimedia; analyzes the degree important of the multimedia in museum practice.

Keywords: *museology, museum educationmultimedia, historiography.*

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ

УДК 930.1.7.045(477)

© Віктор КАРПОВ

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ВІЙСЬКОВА СИМВОЛІКА

Розглядаються особливості функціонування військової символіки України радянського періоду. Характеризуються основні процеси, що впливали на утвердження символіки в контексті історичного розвитку радянського суспільства. Стверджується, що українська тематика в історії радянської символіки посідала значне місце. У той же час символи Радянського Союзу домінували та впливали на суть і зміст української символіки радянського періоду. При формуванні символіки Збройних сил та інших військових формувань України радянські символи продовжували використовуватися.

Ключові слова: українська військова символіка, Збройні сили України, радянський період.

У період панування в Україні радянської влади символіка була позбавлена національного колориту та перебувала в загальносоюзній системі радянської символіки. Власне, за національним характером українська символіка загалом та військова зокрема розвивалися за кордоном. Спочатку в таборах інтернованих вояків армії Української Народної Республіки, а згодом у місцях компактного проживання українців в еміграції в різних країнах світу. У зв'язку з цим небагато дослідників приділяли увагу вивченню питання української радянської військової символіки. Серед них відомі та знані в Україні історики А. Гречило, В. Воронін, Я. Тинченко та інші.

У часи визвольних змагань на території України діяли підрозділи так званої, за Я. Тинченком, Української червоної армії та до проведення в СРСР у 1929 р. військової реформи на території України діяли формування, що мали назву Збройні сили України та Криму [12, 108]. Це військове формування було в складі Робітничо-селянської Червоної армії. Офіційною мовою у Збройних силах України та Криму була українська мова. Військова символіка українських радянських збройних формувань відповідала символіці Червоної армії, яка була єдиного зразка для всіх військових підрозділів на всій території СРСР, зокрема й українських.

Актуальним, на нашу думку, є питання використання червоного кольору в символіці армії УНР та в Червоній армії. Якщо в Червоній армії цей колір асоціювався з революційною владою Рад і комуністичними ідеями, то в армії УНР цей колір символізував революційні, однак демократичні, національні за характером перетворення. В українському війську червоний колір став найпопулярнішим під час протигетьманського повстання в листопаді 1918 р. [13, 4].

Про запровадження в повстанському війську відмінності у формі з гетьманцями свідчить телеграма, датована 8 грудня 1918 р. Головного штабу Отамана УНР, підписана старшиною для доручення сотником Даценко, у якій говориться: «Всім. Всім. Головний Отаман УНР наказав негайно всім старшинам, козакам армії УНР носити кокарду червону розетку» [15]. Така символіка в армії УНР використовувалася до повалення гетьманату, і 8 січня 1919 р. у наказі Головної Управи військ УНР про символіку української армії згадки про кокарду із червоною розеткою вже не було.

Використання червоного кольору в армії УНР простежується під час запровадження Бойових прапорів військових частин. Зокрема, прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії армії УНР має червоне полотнище з поєднанням національної символіки – жовто-блакитного крижа та тризуба – герба держави [7; 5]. У цьому випадку він символізує історичну спадкоємність із червоним кольором прапорів українського козацтва часів Богдана Хмельницького та пролиту кров вояків армії УНР за самостійну соборну Україну [6, 110].

Про прапори українських радянських дивізій мало що відомо. У фондах Національного музею історії України зберігається прапор Української Галицької армії періоду її союзу з більшовиками – другої половини 1920 р. Це червоний прапор із зіркою, символом Робітничо-селянської Червоної армії, та написами: «Пролетарі Всіх Країн Єднайтесь!», «Хай живе Інтернаціональна Червона Армія!» та «Окрема легка Галицька батарея» [12, 124]. Отже, можна дійти висновку, що прапори українських радянських військових частин були червоного кольору, мали символ Робітничо-селянської Червоної армії – зірку та напис: «Пролетарі Всіх Країн, Єднайтесь!».

Вирізнення війська відбувалося за допомогою його назви (наприклад, Червона армія. Український варіант – Червоне козацтво). Саме полк Червоного козацтва став першою радянською військовою частиною, створеною за національною ознакою українським радянським урядом. Основою для формування цього полку став особовий склад 2-го Українського запасного полку Центральної Ради, що дислокувався в м. Харкові. Це відбувалося на фоні першої українсько-більшовицької війни. Цей полк узяв участь у поході на Київ радянських військових частин, що прибули з Росії [12, 110].

Після взяття Києва до Червоного козацтва приєдналося ще три військові частини: 1-й Київський полк Червоної гвардії, 4-й Сердюцький імені Івана Богуна полк та полк імені П. Сагайдачного. До весни 1918 р. у цих військах ніякої

символіки не було, а тим паче української. І тільки влітку 1918 р. з'являються червоні лампаси на штанях, що стало головною відмінністю Червоного козацтва. Наприкінці 1918 р. за допомогою Раднаркому з повстанців та мобілізованих прилеглих до України губерній Росії були сформовані чотири дивізії, які в офіційних радянських документах називаються Партизанськими, а в українських – Українськими. Весною 1919 р. було сформовано ще три українські радянські дивізії. Полки цих дивізій мали українські назви – бігунці, таращанці, ніжинці, махновці тощо.

Військової форми одягу встановленого зразка в українських радянських дивізіях не запроваджувалося. Вояки забезпечували себе одягом самостійно. Відсутність тилового забезпечення з боку Червоної армії призвела до повстання 6-ї Української радянської дивізії Григор'єва та незадоволення більшовиками 7-ї Української радянської дивізії отамана Н. Махно.

Наприкінці 1919 р. у складі стрілецьких дивізій, які умовно можна рахувати українськими, з'явилися ще дві кавалерійські частини – Окрема кінна бригада 45-ї стрілецької дивізії (утворена з 5-ї Української радянської дивізії) Григорія Котовського та Окрема кінна бригада 60-ї стрілецької дивізії (прибула з Росії) Сергія Байло. Наприкінці 1920 р. ці дві бригади об'єдналися.

Кавалерійська бригада С. Байло, у якій здебільшого були бійці Кінного полку Січових стрільців армії УНР, мала свою символіку – червоні чакчири, випушки жовтого кольору, кашкет із жовтим обідком. Кавалерійська бригада Г. Котовського, утворена з Бессарабського та Інтернаціонального ескадронів 45-ї дивізії, мала свою особливість у формі одягу. Інтернаціональний ескадрон складався переважно з угорських гусар, які носили австро-угорську кавалерійську оксамитову пілотку червоного кольору та чакчири такого ж кольору. Командир бригади Г. Котовський носив штани-галіфе червоного кольору і такого ж кольору кашкет. Слід відзначити, що кольорові кашкети з різними барвами часто використовувалися в радянських військах.

Свої особливості намагався зберегти полк Червоного козацтва, який на початку 1920 р. був реорганізований у 8-му Червонокозачу дивізію. Від українського в нього залишилася тільки назва, після того як у дивізію влилися Латиський, Московський, Орловський, Алатирський полки та рештки Кубанської червоно-козачої бригади. У квітні 1920 р. призначений на посаду командира сотні 1-го Червонокозачого полку Т. Юшкевич виділив у зовнішньому вигляді козаків смушкові шапки та червоні лампаси. Наприкінці 1920 р. він описав свій зовнішній вигляд так: «Сапоги из сыромятной кожи (одел, высохли, сбежались, только через месяц снял при помощи ножа); брюки из крестьянской дерюги, протертые путлицами до голого тела, откуда вместо белья выглядывают кружевца дамских панталон (наложницы черноостровского ксендза), а на плечах – какой-то женский Бурнус. Только красная фуражка фиксировала мою «краскомовскую» сущность. Да, кой у кого были и «лампасы», и «папахи», но только у тех, кто, где и как смог раздобыть, что придавало сотням и полкам вид обычной иррегулярщины» [12, 114].

І тільки влітку 1922 р. Червоне козацтво (через чотири року після сформування) отримало нову уніформу радянського зразка – темно-сині гімнастерки з сукна, такого ж кольору штани з червоними лампасами та смушкові шапки.

Таким чином, на відміну від армії УНР, в українських радянських військах не приділялася належна увага розробці форми одягу, її уніфікації, установленню символіки війська. Очевидно, що символіка має у своїй основі певні культурні традиції та світоглядні позиції і на час утворення українського радянського війська вони були відсутні. Цілком логічним є те, що з часом завершення війни в Україні такі військові частини успадкували символіку Робітничо-селянської Червоної армії.

Утворена у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік у 1922 р. Українська Соціалістична Радянська Республіка вирізнялася своїм червоно-синім прапором та гербом, що складався із зображення на щитку серпа і молота на фоні сонця, що сходить, а над ними напис: «У.С.Р.Р.». Щиток з обох боків обкладений колосками пшениці, які знизу обвиті стрічкою з написом «Пролетарі усіх країн, єднайтесь!». Пізніше, у 1949 р., до герба додано стрічку з таким же написом російською мовою, а вгорі між колосками вставили п'ятикутну зірочку. Стрічки перемістили на колоски по боках, а внизу розмістили стрічку з написом: «Українська РСР» [4].

Як зазначає в науковій праці дослідник української фалеристики В. Воронін, історія творення власних нагород Радянської України розпочинається відразу після завершення воєнних дій в Україні. 2 березня 1921 р. 5-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, який відбувся в Харкові, ухвалив резолюцію про заснування в УСРР ордена Трудового Прапора. Керівництво республіки також мало наміри заснувати орден Бойового Червоного Прапора. Однак такі наміри не були реалізовані [2, 121].

Водночас у інших радянських республіках у період з 1920 р. до 1923 р. такий орден було запроваджено в Азербайджанській, Грузинській та Хорезмській республіках. У Вірменській радянській республіці було засновано орден Срібної Зірки та орден Червоної Зірки, у Бухарській народній республіці орден Червоної Зірки, який мав три ступені [11, 110].

Як зазначає В. Воронін, до 1934 р. в Українській СРР загалом була запроваджена нагородна система почесних звань – заслуженого діяча науки, техніки або мистецтва, народного артиста чи художника республіки, заслуженого артиста чи художника республіки. Зазначимо, що ця система не мала власне символів і радше нагадує систему заохочень.

До питання українських за характером нагород повернулися в нелегкі часи Великої Вітчизняної війни. Напередодні визволення Києва 10 жовтня 1943 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення про заснування ордена Богдана Хмельницького трьох ступенів. Ним нагороджувалися командири та бійці Червоної армії та Військово-Морського флоту, керівники партизанських

загонів, партизани, які особливо відзначилися в боях за визволення радянської землі від німецьких загарбників [1].

Перші «полководницькі» ордени Великої Вітчизняної – ордени Суворова, Кутузова, Олександра Невського запроваджені одним Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 липня 1942 р., що є єдиним випадком в історії нагород СРСР [14, 111]. Встановлення нових орденів відбувалося в дні найтяжчих боїв на Дону та Волзі, коли підписувався суворий наказ Верховного Головнокомандувача від 28 липня 1942 р. № 227 відомий своїм гаслом: «Ні кроку назад!».

Лейтмотивом заснування ордена Богдана Хмельницького, безумовно, є визволення території України від загарбників. Це відбувалося на фоні процесу заміни уніформи Червоної армії на нову уніформу із традиційними погонами та в кінцевому результаті заміною назви армії з Червоної на Радянську [10, 14].

На український характер ордена вказує не тільки сам факт використання імені гетьмана, а й напис його імені українською мовою, використання в його оформленні національного декору, козацької шаблі та зображення погруддя гетьмана Богдана Хмельницького у традиційному козацькому одязі з булавою.

Історію заснування, детальний опис ордена, інформацію про перших нагороджених та їхню кількість подає дослідник В. Воронін. Він констатує, що задум із заснування нового полководницького ордена (хоча третя його ступінь вважається солдатською) з українською специфікою себе повністю виправдав. Орден Богдана Хмельницького користувався великим авторитетом в армії, став одним із найпрестижніших та зіграв позитивну роль у заохоченні та піднятті бойового духу військ у боях з німецькими загарбниками [3]. Останнє, на думку В. Вороніна, було обумовлене серед іншого й тим, що нагорода була заснована на глибокій духовно-національній традиції, що сягала глибин української ментальності.

Факт наявності ордена Богдана Хмельницького в історії фалеристики радянського періоду спонукав творців нагородної системи незалежної України до використання цього досвіду та встановлення українського ордена Богдана Хмельницького, який докорінно відрізняється від радянського [9, 15].

До української тематики радянської нагородної системи слід зарахувати також встановлення в роки війни медалей за оборону Одеси та Севастополя, а також медалі «За оборону Києва», встановленої 21 червня 1961 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР [8]. Отже, українська тематика в історії радянської символіки посідала значне місце. Утім, символи СРСР впливали на суть і зміст української символіки радянського періоду. У період формування символіки Збройних сил та інших військових формувань України радянські символи продовжували використовуватися.

Джерела та література:

1. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1943. – № 41. – С. 3.
2. Воронін В. Люди, держава, нагороди... Нагородна система України ХХ – ХХІ століть: виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства: [монографія] / Віктор Воронін. – Харків: Фоліо, 2013. – С. 121.
3. Воронін В. Люди, держава, нагороди... Нагородна система України ХХ – ХХІ століть: виникнення та розвиток в умовах політичних і соціально-економічних трансформацій держави і суспільства: [монографія] / Віктор Воронін. – Харків: Фоліо, 2013. – С. 150 – 156.; Доманк А.С. Знаки воинской доблести. – М.: Патриот, 1990. – С. 34.; Потрашков С.В. Награды СССР, России и Украины – Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга»; Белгород: ООО Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2011. – 416 с.: ил.; Потрашков С.В. Ордена и медали стран мира / С.В. Потрашков. – М.: Эксмо, 2008. – 304 с.: ил.; Символы Родины и воинской доблести / сост. В.И. Шелекасов, В.П. Делия. – М.: Воениздат, 1990. – 127 с.
4. Гречило А. Українська територіальна геральдика / Гречило А. – Львів: Інститут української археографії імені М.С. Грушевського НАН України, Українське геральдичне товариство, 2010. – С. 212.; Карпов В. Історичні передумови військової символіки України // Воєнна історія України. Регіони Волинь та Полісся. Зб. матеріалів Всеукраїнської військово-історичної конференції. Під загальною редакцією В.В. Карпова. – К., Національний військово-історичний музей України. – 2013. – 936 с.
5. Денисюк Ж. 3-я Залізна стрілецька дивізія Армії УНР. Начерк бойового шляху // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 1(4). – С. 4.; Денисюк Ж. Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі. Науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К., ДП «Укроборонсервіс», ЦМЗСУ. – 2009. – С. 56.; Денисюк Ж. Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР // Український військовий музей. – 2009. – Ч.1. – С. 63.
6. Карпов В. Однострої Української армії (1917 – 1920) // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 1 – С. 110.
7. Карпов В. Військові прапори України. – К.: Українська хата, 2007. – С. 24.; Карпов В. Бойовий прапор сучасної Української армії // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч. 1(2). – С. 110.
8. Лазаренко В. Медаль «За оборону Севастополя» // Нумізматика. Фалеристика. – 2012. – Ч. 1. – С. 18 / Лазаренко В. Медаль «За оборону Одессы» // Нумізматика. Фалеристика. – 2011. – Ч. 4. – С. 18.
9. Лазаренко В., Литвин С. Відзнака президента України – орден Богдана Хмельницького. Третя нагорода незалежної України: від відзнаки до державної нагороди (1995 – 2005 рр.) // Нумізматика. Фалеристика. – 2009. – Ч. 1. – С. 15.
10. Сорокин А. Полевые погоны солдат, сержантов и офицеров Красной армии обр. 1943 года // Український військово-історичний журнал «Однострій» № 9. – 2009. – С. 14.
11. Табачник Д. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. / Табачник Д., Безгін І., Бузало В., Дмитрієнко М., Курас І., Куценко В., Яковлева Л. – Т. 1. – К., 2004. – С. 110.
12. Тинченко Я. Армии Украины 1917 – 1920 гг. – М.; ООО «Восточный горизонт», 2002. – С.108.
13. Тинченко Я. Червоні кокарди армії УНР // Вісник Українського геральдичного товариства «Знак». – Ч. 5. – Лютий. – 1994. – С. 4.

14. Філоненко М. Перші «полководницькі» ордени Великої Вітчизняної – ордени Суворова, Кутузова, Олександра Невського у фондівій колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі. Науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). – К., ДП «Укроборонсервіс», ЦМЗСУ. – 2009. – С. 111.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 48. – Телеграма.

© **Виктор КАРПОВ**

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ВОЕННАЯ СИМВОЛИКА

Рассматриваются особенности военной символики Украины советского периода. Характеризуются основные процессы, повлиявшие на утверждение символики в контексте исторического развития советского общества. Утверждается, что украинская тематика в истории советской символики занимала значительное место. В то же время символы Советского Союза доминировали и влияли на контент украинской символики советского периода. В период формирования символики Вооруженных сил Украины советские символы продолжали использоваться.

Ключевые слова: украинская военная символика, Вооруженные силы Украины, советский период.

© **Viktor KARPOV**

UKRAINIAN SOVIET MILITARY SYMBOLS

During Soviet rule in Ukraine was deprived of power marks the national colours and was in the general system of Soviet symbols. Actually for the Ukrainian national character symbols in general, and in particular the military, developed abroad. Originally soldiers interned in camps Ukrainian People's Army and later in areas where Ukrainian in exile in different countries. In this regard, researchers paid little attention to the study question Ukrainian Soviet military symbols. Among them are famous and known in Ukraine historians: A. Hrechylo, V. Voronin, Ya. Tynchenko and others.

At the time of Liberation movement 1918 – 1921 in Ukraine acted as Ukrainian units of the Red Army and of the USSR in 1929, the military reform in Ukraine there were forming, which were called the Armed Forces of Ukraine and Crimea. This military force was composed of the Workers 'and Peasants' Red Army. The official language in the Armed Forces of Ukraine and Crimea was Ukrainian. Military symbols Ukrainian Soviet armed forces responsible symbolism of the Red Army, which was a uniform for all military units throughout the USSR and including Ukrainian.

The use of red in the symbolism of the UNR army and the Red Army is important. If the Red Army the colour associated with the revolutionary power of the Soviets and

communist ideas, the UNR army this colour symbolized revolutionary, but democratic, national in character transformation. Using red army UPR observed when introducing battle flags of military units. In particular, the flag of 3rd Infantry Division Iron UNR army is a red flag with a combination of national symbols - the yellow-blue sacrum and trident, the emblem of the state. In this case, it represents the historical continuity of the red flags of Ukrainian Cossacks times of Bohdan Khmelnytsky and shed blood for the UPR army soldiers Independent Ukraine.

Flags Ukrainian Soviet divisions were red and had the character of the Workers 'and Peasants' Red Army - the star and the inscription: "Workers of the world unite!". Flag Iron 3rd Infantry Division Army UPR is a prime example of Ukrainian national differences and Soviet symbols.

Distinguishing army was using its name, for example, the Red Army. Ukrainian version - Red Cossacks. That regiment of the Red Cossacks became the very first Soviet military unit established on a national basis Ukrainian Soviet government.

By the end of 1918 with the help of People's Commissars of the rebels mobilized and the surrounding provinces of Ukraine were formed four divisions, which are official documents called Soviet partisan, and Ukrainian - Ukrainian. In the spring of 1919 was formed three Ukrainian Soviet division. Shelves these divisions were Ukrainian name - bohuntsi, taraschanti, nizhyntsi, Makhno and others.

Military uniform standard pattern in the Ukrainian Soviet divisions did not exist. They had to provide themselves with their own clothing. Only in summer 1922 Red Cossacks, four years after the formation, received a new Soviet-style uniforms - dark blue tunic of cloth, the same color pants with red stripes and smushkovi caps.

Thus, unlike the UNR army in the Ukrainian Soviet army not paid due attention to the development of uniform and its uodnomanitnennyu, establishing symbolism troops. Obviously, the symbolism is based on certain cultural traditions and religious beliefs and the formation of the Ukrainian Soviet troops were absent. It is logical that eventually the war in Ukraine such troops took the symbolism of the Workers 'and Peasants' Red Army.

Ukrainian themes in the history of Soviet symbols occupied a significant place. In turn, the characters USSR dominated and influenced the nature and content Ukrainian symbols of the Soviet period. During the formation of the symbols of the Armed Forces and other military formations of Ukraine continued to use Soviet symbols.

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНИХ ВІНАХОДІВ

УДК 623.827 (09) «1883 – 1897»

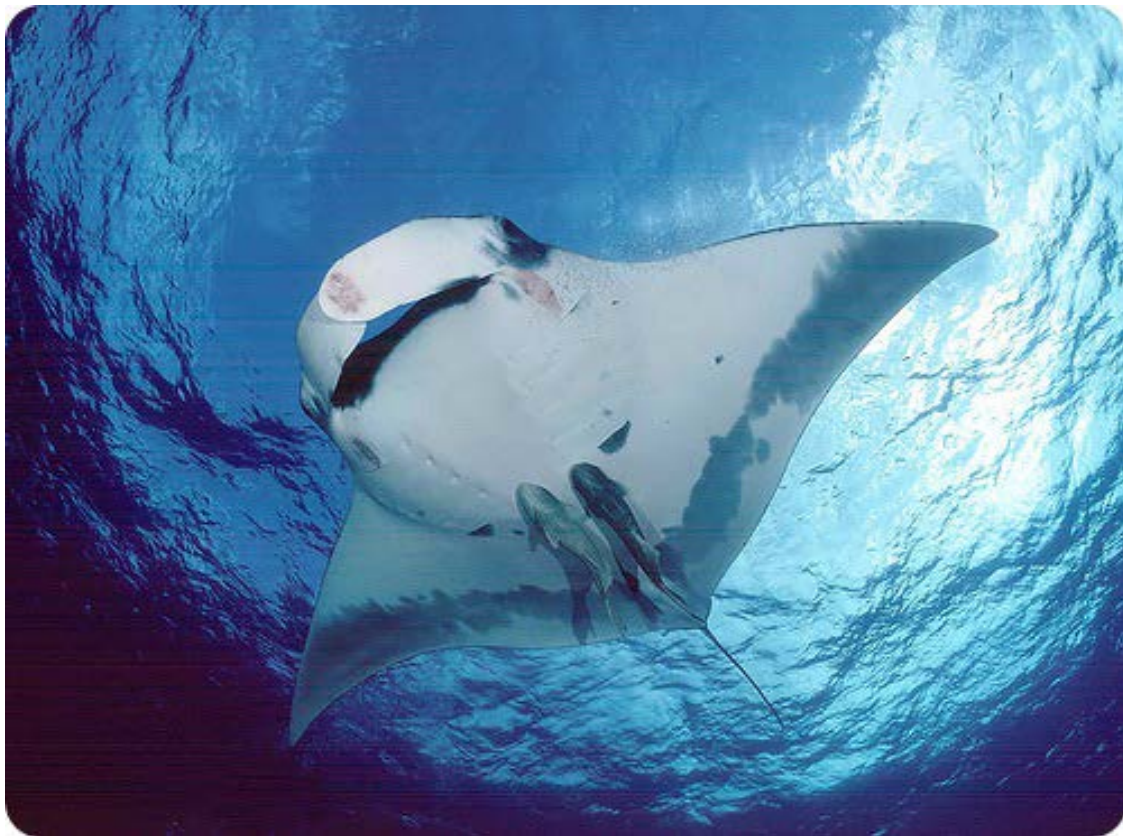
© Олександр КАЛІНІЧЕНКО

СВІТОВЕ НАДБАННЯ 120-РІЧНОГО ВІНАХОДУ ОДЕСИТА

Розкривається пріоритет одесита Володимира Афанасійовича Кремінського у винаході способу руху під водою без застосування будь-яких рушіїв.

Ключові слова: *глайдер, гідродинамічний принцип руху під водою, АБПА (автономні безпілотні підводні апарати).*

Хто хоч раз бачив королівську манту (мал. 1) – морську істоту, не міг не захопитися її величавим парінням у морських глибинах. На бойовій службі на атомному торпедному підводному човні К-42 в Індійському океані 1983 р. мені пощастило спостерігати її неперевершені стрибки з океанських глибин над морською поверхнею на рейді о. Сокотра.

Мал. 1. Королівська манта.

Мал. 2. «Манта» UUV.

«Манта» UUV (мал. 2) – таку назву має експериментальний зразок, який є прототипом перспективного бойового глайдера «Mothership», контракт на створення якого був укладений 20 листопада 2011 р. у Сан-Дієго між Управлінням військово-морських досліджень у Арлінгтоні (США) та компанією SAIC – Science Application Corp. (Лінгвуд, штат Вашингтон) [1].

Що ж таке глайдер? Р.В. Красильников у своїй монографії дає таке пояснення: «...Глайдер использует эффект планирования, при котором подводный аппарат погружается или всплывает по пологой, не обязательно прямолинейной, траектории, позволяющей ему перемещаться в заданном направлении только за счет сил, действующих на него со стороны морской среды. Изменение плавучести глайдеров, как правило, обеспечивается путем изменения значения их осредненной плотности... Крылья же позволяют глайдеру управляемо перемещаться вперед» [2].

Серед автономних безпілотних підводних апаратів (АБПА або AUUV – Autonomous Unmanned Underwater Vehicle) глайдери зайняли свою нішу, зокрема у військовій сфері, завдяки:

- достатньо великій автономності (6 – 9 місяців) порівняно з АНПА з традиційними рушіями (24 – 48 годин);
- низькому рівню власних шумів, що забезпечує низьку помітність і, відповідно, високу скритність;
- можливості непомітно форсувати рубежі ПЧО та ППДО з метою розвідки та доставки необхідних вантажів у захищені райони та акваторії ворога;

- можливість запуску глайдерів «вручну» внаслідок малих розмірів та ваги, застосовуючи підручні плавзасоби або спеціалізовані засоби доставки глайдерів до району бойового використання;
- можливості довгострокового патрулювання в призначеному районі;
- суттєво низькій ціні (порівняно з іншими типами АНПА з традиційними рушіями, не кажучи вже про класичні, навіть супермалі підводні човни), що забезпечує масоване групове використання глайдерів у мережецентричних системах різноманітного призначення.

Мал. 3 Перспективний бойовий глайдер [2].

Деякі моделі глайдерів різних країн представлені в нижченаведеній таблиці в порядку нарощування глибини занурення:

Тип	Країна (фірма)	Глибина занурення	Досягнення
«Slocum»	США (TeledyneWebb)	4 – 200 метрів; 40 – 1 000 метрів	15 – 50 діб (600 – 1 500 кілометрів) на лужних акумуляторних бат.; 4 – 8 місяців (3 000 – 5 000 кілометрів) на літєвих акумуляторних бат.
«Sea Explorer»	Франція (ACSA)	700 метрів	
«Sea Wing»	Китай	800 метрів	Shenyang Institute of Automation

Тип	Країна (фірма)	Глибина занурення	Досягнення
«ALEX»	Японія (Osaka University)		
«SORA»			
«Seaglider»	США, Вашингтонський університет (iRobot)	1 000 метрів	У 2009 р. відпрацював 9 місяців і 5 днів у районі тихоокеанського узбережжя Аляски, здійснивши 737 занурень на глибину один кілометр та подолавши загалом 4 900 миль (окрім того, ще впродовж 10 діб перебував у надводному положенні до зустрічі із судном забезпечення)
«МАКО»	Росія, Самарський державний технічний університет	1 000 метрів	60 діб
«ФУГУ» (хвильовий)			
«Океанос»	Росія, Санкт-Петербург (ЗАО НПППТ «Океанос»)	1 000 метрів	6 місяців
Торпедо- подібний	Росія, Владивосток (ІПМТ Далеко- східного відділення РАН)		30 діб Має пневмоакумулятор
«Slocum Thermal»	США (TeledyneWebb) Littoral Battlespace Sensing-Glider programme	1 200 метрів	У 2009 р. Ru 27 «Scarlet knight» (розробки лабораторії університету Rutgers, Нью-Джерсі) в автономному режимі пересік Атлантичний океан. Пройшов 7 500 кілометрів за 201 добу (окрім того, ще 20 діб перебував у надводному положенні до зустрічі із судном-маткою)
«Spray»	США (BluefinRobotics)	1 500 метрів	У 2004 р. форсував Гольфстрім (фінансування військових програм США)

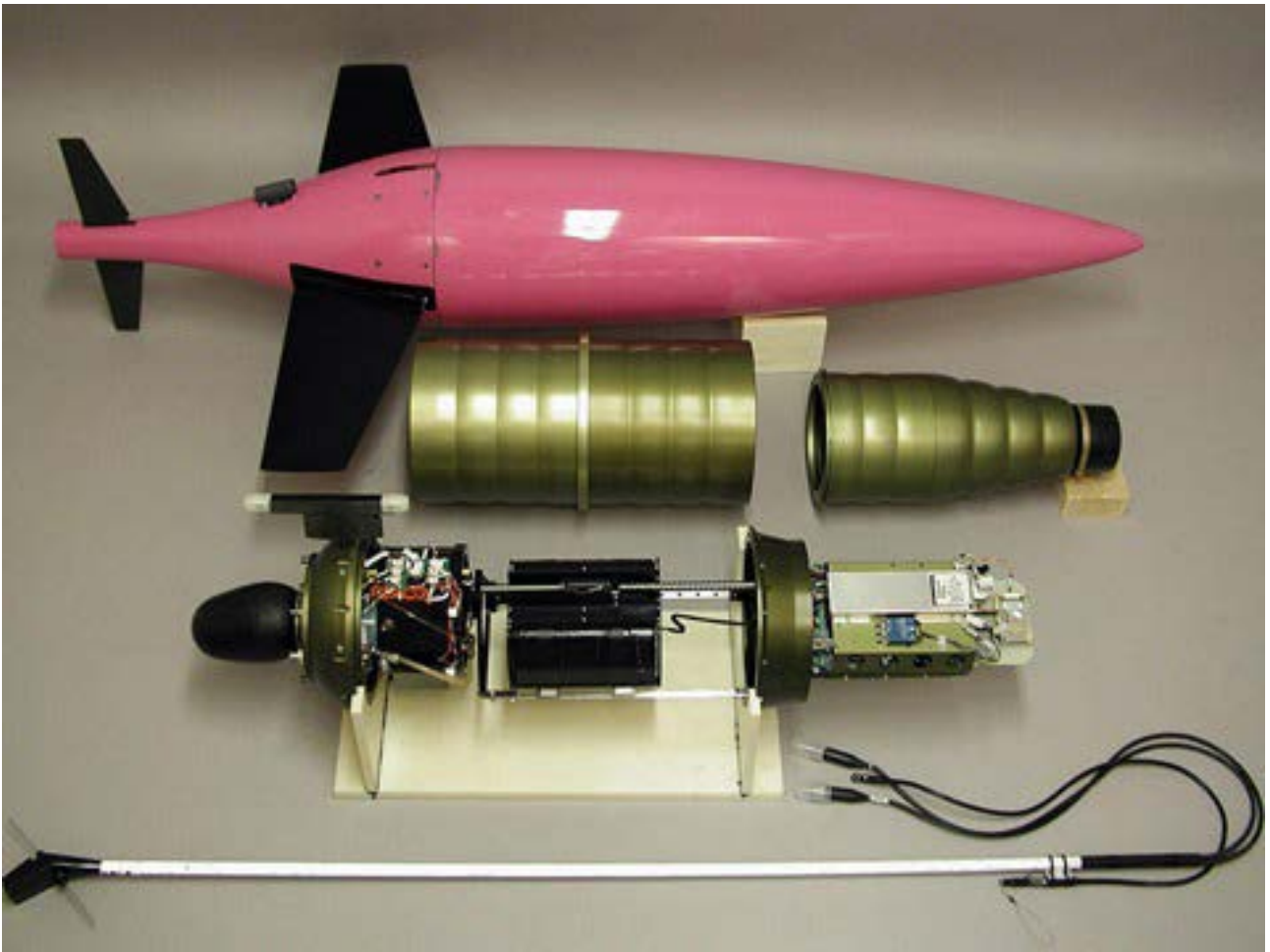
Тип	Країна (фірма)	Глибина занурення	Досягнення
«Deepglider»	США (iRobot)	2 700 метрів (план 6 000 метрів)	Грудень 2006 р.
	Великобританія		Національний океанографічний центр, Саутгемптон. Проект «Exploring Ocean Fronts»

Зауважу, що для наукових досліджень та військових потреб із моменту іспиту першого прототипу першої табличної моделі – глайдера типу «Slocum» у 1991 р. на цей час продано та перебуває в експлуатації в світі близько 500 одиниць.

Мал. 4. Проект «Exploring Ocean Fronts»

Мал. 5. «Seaglider»

Мал. 6 «Spray»

Мал. 7. «МАКО»

У 2012 р. на військово-морських протичовнових навчаннях НАТО «Noble Mariner 12» та «Pround Manta 12», було задіяно флот глайдерів у складі 9 одиниць типу «Slocum» та одного «Bluefin Spray» [3, 15]. Через рік, на навчаннях «Pround Manta 13», окрім класичних глайдерів було задіяно й хвильові глайдери [3, 16]. У 2012 – 2014 рр. на Чорному морі випробування глайдерів проводила і Росія.

Вищенаведені факти промовисто свідчать про те, що в ХХІ ст. флоти розвинених країн задіяли до свого арсеналу бойові глайдери, на які покладені важливі завдання в протичовновій, протидиверсійній та протимінній обороні. Такий революційний вибух у практичному застосуванні глайдерів не залишився осторонь дослідників, а, навпаки, став результатом їхніх напрацювань з подальшого вдосконалення й теоретичного осмислення [4; 5; 6].

Актуальним нині є питання про встановлення родоначальника (засновника) нового виду підводних апаратів. У низці публікацій на цю тему стверджується, що ним був професор Генрі Стоммел (Henry Stommel), який у 1989 р. у своїй праці вжив таке поняття, як глайдер, а також установив гідродинамічний принцип його руху [7; 8; 9]. Однак це не відповідає дійсності.

Під час архівної практики в Державному архіві Одеської області в 2009 р. у виданні цього архівного закладу автором цієї статті вдалося знайти документи, пов'язані з винаходом В.А. Кремінського [11; 12].

До 120-річчя виходу монографії В.А. Кремінського «Заметки по подводному плаванию и о возможности устройства подводного судна» (Типографія штабу

військ Одеського військового округу, вул. Тираспольська, 14), яка була дозволена цензурою 20 серпня 1892 р., члени Одеського регіонального об'єднання творчих осередків мариністів ВГО «Всеукраїнська спілка письменників-мариністів» к.і.н. О.О. Синявська та О.О. Калініченко у випуску № 5 «В.А. Кремінський – Цюлковський підводного світу» накладом у 300 примірників опублікували не тільки монографію винахідника, а також його заяву до Ради Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства та рішення про призначення Комісії для розгляду винаходу. Вочевидь, що пальма першості ідеї руху в підводній безодні без застосування будь-яких відомих людству рушіїв (весла, гребки, гребні колеса, гребні гвинти, водомети), а виключно застосовуючи гідродинамічний принцип (силу гравітації та Архімедову силу в поєднанні з властивістю крила) належить одеситу В.А. Кремінському, колишньому рядовому мінної роти Чорноморського флоту.

Ще в 1883 р. він здійснив винахід підводного човна, рух якого забезпечувався без застосування механічного рушія (гвинта, гребного колеса, або водомета). У 1885 р. В.А. Кремінський подав свій проект винаходу на розгляд у Санкт-Петербург до Імператорського Російського технічного товариства.

У 1892 р. В.А. Кремінський у монографії писав: «Занимаясь по вопросу подводного плавания опытами с моделями подводных аппаратов, я прихожу к полному убеждению в положительной возможности плавать под водою, в самом широком смысле этих слов, а также в том, что в будущем это плавание получит самое широкое применение как для научных, так и чисто для специальных, напр. военных, и даже коммерческих целей. К этому убеждению приводят меня опыты, давшие мне идею возможности устройства такого судна, которое может находиться и двигаться под водою. Без электрического двигателя и без посредства винта или колес, сравнительно долгое время и на различной глубине, на основании самых простых, известных физических законов» [13; 14, 8].

У 1895 р. винахід В.А. Кремінського розглядався в Одеському відділенні Імператорського Російського технічного товариства. Голова одеського відділення В.М. Лигнеев 29 серпня 1895 р. призначив комісію на чолі з Головою Морського відділу Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства барона генерал-майора К.Р. Бістрома для розгляду вищеназваного винаходу. 19 та 21 вересня комісія розглянула проект підводного човна Кремінського та заслухала його пояснення по справі. Якщо подивитися на склад членів комісії (А.А. Югансон, Б.Ф. Гаусман, І.О. Крукстон, А.П. Старков – у роботі участі не брав у зв'язку з відрадженням у Санкт-Петербург), то стане зрозуміло, яка доля чекала на винахід. 22 вересня 1895 р. доповідь разом зі звітом комісії про досліді була покладена на стіл Голови ОВІРТТ (основна ідея винаходу – можливість «паріння» на великих глибинах – не розглядалась).

В.А. Кремінський конкретизує свій винахід так: «...Я нашел такой двигатель, т.е. способ движения, при котором не нужно ни винта, ни колес. И хочу воспользоваться в этом случае силою падения и подъема, т.е. – всплытия тела

в воде. Известно, что всякое тело, падающее, должно падать по вертикальной линии, но бывают случаи, когда тела, в силу сопротивления среды, центра тяжести и своей формы, падают не вертикально, а ломаными кривыми и прямо наклонными линиями. К последнему случаю падения и будет подходить движение моего судна...» [14, 16].

Через два роки В.А. Кремінський наважується звернутися до Голови ОВІРТГ, щоб він особисто ознайомився з кресленнями, брошурою та призначив повторну експертизу винаходу, але й на цей раз фортуна відвернула своє обличчя від винахідника. Опис винаходу складається з таких розділів: 1. Передмова. 2. Основні вимоги. Необхідні якості. Двигун. 3. Досліди. 4. Порівняння способів руху. 5. Дихання. Противаги переміщенню вантажів. Внутрішнє та зовнішнє освітлення. Опалення. Вимірювач швидкості. 6. Керування. Найважливіші вимоги при облаштуванні судна. 7. Висновки. 8. Додатки В.А. Кремінського до методу підводного плавання (7 малюнків і креслень). 9. Виявлені при друці помилки.

Досліди з визначення руху підводного тіла способом «паріння» описано у В.А. Кремінського в розділі «Досліди» з посиланням на креслення № 1 – 5. Цікавий його висновок у тому, що «...всякое тело, какой бы оно формы ни было, можно заставить падать по наклонной линии, приделав к нему известной величины крылья и установив, где нужно, центр его тяжести...» [14, 18]. Досліджено також рух залежно від типу крила: рухомого («подвижного») і стаціонарного («глухого»), зроблено висновок про те, що «...модель с подвижными крыльями, находясь в горизонтальном положении и имея площадь крыльев одинаковую с глухими, идет под большим уклоном в сравнении с моделью, имеющей глухие крылья; но зато эта последняя идет в наклонном положении (см. фиг. 4)...» [14, 18]. Досліди торкнулися також і співвідношення довжини моделі до діаметра в межах 5 – 20, у результаті було доведено, що «...модельки одинакового диаметра, но большей длины при опускании отклонялись менее и бросали грузик далее, чем короткие... Кроме того, оставивши грузик... они медленнее, чем короткие, принимали наклонное положение и больше шли по горизонтальной линии...» [14, 18 – 19]. Емпірично провівши досліди та описавши їх у відповідному розділі, В.А. Кремінський в черговому розділі «Порівняння способів руху» проводить порівняльні розрахунки двох способів руху: звичайного, рівномірного горизонтального та запровадженого ним похилого з прискоренням: «Предположим, что нам нужно два судна одинаковых размеров передвинуть на расстояние 2 000 фут., от точки А к А', одно по горизонтальной линии, вращая винт или колеса, а другое – моим способом, т.е. по линии АВА', составляющей с горизонтом воды угол 5 градусов...» [14, 21]. Його розрахунки аргументовано переходять у висновок «...Если же заставить первое судно двигаться по горизонтальной линии, ... чтобы расстояние в 2 000 фут пройти в одно время с судном, идущим по наклонной линии, то работа первого судна окажется в 111 раз более работы второго...» [14, 22].

Підсумовуючи вищенаведене, очевидно, що В.А. Кремінський, який мешкав в Одесі на вул. Розкидайлівській, буд. 22, безсумнівно мав пріоритет у винаході способу руху під водою, який нині використовується в класичних глайдерах.

Завершити статтю хотілося б рядками останнього абзацу передмови винахідника: «Итак – цель чисто научного разрешения вопроса подводного плавания, соединение всех тружеников этого дела одним руководящим началом и сочувствие этому делу людей капитала – вот что необходимо для скорого и полного разрешения вопроса подводного плавания» [14, 13]. Якими актуальними є ці слова, зважаючи на відродження боездатності підводної компоненти Військово-Морських сил України!

Джерела та література:

1. *Unmanned underwater vehicles take advantage of advanced sensors and processors for navigation and artificial intelligence – See more at: <http://auvac.org/newsitems/view/1194#sthash.YZSi6YY4.dpuf>.*
2. Красильников Р.В. Системы борьбы с необитаемыми аппаратами – асимметричный ответ на угрозы XXI века. – СПб, 2013. Ресурс доступу: <http://www.e-reading.link/book.php?book=1023866>.
3. *Keeping a cutting edge: new threats, technologies, and business models for NATO underwater research // HIS Jane's Navy International. – June 2014. – P. 10 – 16.*
4. Гайкович Б. Автономные подводные аппараты с гидродинамическими принципами движения // Ресурс доступу: <http://www.economist.com/node/21556551/>.
5. Кожемякин И.В., Потехин Ю.П., Рождественский К.В., Рыжов В.А., Смольников А.В., Ткаченко И.В., Фрумен А.И. Подводные глайдеры: эффект «рыбьего пузыря». Санкт-Петербургский государственный морской технический университет // Морские интеллектуальные технологии. – 2012. – № 4. – С. 3 – 9.
6. Птичкин С. Стой, кто плывет! На защиту морских баз встанут подводные роботы // «Российская газета» – Федеральный выпуск № 6486 (214) от 19 сентября 2014 г. // Ресурс доступу: <http://m.rg.ru/2014/09/19/podvodnye-roboty.html/>.
7. Таран А. Робот-планер проплавал рекордные девять месяцев. – 18 сентября. – 2009. // Ресурс доступу: <http://www.membrana.ru/particle/3341/>.
8. Антонов Г. От фантастики к реальности. В Самаре создан подводный беспилотник. 02.09.2014 // Ресурс доступу: <http://www.samara.aif.ru/society/details/1329044/>.
9. Голдовский Б.И. Зачем подводной лодке крылья. – Нижний Новгород. – февраль. – 2013 // Ресурс доступу: <http://www.metodolog.ru/node/1626/>.
10. Бачинский А. и др. Государственный архив Одесской области. Путеводитель. – Одесса, 1961, – С. 388.
11. ДАОО. – Ф. 333. – Оп.1. – Од. зб. 330 на 23-х арк. Заметки В.А. Креминского «по подводному плаванию и возможности устройства подводного судна» и переписка об изобретенном им подводном аппарате для исследования глубин дна моря.
12. ДАОО. –Ф. 333. – Оп.1. – Од. зб. 290 на 6-и арк. Заключение комиссии отделения и переписка о рассмотрении изобретенного Креминским способа розыска и подъема затонувших судов.
13. Креминский В.А. Заметки по подводному плаванию и возможности устройства подводного судна. – Одесса, 1892. – С. 33. – рис. на 1 л.
14. Калініченко О.О., Синявська О.О. В.А. Кремінський – Ціолковський підводного світу. – Одеса, 2012. – С. 40.

© Александр КАЛИНИЧЕНКО

МИРОВОЕ НАСЛЕДИЕ 120-ЛЕТНЕГО ИЗОБРЕТЕНИЯ ОДЕССИТА

Раскрывается приоритет одессита Владимира Афанасьевича Креминского перед профессором-океанологом Генри Стоммелом в изобретении способа движения под водой без использования каких-либо движителей.

Ключевые слова: *Глайдер, гидродинамический принцип движения под водой, АНПА (автономный необитаемый подводный аппарат).*

© Oleksander KALINICHENKO

WORLD'S HERITAGE OF THE 120-YEAR-OLD INVENTION OF THE ODESSA CITIZEN

The priority of the Odessite Vladimir Afanasyevich Kreminskiy to Professor Henry Stommel, oceanographer, in invention of the method of motion under water without any propulsion.

Key words: *Glider, movement under water using hydrodynamic principle, AUUV (Autonomous unmanned underwater vehicle).*

НАШІ АВТОРИ

Гедз Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-експозиційного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Дубик Марина Григорівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Калініченко Олександр Олександрович – науковий співробітник лабораторії факультету ВМС Одеської національної морської академії, капітан 1 рангу ВМС України у відставці (м. Одеса)

Карпов Віктор Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ)

Лисенко Андрій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Малюга Володимир Павлович – завідувач сектору відділу науково-освітньої роботи Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Ругаль Володимир Петрович – кандидат історичних наук, завідувач сектору науково-дослідного відділу з питань військових втрат України та історичної пам'яті про героїв війни Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Токар Петро Васильович – кандидат соціологічних наук, директор Українського центру науки і культури при Посольстві України в Республіці Казахстан, почесний професор Євразійського національного університету ім. Л.М. Гумільова (м. Астана)

Третьак Володимир Леонідович – старший науковий співробітник науково – експозиційного відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» (м. Київ)

Хом'як Оксана Володимирівна – провідний науковий співробітник відділу «Київ у 1920 – 1950-х рр.» Музею історії м. Києва (м. Київ)

**МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС
«НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
1941 – 1945 РОКІВ»**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань (коректор), О.В. Спасіченко (коректор),

С.В. Нікітіна (верстка), А.Ф. Малород (комп'ютерний набір)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 2 (8) /
Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945
років», Ін-т історії України НАН України. – К., 2015. – 136 с.**